

81.242-2

Н-67

47

В. В. НІМЧУК

МОВОНАВСТВО
НА УКРАЇНІ
В XIV-XVII СТ.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ

В. В. НІМЧУК

**МОВОЗНАВСТВО
НА УКРАЇНІ
В XIV-XVII ст.**

НБ ПНУС

490399

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

81.2YK-2
H-67

Монография посвящена историографии отечественной лингвистики. В ней исследуются грамматические труды, распространенные на Украине в XIV—XVII вв., показано плодотворное взаимодействие украинской и русской культур, значение грамматических работ XIV—XVII вв. в развитии лингвистической теории, кодификации церковнославянского, староукраинского и старорусского литературных языков, в истории отечественного просвещения, объясняется их роль в развитии языкознания зарубежных народов.

Для филологов-исследователей, историков науки и просвещения, преподавателей, аспирантов, студентов и учителей.

Монография присвячена історіографії вітчизняної лінгвістики. В ній досліджуються граматичні праці, поширені на Україні у XIV—XVII ст., показана плідна взаємодія української й російської культур, значення граматичних праць XIV—XVII ст. в розвитку лінгвістичної теорії, кодифікації церковнослов'янської, староукраїнської і староросійської літературних мов, в історії вітчизняної освіти, з'ясовується їх роль у розвитку мовознавства зарубіжних народів.

Для філологів-дослідників, істориків науки та освіти, викладачів, аспірантів, студентів та вчителів.

Відповідальний редактор
В. М. Русанівський

Рецензенти
С. П. Бевзенко, І. П. Ченіга

Редакція мовознавства

Б 4602000000-048
М221(04)-85 493-85

© Видавництво «Наукова думка», 1985

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
ІНВ. № 490399

ВСТУП

Спеціальні дослідження з історії мовознавства, в тому числі й вітчизняного, спорадично з'являлися з початку XIX століття. Проте інтерес до проблем загальної історії лінгвістики та окремих її галузей помітно зріс в останні десятиріччя. Активізація історіографії лінгвістики перетворює цей науковий напрямок в окрему дисципліну (Слюсарєва, 3). Розширюється коло проблем, що стають об'єктом вивчення; збагачуються новими дослідженнями всі жанри лінгвістичної історіографії; формуються й удосконалюються методи та прийоми нової мовознавчої дисципліни. Історія науки завжди була невід'ємною частиною теоретичного мовознавства (Амирова и др., 11). Вона стала предметом викладання у вузах СРСР.

Інтерес до проблем історії науки не випадковий. За визначенням Ф. Енгельса, «теоретичне мислення кожної епохи, а значить і нашої епохи, це — історичний продукт...» (Маркс, Енгельс, т. 20, 344).

До фундаментальних проблем історіографії наші вчені відносять визначення предмета й завдань науки, розробку основних принципів періодизації історії лінгвістики, з'ясування внутрішньої логіки розвитку мовознавства (Амирова и др., 19).

У лінгвістичній історіографії як окремій мовознавчій дисципліні поступово виробляється періодизація історії науки, однак проблеми й аспекти дослідження її на кожному конкретному етапі розвитку чітко не визначені, що особливо яскраво виявляється при ознайомленні з фундаментальними працями з цієї галузі, які вийшли в світ порівняно недавно, зокрема з книгами Г. Аренса (Arens), М. Івич (Ivič), Ж. Мунена (Mounin), Р. Робінса (Robins), А. Хейнца (Heinz), з колективними монографіями «Очерки по истории лингвистики» (Амирова и др.), «История лингвистических учений. Древний мир» (История 1980), «История лингвистических учений. Средневековый восток» (История 1981), спеціальним томом видання «Current Trends in Linguistics» (Current).

У новітніх історико-лінгвістичних дослідженнях спостерігається тенденція до поділу лінгвістики всіх епох (етапів), ареалів і напрямків (шкіл) на мовознавство теоретичне й конкретно-предметне («матеріалове») (Heinz, 5). Нам видається доцільним поділ конкретно-предметного мовознавства на теоретично-практичне й практичне (прикладне). Поділ лінгвістики на теоретичну, конкретно-предметну та на теоретично-практичну й практичну дає можливість не лише простежити загальний

напрямок розвитку теорії науки впродовж усього періоду її існування, а й виявити прогрес у дослідженні й опису конкретних мов та мовних сімей, показати роль мовознавства в розвитку культури, освіти окремого народу й людства в цілому.

У давній східнослов'янській лінгвістичній традиції теоретичне мовознавство представлено насамперед трактатами з загальних граматичних й лінгвістичних питань. Принагідно теоретичних питань мовознавства торкалися автори деяких філософських і літературознавчих праць.

Найрозвиненішим було теоретично-практичне мовознавство, яке репрезентують граматики, призначені для вивчення конкретних мов — церковнослов'янської, української, грецької. Граматики латинської мови в староукраїнській філології не представлені, бо в школах на Україні користувалися посібниками, створеними в інших європейських країнах. Вітчизняні підручники латинської та інших мов з'явилися тільки у XVIII ст. В граматиках українських учених XVI—XVII ст. лінгвістична думка виявляється не тільки в теоретичних розробках, але й у конкретному викладі матеріалу церковнослов'янської мови, близькоспорідненої з рідною мовою, у визначенні специфічних рис цієї мови, в кодифікації її, умінні поєднувати традиційно-книжне й живомовне. У зв'язку з цим при дослідженні розвитку конкретної лінгвістичної думки необхідно прослідкувати, як той або інший граматист застосовує на практиці теоретичні засади, який матеріал для ілюстрації та кодифікації він обирає.

До теоретично-практичної лінгвістики належить і лексикографія, яка в своєму розвитку проходить два етапи — несловниковий (глосографія, або глосемографія, глоси) та словниковий (лексикони). Але теоретичний аспект опрацювання лінгвістичного матеріалу в старовинних лексиконах малопомітний. І сама теорія лексикографії в давнину існувала імпліцитно у вигляді лексикографічної традиції. Теорія цієї лінгвістичної дисципліни почала формуватися порівняно недавно — з 40-х років XX ст.

Практичний аспект домінує в діалогографії, або конверзаціонографії (розмовниках), що виникла дуже давно, однак теорія її досі експліцитно не виражена і виявляється тільки як традиція укладання посібників. Лише практичне спрямування віддавна мають букварі, тому вони завжди знаходилися на периферії лінгвістики. Щоправда, в них час від часу з'являлися й граматично-нормативні матеріали.

На відміну від лексикографії та діалогографії, граматична теорія вже здавна знайшла пряме, експліцитне висвітлення у різних народів світу.

Граматична думка, що її об'єктом стає структура мови як окремого феномена, виникає у зв'язку з працею над нормалізацією літературної мови (История 1980, 214), вивченням іноземних мов. Ці ж чинники стимулювали виникнення й розвиток лексикографії.

На першій стадії розвитку мовознавства у східних слов'ян не було настійної потреби в нормативних граматиках, тому в Київській Русі задовольнялися загальними граматичними трактатами, перекладеними з грецької мови. Очевидно, такої проблеми не існувало на українських

землях і в XIV—XV ст., тому для освітніх цілей використовувалася теоретична розвідка про вісім частин мови, укладена на основі грецьких розробок на слов'янському півдні. Вона дає уявлення про зміст і характер граматичних розробок XI—XIII ст. Оригінальні твори з граматики, присвячені вивченню будови конкретних мов, українські лінгвісти створили лише наприкінці XVI, в XVII ст.

Отже, граматична думка на Україні старої доби в своєму розвитку пройшла дві стадії: стадію граматичних трактатів (XIV — друга половина XVI ст.) і стадію вивчення граматичних систем конкретних мов (кінець XVI—XVII ст.). У другій стадії виділяються два етапи: 1) етап становлення оригінальної граматичної творчості (кінець XVI ст.); 2) етап найвищого розвитку (XVII ст.). Із староукраїнською щільно змикається граматична думка XVIII ст. як за об'єктами вивчення, так і за системою поглядів. І в XVIII ст. найбільше уваги приділяється церковнослов'янській мові — рукописні граматики Я. Блонницького 1754—1763 pp., А. Коцака 1768 р., граматика А. Любовича, надрукована в Почаєві 1773 р. Проте лінгвістичний діапазон граматики розширюється. Об'єктом уваги граматистів знову стає грецька мова — «*Institutionum linguae Graecae liber... ex variis auctoribus collectis, indicibusque Graeco et Latino instructus et exhibitus in Academia Kijowomohylozaborsciana. Nunc primum typis vulgatus Wratislaviae, 1746*» Варлаама (Василя) Лашевського¹, створюються граматики мов латинської — «*Grammatica Latina a regulis, quae captum discentium remorantur repurgata usibusque juventutis Parvae Russiae in Academia Kijoviensi excolendae, qua fieri potuit, brevitate, accomodata, typis S. Laurae Peczariensis, 1765*», російської — «*Grammatyka rossyjska, w Roczaowie, 1778*» А. Любовича й А. Писаря, польської мов — «*Грамматика польская для пользы и употребления российского юношества, изданная Академии Киевской учителем истории, географии и польского языка Максимом Семигиновским. Печатана в типографии Академии Киевской при Лавре Печерской 1791 года*» та ін. Необхідність вивчення граматики мотивується світськими, практичними міркуваннями. Наприклад, у передмові до свого підручника словенороської (церковнослов'янської) мови А. Любович пише: «Мнози суть вправду оумѣющіи чести книги, но не вси чтѡмаѡ разумѣють: и не дивнѡ, нѣсть бо се одно, еже оумѣти чести написаннаѡ, и еже ѡ(т) написанныхъ разумѣти чтѡмаѡ: якоже нѣсть одно еже вѣщати челоувѣчески, и еже разумѣти вѣщати. Члвѣчески бо вѣщати могутъ и птицы, но не разоумѣють, что говорятъ, тое бо самымъ челоувѣкомъ, свойственно есть...» (Краткое собрание, 3). Говорячи про користь вивчення граматики, автор покликається не тільки на «великаѡ ѡгослова, церковнаѡ же оучителя стаѡ Іоанна Дамаскина» (власне на початок приписуваного І. Дамаскинові трактату про вісім частин мови), але й на висловлювання «премудраѡ Аристотела, который вѣ книзѣ своей... Топіконъ... пи-

¹ Є відомості, що на початку XVII ст. написав і опублікував граматику грецької мови М. Смотрицький, але в описах старовинних друків її поки що не відзначено.

шесть: «Грамматика есть вѣдѣніе, еже писати и познавати чтомаа.... Грамматика есть всѣхъ оученій основаніе» (там же, 6).

Звичайно, і у XVIII ст. найбільше нових думок, фактів, спостережень виявляється в граматиках церковнослов'янської й живих східнослов'янських мов. Українське мовознавство XVIII ст. є перехідним етапом до нової лінгвістики, формування якої ознаменувала граматика української мови О. Павловського (1818 р.).

У зв'язку з тим, що староукраїнська граматична думка досі не була предметом спеціальної історико-лінгвістичної студії, інших спроб її періодизації не запропоновано.

Праці XVI—XVII ст. з граматики й лексикографії в складі дожовтневої лінгвістики як окремих етапів (під назвою «Донауковий період українського мовознавства») виділяє М. В. Павлюк. Внутрішньої періодизації давньої науки дослідник не здійснює; його кваліфікація староукраїнського мовознавства неісторична й спрощена. В об'єктивних спостереженнях над мовою взагалі й над конкретними мовами завжди наявний елемент науки (Мартине, 368—369), що спостерігається в найкращих лінгвістичних творах усіх епох (античності, середньовіччя, нового часу до появи універсальної граматики й формування порівняльно-історичного методу).

Історіографія старовинної східнослов'янської граматичної думки, а в її контексті й староукраїнської, має вже тривалу традицію. Однак спеціальні праці з історії мовознавства з'являлися дуже рідко. Матеріали про граматичні твори XV—XVII ст. мали переважно ознайомлювальний характер. Автори їх не піддавали всебічному аналізу теоретичний і, поготів, фактичний матеріал. Давня лінгвістика займає в них дуже скромне місце (Каченовский, 198—207; Чудинов, 164—166; 168—172, 176—182; Засадкевич, 33—40, 75—79, 88—99, 129—202; Булич, 149—160, 170—180; Кульман, 3—90). Час від часу стислі відомості про давні граматики з'являлися і в дослідженнях, присвячених іншим питанням (Добровский, XII—XIX; Калайдович, 76—81, 119—120; Житецкий, 16—27; Балицкий, 1—19). Оскільки і в тих, і в інших працях розвиток вітчизняного мовознавства розглядається здебільшого поверхово, вони тепер становлять інтерес тільки з точки зору історії історіографії предмета. У багатьох таких працях перебільшується вплив класичної граматичної традиції на інтерпретацію фактів слов'янської системи в книгах вітчизняних лінгвістів старої доби. Оригінальні риси в творчості граматистів XVI—XVII ст., осмислення ними особливостей слов'янської системи в рамках граматичної теорії свого часу в таких історіографічних розробках свідомо й не свідомо ігнорувалися або губилися.

В історіографії давнього східнослов'янського мовознавства почесне місце посідає праця Г. В. Ягича «Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке» (Ягич 1895), де опубліковано й проаналізовано величезний лінгвістичний матеріал. Але в своїй історії слов'янської філології (Ягич 1910, 27—32) він приділив дуже мало уваги працям староукраїнських учених. Розгорнуті наукові студії, присвячені з'ясуванню джерел теоретичного матеріалу граматик XVI—XVII ст., опублікували К. Студинський (Студинський), Є. Ма-

карушка (Макарушка), М. Возняк (Возняк 1911), М. Грунський (Грунський, 5—12). Праці зазначених учених не втратили наукової вартості й нині.

Загальні відомості про староукраїнські граматичні твори даються також в історико-лінгвістичних монографіях і посібниках радянських учених (Шор, 37—38; Гагкаев, 74—75; Березин, 6—11; Кондрашов, 31—32). Серед нових праць цієї тематики виділяється дослідження П. С. Кузнецова, який прагне об'єктивно оцінити граматики XVI—XVII ст., показати внесок їх авторів у з'ясування слов'янської мовної системи, виділити оригінальні риси в лінгвістичних поглядах східнослов'янських учених (Кузнецов 1958, 4—39). На жаль, і в наш час у деяких працях ще недооцінюються творчі здобутки граматистів старої доби. Необхідно відзначити змістовні статті про українських лінгвістів XVI—XVII ст. — Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужевича — у відомому бібліографічному словнику М. Г. Булахова (Булахов, 105—109, 216—218, 249—255). Староукраїнські граматичні посібники згадуються, описуються, часом навіть розглядаються, і в не спеціальних історико-лінгвістичних монографіях (наприклад: Виноградов 1938, 11—15; Плющ, 208—211; Ботвинник 1973, 171—193).

Детальніше староукраїнська граматична думка викладається в працях М. В. Павлюка — в брошурі «Історія українського мовознавства XIV—XVIII ст.», що становить конспект лекцій для студентів, та в монографії «Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду» (Павлюк 1970, 3—17; Павлюк 1978, 7—21).

Іноземні славісти до староукраїнської граматичної думки виявили незрівнянно менший інтерес, ніж до лексикографії. З праць зарубіжних учених необхідно відзначити книжку чехословацького вченого М. Вейнгарта (Weingart, 16—60). В монографіях західноєвропейських учених із питань загальної історіографії лінгвістики досягнення східнослов'янського мовознавства, як правило, не враховуються.

Студії над конкретними пам'ятками староукраїнської лінгвістики поживалися в 70-х роках у зв'язку з факсимільними виданнями й перевиданнями давньої мовознавчої спадщини, зокрема «Букваря» Івана Федорова (Федоров, 82—96; Німчук 1975а, 73—80), граматик Л. Зизанія (Зизаній), М. Смотрицького (Смотрицький), І. Ужевича (Ужевич). У зв'язку з ювілеєм книги М. Смотрицького і 400-річчям від дня народження її автора на батьківщині вченого — в м. Кам'янці-Подільському й смт. Смотричі — в 1979 р. відбулася всесоюзна наукова конференція, присвячена східнослов'янським граматам XVI—XVIII ст. (Східнослов. грам.).

Аналітичного дослідження староукраїнської граматичної думки як системи поглядів, що поступово виробилися в результаті творчої праці кількох поколінь лінгвістів (відомих і невідомих), досі не створено. Пропонована увазі читача монографія присвячується виключно розвитку граматичного вчення на Україні від XIV до XVII ст. — важливої складової частини давньої лінгвістики. Ми поділяємо погляд на історію науки, висловлений видатним історіографом природознавства В. І. Вернадським: «Історія науки й її минулого повинна критично складатися кожним науковим поколінням і не тільки через те, що

змінюються запаси наших знань про минуле, відкриваються нові документи або знаходяться нові прийоми відновлення минувшини. Ні! Необхідно знову науково переробляти історію науки, знов історично відходити в минуле, бо, завдяки розвитку сучасного знання, в минулому набуває значення одне і втрачає інше. Кожне покоління наукових дослідників шукає й знаходить в історії науки відбиття наукових течій свого часу. Рухаючись уперед, наука не лише творить нове, але неминуче переосіює старе, пережите» (Вернадский, 112).

Наука має колективний характер. Видатний історик вітчизняного й світового природознавства С. І. Вавилов у зв'язку з цим наголошував, що «будь-яка наука — це завжди сума знань, досягнутих багатьма людьми, минулими поколіннями й сучасними; це результат складної колективної праці» (Вавилов, 819).

Завдання історіографії — показати процес формування певної системи теоретичних поглядів, методів вивчення або інтерпретації мовного матеріалу. Про це влучно сказав історіограф славістики Г. В. Ягич: «Але й найгеніальніший представник своєї науки спирається на результати, здобуті працею своїх попередників» (Ягич 1910, 3).

Як і всяка наука, лінгвістика має інтернаціональний характер. Вона створювалася й твориться шляхом обміну ідеями та методами дослідження між народами. Проте в працях із загальної історіографії лінгвістики не однаковою мірою висвітлюється минуле теоретичного й конкретно-предметного мовознавства різних народів. Особливо бідно або й зовсім не представлені в них слов'янська, в тому числі й східнослов'янська, теоретична думка та праці з конкретно-предметної лінгвістики до XIX ст. Це, очевидно, є наслідком того, що давнє слов'янське й вітчизняне мовознавство досліджені мало, а окремі студії, що вийшли в світ, належним чином не популяризовано. Всебічні дослідження національних наукових традицій — передумова для створення справді синтетичних праць з загальної лінгвістичної історіографії.

Староукраїнська лінгвістика розвивалася в контексті європейської науки XIV—XVII ст. У слов'янському колі найвиразніше виділяються її зв'язки з російським і південнослов'янським мовознавством.

Староукраїнська лінгвістична думка формувалася головним чином у рамках шкільних граматик, які мали нормативне призначення. Це наклало на неї своєрідний відбиток. Дефініції граматичних категорій, понять не могли не збігатися або не бути надто близькими до тих, що їх мали граматики класичних мов, котрі сприймалися як зразок розвиненості і впорядкованості. Такі дефініції дуже близькі до визначень сучасних шкільних (та й не тільки шкільних) посібників. Оригінальність того чи іншого вченого виявлялася насамперед у тому, як він у поняттях і термінах своєї доби зміг дослідити чи описати слов'янську систему, які характерні її риси він помітив і виділив, вийшовши за межі загальноприйнятої схеми.

Наших давніх мовознавців часто звинувачували (а іноді звинувачують і тепер) (наприклад, Березин, 10) у тім, що вони приписували слов'янській системі невластиві їй категорії. Однак це траплялося се надто часто. До того майже в усіх випадках ці неслов'янські категорії виявлялися тільки в класифікаційній формі з відповідною тер-

мінологією, яка наповнювалася слов'янським змістом, що ідентифікувався з специфічними категоріями класичних мов, тобто засіб передачі (перекладу) певної граматичної категорії ототожнювався з самою категорією. На морфологічні класи й категорії в європейському мовознавстві XVI—XVII ст. дивилися в першу чергу як на понятійні категорії, притаманні кожній природній мові, тому вважалося доцільним використанням засобів класичних мов для збагачення семантики мовлення (пор. Амирова и др., 120) й виражальних ресурсів мови. Іншомовні категорії вводилися і з міркувань престижу: вони своєрідно демонстрували багатство, розвиненість описуваної структури, її адекватність структурам класичних мов.

Об'єктом дослідження староукраїнських лінгвістів була майже виключно церковнослов'янська мова східнослов'янської редакції — словенороська (словеноруська) за тодішньою термінологією. Вчені ставили перед собою завдання кодифікації, а не з'ясування особливостей системи її в далекому минулому, тому закиди поодиноких історіографів щодо звукової інтерпретації літер ъ, ъ, ѿ, ѡ, ѣ тощо в граматиках XVI—XVII ст. позбавлені історичних підстав (наприклад, Засадкевич, 89; Житецкий, 19; Павлюк 1978, 13).

При оцінці наукових творів минулого неправомірно підходити до них із мірилом досягнень пізніших і нашого часів. В. І. Ленін наголошував: «Про історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками» (Ленін, т. 2, 173).

Характерною особливістю давнього мовознавства, в тому числі й граматичного мистецтва, є щільне поєднання наукових, кодифікаційних і навчальних завдань.

Основним об'єктом граматистів XVI—XVII ст. була церковнослов'янська мова — одна з найпоширеніших міжнародних писемно-літературних мов Європи до XVIII ст., якою користувалися росіяни, українці, білоруси, болгары, македонці, серби (частково й хорвати), румуни, молдавани. Кодифікація її переростала рамки української культури і мала інтернаціональне значення. Упорядкування словеноруської мови позитивно впливало на вироблення й упорядкування правописного узусу не тільки української, але й національних мов зазначених народів.

Найбільшим досягненням староукраїнського теоретично-матеріального мовознавства є «Грамматика» М. Смотрицького, високий науковий рівень якої забезпечив її загальнослов'янський авторитет. М. Смотрицький виступив справжнім науковцем-дослідником міжнародної церковнослов'янської мови, тому і став найвидатнішим славістом давньої епохи, на досягнення якого опирався основоположник нової славістики Й. Добровський. Великий чеський учений сам визнав, що йшов «слідами Мелетія, де цей указав вірну дорогу» (Добровский, XIX). Історик слов'янської філології Г. В. Ягич підкреслював: «І сам Добровський мав підвалини в далекому і близькому минулому, яке оснастило його досить багатим матеріалом, залишивши йому критичну розробку й приведення в систему» (Ягич 1910, 3).

Хронологічно окрему (національну) лінгвістику необхідно досліджувати в двох аспектах: інтралінгвістичному й екстралінгвістичному (історико-культурному). В інтралінгвістичному аспекті чітко виділяються два плани, що взаємно доповнюються: історіографічний й історико-мовний. Перший — передбачає інвентаризацію творів лінгвістики, дослідження теоретичних засад певних творів, їх реалізацію на конкретному матеріалі, визначення спадковості в лінгвістичній думці народу, міжнародні взаємозв'язки в цій галузі науки.

Поглибленому дослідженню історії лінгвістики сприяє історіографія вивчення певної галузі мовознавства чи конкретних, насамперед видатних, праць учених минулого. Отже, в історіографію лінгвістики певним чином входить і її власна історія.

Другий план вимагає з'ясування того, як у конкретному матеріалі граматики відбиваються стан і тенденції в розвитку літературної мови (літературних мов), освітлення ролі теоретично-практичних посібників в нормалізації — кодифікації писемної мови, визначення впливу живої розмовної мови на кодифікаційні заходи лінгвістів. Звичайно, в цьому аспекті важливим є також вивчення живомовного матеріалу, зафіксованого в пам'ятках лінгвістики. У зв'язку з цим історикові конкретного мовознавства доводиться розглядати ряд проблем історії мови певної народності (в нашій монографії — української).

Історико-культурний аспект зобов'язує вивчати суспільні умови, в яких розвивалася граматична думка, потреби, що викликали створення конкретних творів. Академік С. І. Вавилов справедливо говорив: «Історія науки не може обмежуватися розвитком ідей — рівною мірою вона повинна торкатися живих людей, з їх особливостями, талантами, залежністю від соціальних умов, країни, епохи... Життя й діяльність передових людей — дуже важливий фактор у розвитку науки, а життєписи їх є необхідною частиною історії науки...» (Голованов, 5).

[Саме в цих аспектах і відбуватиметься розгляд історії граматичної думки на Україні в XIV—XVII ст. Звичайно, головним напрямком її дослідження є інтралінгвістичний. Екстралінгвістичний фон, на якому розвивалося мовознавство, викладається стисло. Він ширше врахований у книзі «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (К., 1980), яка, власне, є першою частиною єдиного дослідження історії української лінгвістики старої доби.

Історіографія мовознавства — комплексна й багатопланова дисципліна, в якій мовознавчі методи супроводжуються й доповнюються нелінгвістичними. Вивчення прогресу в науці, виявлення спадковості, контактів, взаємовпливів, виділення нових явищ у розвитку немислимі без порівняльного й зіставного методів дослідження, які поруч із описовим є головними в історіографії.

[Історія старої російської, української й білоруської лінгвістик органічно пов'язана з їх спільним джерелом — мовознавством Київської Русі. У зв'язку з цим наше дослідження починається з огляду давньої спільнослов'янської граматичної думки XI—XIII ст.

ДЖЕРЕЛА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
ГРАМАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ
(XI—XIII ст.)

У Київській Русі X—XIII ст. функціонували дві генетично споріднені літературні мови — старослов'янська східнослов'янської редакції й давньоруська. Найбільші відмінності між старослов'янською й давньоруською літературно-писемною мовами та живим мовленням існували в лексиці. Слова, не зрозумілі для людей без спеціальної підготовки, функціонували не тільки в старослов'янській, але й давньоруській писемній мові. Крім цього, існувала потреба вироблення власного, давньоруського лексичного узусу. Зазначена мовна ситуація спричинила те, що давньоруська лексикографія (в першу чергу несловникова — глосемографія) є ровесницею давньоруської писемності (Німчук, 9—12; Німчук 1980а, 12—29).

Натомість фонетико-граматична будова старослов'янської мови, яка поступово зазнала величезного (але не нівелюючого) впливу живого мовлення Русі, не вимагала спеціального вивчення, була загалом зрозуміла, не дуже відрізнялася від давньоруської. Близький до фонетичного правопис обох літературних мов, мабуть, також не потребував для засвоєння розгорнутих правил (принаймні до часу повного занепаду зредукованих голосних і нових континуантів звука, позначуваного буквою ѣ). Труднощі викликало тільки написання букв на позначення носових голосних у старослов'янських текстах, бо ще до X ст. на місці таких звуків усталилися чисті голосні. Але в кінці XI — на початку XII ст. в них літери ѡ, ѡа; ѣ, ѣа згідно з давньоруською фонетикою масово замінюються на ѡа (а), у, ю. Для оволодіння головними нормами правопису досить було засвоїти азбуку, навчитися писати й читати. За таких умов на Русі в XI—XIII ст. навряд чи існували шкільні підручники граматики. Оригінальні давньоруські граматичні праці не збереглися. В Західній Європі, де в письменстві панувала латинська мова, яка в більшості країн не мала близького живомовного середовища, та у Візантії, що дістала в спадщину античну грецьку писемно-художню культуру, основи латинської та старогрецької мов треба було спеціально студіювати, тому з зазначених територій і походять давні граматичні праці.

У житті Феодосія Печерського (помер 1074 р.) відомий давньоруський історик, письменник і мовознавець Нестор писав, що тринадцятирічний юнак «изволи... дати сѧ на оучение бжствьныхъ книгъ. Ѥдиномуу ѿт оучитель ѡко же и створи. и вскорѣ извече всѧ граматикѡ и ѡко же всѣмъ чюдити сѧ о премудрости и разоумѣ

дѣтища. и о скорѣмъ ѹго оучении» (Усп. сб., 75). Імовірно, тут ідеться про навчання граматики, а не письма, яке на Русі іменувалося *грамотою*. Термін *граматика* (із грецьк. *γραμματική*) засвідчується уже в старослов'янській мові, з якої він увійшов у давньоруську. Немає сумніву, що мешканці Русі XI—XIII ст. вивчали граматику, але не рідної мови і не старослов'янської. Очевидно, в житті Феодосія говорилося про візантійські граматичні трактати², вчення про вісім частин слова (мовлення), яке необхідно було знати тодішнім книжникам, у першу чергу перекладачам, герменевтам (тлумачам святого письма), ораторам-проповідникам, письменникам.

Мабуть, у трактатах подавалися основні граматичні категорії, що вважалися абстракціями, притаманними людській мові взагалі, а отже, й кожній мові. У XI—XIII ст. могли вживатися підручники грецької мови, але жоден такий текст не зберігся, тому що гіпотезу не вдається обгрунтувати.

У східнослов'янських списках дійшли поодинокі твори старослов'янської книжності, які мають відношення до історії граматичної думки, термінології. Такими є, зокрема, Житіє Костянтина (Кирила) Філософа, Житіє Мефодія, трактат Храбра про букви (найдавніші списки датуються XV ст.), передмова Іоанна екзарха болгарського до перекладу Богословія Іоанна Дамаскина (список XII ст.).

З погляду історії мовознавства Житіє Костянтина (Кирила) важливе не лише як оповідь про створення слов'янської писемності й життєвий шлях видатного просвітителя, а й як документ, де вперше засвідчується знайомство слов'янських книжників IX—X ст. з основами граматичного мистецтва, де фіксуються поодинокі найдавніші лінгвістичні терміни — *осмь частии граматикиа* (вісім частин граматики), *писма гласноє, съгласноє* (голосна, приголосна буква): *осмь частій грамотикіа преложь*; Обрѣте же тоу евагеліе и фалтирь роусьскими писмены писано, и чловѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдова съ нимъ, и силоу рѣчи пріимъ, своєю бесѣдъ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и съгласнаа, и къ богу молитвоу творя, въскорѣ начатъ чести и сказати... (список XV ст.) (Лавров, 11, 12). Згадка про руські писмена (коли це не пізніша інтерполяція, що мало ймовірно) не могла не викликати почуття патріотичної гордості читачів Київської Русі.

Обстоюючи адекватність, а не буквальність перекладу, у передмові до перекладу Богословія Іоанна Дамаскина Іоанн екзарх болгарський зазначав: «не бо равнь стѣ можетъ присно полагати ѹлиньскъ ѹзыкъ въ инъ прѣлагаемъ. и всѹкомоу ѹзыкоу въ инъ прѣлагаемоу то же бываєтъ. небонъ иже глѣ въ иномъ ѹзыцѣ краснь, то въ друзѣмъ некраснь... и еже има мужьско, то въ иномъ женьско, акоже се грѣчьскыи ватрахос (*βατραχος*) и потамосъ (*ποταμος*) словѣньскыи жаба и рѣка. и паки таласа (*θαλασσα*), имера (*ημερα*), анатоли (*ανατολη*) грѣчьскыи женьскаа имена, а словѣньскыи мужьскаа. море днь

² У твердженні про те, що Феодосій вивчив надто швидко «граматику», звичайно, наявний елемент гіперболізації.

въстокъ... не бо ѹсть лъзѣ всѣде съмотрити елиньска гла, нъ разума. придетъ бо другонци мужьско има грѣчьскыи а словѣньскыи женьско, да прѣложьше мужьскомъ именемъ, акоже лежить грѣчьскыи, на великоу исказоу придетъ прѣложеньє» (Ягич 1895, 323). Передмова Іоанна екзарха відноситься до кінця IX ст. (цитуються за давньоруським списком XII ст.). Для історії слов'янської лінгвістичної думки вона цінна й тим, що в ній уперше засвідчуються окремі граматичні терміни — *има* «іменник», *има мужьско* «іменник чоловічого роду», *има женьско* «іменник жіночого роду».

Зазначені твори зберігали популярність в Росії, Білорусії та на Україні навіть у XIV—XVIII ст., на що вказують численні списки.

«СКАЗАНІЄ» ЧОРНОРИЗЦЯ ХРАБРА

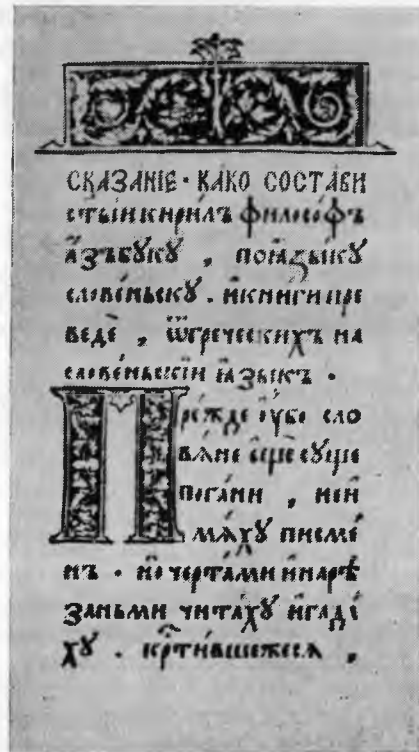
Найдавніші відомі давньоруські списки трактату про створення слов'янської азбуки й перші переклади старослов'янською мовою дійшли до нашого часу з XV ст.: «*Ѡ писменехъ черноризца Храбра*» (московський список), «Сказаніє, како състави стѣи Кирилъ словено(м) писмена, противоу ѹзыкоу» (чудовський список — Кув, 192, 198). Про популярність трактату на Русі свідчить той факт, що з опублікованих 73-х списків пам'ятки 64 походять із східнослов'янських земель. Болгарський список пам'ятки дійшов із 1348 р. — «*Ѡ писменехъ чрноризца Храбра*» (там же, 187—188)³. Але деякі східнослов'янські списки — між ними й пам'ятка XV ст. — зберігають важливу вказівку на час виникнення її в кінці X або на початку XI ст.: «стѣи Константинъ философъ нарицаемый Кирилъ, тѣ(и) писмена сътвори, и книги прѣложь, и Мефодіи братъ его. сѣтъ бо еще живи, иже сѣтъ видѣли и(х)» (Ягич 1895, 302).

Храбр — це, мабуть, особове слов'янське ім'я ченця (черноризца), а не апелятив (Сказання, 174). Слов'янське ім'я носив і один із безпосередніх учнів Кирила й Мефодія — Горазд. Наведене свідчення «сѣтъ бо еще живи, иже сѣтъ видѣли и(х)» вказує, що Храбр, можливо, не був безпосереднім учнем солунських братів. Питання про те, де виникла пам'ятка — в Моравії чи Болгарії — не розв'язане (там же, 175). Висновковий сполучник *оубо* на початку розповіді Храбра — «Прѣже *оубо* словене не имѣахъ писменъ...» (Ягич 1895, 300. Далі покликаємося на цю публікацію в тексті після цитат) став основою для припущення про те, що до наших днів дійшов тільки витяг із якогось більшого твору (Кув, 45). Та після іншого варіанта заголовка пам'ятки — «Сказаніє, како състави стѣи Кирилъ словено(м) писмена...» — висновковий сполучник доречний і він пояснюється й без зазначеної гіпотези.

Трактат Храбра безпосередньо пов'язаний із старослов'янською кирило-мефодіївською тематикою. Він звеличує творців слов'янської писемності, показує їх визначну роль в історії слов'янської освіти.

³ Недавно здійснено спробу реконструкції первісного тексту пам'ятки (Храбр).

Авторитет просвітителів Кирила й Мефодія Храбр підносить як щит проти зазіхань на право слов'ян на питому культуру, власну писемність, літературну мову. Автор порівнює шлях створення слов'янської азбуки з історією виникнення грецької абетки, зіставляє шлях перекладу святого письма на старослов'янську з перекладом Біблії на грецьку, виступає проти тримовної догми. З цього видно, що Храбр

1. Сказання Храбра про створення слов'янської азбуки. Острог, 1578—1580 р.

прагне довести не переваги нової графіки, яку нині називають кирилицею, перед старою — глаголицею (Сказання, 176), а обґрунтувати законність, природність слов'янської писемності, намагається спростувати неприязне ставлення до неї панівних кіл Візантії. У свій час і Кирилові доводилося відстоювати слов'янське письмо й літературу старослов'янською мовою перед латиномовним духовенством у Моравії і Паннонії. Для аргументації Храбр використав запаси знань тодішньої візантійської філології, насамперед, із питань походження грецького алфавіту (Ягич 1895, 311—319).

Храбр говорить, що раніше, до хрещення, слов'яни не мали власної азбуки, а читали й ворожили за допомогою рисок і зарубок; прийнявши хрещення, вони пробували записувати слов'янське мовлення римськими (латинськими) й грецькими літерами, та без ладу, бо не можна вдало написати грецькими літерами слова, в яких є характерні слов'янські звуки — «но како может сѧ писати добръ греческими писмены

бъ или живѡ(т), или сѣло, или цркы, или чааніе, или широта, или ѡдъ, или жды, или жность, или лзыкъ, или ина подѡ(б)на(а) симъ» (300). Костянтин (Кирило) створив для слов'ян 38 букв: одні за зразком грецьких, інші згідно з слов'янською мовою — «и сѣтвори имъ тридесѧт писменъ и ѡсѡмъ, ѡва убѡ по чинъ греческы(х) писменъ, ѡва же по словенсѣи рѣчи» (300). До грецьких літер подібні 24 букви — а, в, г, д, е, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, ѡ и пѣ, хль, ть, а 14 відповідають слов'янській мові — б, ж, з, л[!], ц, ч, ш, ъ, шь, мь, ѣ, ѡ, а. Гадають, що оригінал твору «Ѡ писменехъ...» був написаний глаголицею, і в переліку букв первісно фіксувалася особливо давня редакція першої слов'янської азбуки (Сказання, 180—183). У збережених списках трактату ця редакція передається недо-

сконало, тому перелік слов'янських букв тепер не завжди вдається ідентифікувати з глаголичними.

На питання опонентів, чому Костянтин (Кирило) створив 38 букв, коли можна писати й меншим числом, адже греки обходяться 24-ма, Храбр відповідав, ніби греки до цих 24-х додали ще 11 (двогласнихъ — «дифтонгів», як уточнюється в поодиноких списках), а також три літери на позначення цифр 6, 90, 900, тому їх набирається 38. Це типи середньовічні, схоластичні аргументи, щоб показати, наче б у слов'янській азбуці стільки ж літер (власне, в слов'янській мові стільки ж звуків), як і в грецькій. А раціональний, переконливий аргумент Храбр висунув на початку статті: грецькими літерами не можна передати всієї специфіки слов'янської фонетики.

Храбр пише, що інші його опоненти сумніваються в доцільності слов'янських письмен, бо вони не існують з давніх давен, як давньоєврейські, латинські та грецькі. Автор зазначає, що противники слов'янської культури говорили, наче б то бог велів, аби книги існували тільки трьома мовами, через те що напис на хресті був зроблений по-єврейському, по-римському й по-грецькому, отже слов'янське письмо не від бога. Контраргументи Храбр узяв із святого письма і творів візантійських авторитетів, зокрема використав твердження про те, що найпершою мовою була «сірійська», якою говорив Адам, а не латинська чи грецька (301).

Храбр нагадує, що греки тривалий час записували своє мовлення фінікійськими буквами, а грецький алфавіт поступово склався за участю сімох осіб — Паламеда, Кадма із Мілета, Сімоніда, Епіхарма, Діонісія Граматика та інших. Цей матеріал слов'янський лінгвіст почерпнув із грецьких джерел (Ягич 1895, 314). Наводячи традиційне твердження про те, що Біблію з єврейської мови на грецьку переклало 70 осіб, Храбр підкреслює, що «словенскыи книги единъ стын Кѡнстантинъ, нарицаемыи Кврилъ, писмена сѣтворилъ и прѣложи в малъхъ лѣтъ(х). а ѡни мнози многыми лѣты... тѣмъ(ь) же словенскаа писмена сѣшиа сѧ(т). сѣ бѡ мужъ сѣтворилъ ѡ есть. а греческа ел-лини поганїи» (302). Таким чином Храбр підносить слов'янське письмо і звеличує його творця Костянтина (Кирила). На докори тих, які кажуть, що Кирилове творіння недосконале (йдеться про переклади святого письма), бо й тепер його ще вдосконалюють, Храбр відповідає, що й грецькі книги виправляли багато осіб і не раз. Коли грецьких книжників спитати, хто створив їм письмена, хто книги переклав і коли, то небагато із них знають про це. На подібні питання будь-який освічений слов'янин скаже: «стыи Кѡнстантинъ философъ нарицаемыи Кврилъ, тѣ(и) писмена сѣтвори, и книги прѣложи, и Мефѡдїи братъ его... въ врѣмена Михаила црѧ греческа, и Бориса князѧ болгарска, и Растина князѧ моравьска, и Кѡцлѧ князѧ блат[ен]ьска. в лѣто же ѡ(т) сѣзданїа всего мира ≠ с т г» (302).

Старослов'янське (церковнослов'янське) письменство в Київській Русі розвивалося без перешкод, і трактат Храбра сприймався насамперед як твір із історії слов'янської культури й освіти. Але він знову

завував актуально на Україні й у Білорусії в XVI—XVII ст., коли з боку шляхетсько-королівських кіл у Речі Посполитій посилювався утиск української й білоруської культур, робилися нападки на церковнослов'янську писемність і мову. Як твір, спрямований проти спроб принизити слов'янську писемність, на ствердження рівнозначності церковнослов'янської мови з іншими міжнародними літературними мовами, трактат «О писменехъ...» був надрукований в Острозі в 1578—1580 р. Іваном Федоровим під заголовком «Сказаніе како состави стьи Кириль Философъ азъбуку по языку словеньску и книги преведе ѿ(т) греческихъ на словенскій языкъ» (Grasshoff, Simpons, табл. XXIX—XXXIII; пор. також: Ягич 1895, 305—308). Не виключено, що надрукування праці Храбра було прямою реакцією на нападки єзуїта Петра Скарги на церковнослов'янську мову. Треба мати на увазі, що в давнину під буквою розуміли і літеру, і позначуваний нею звук, тому письмо, за допомогою якого передавалися звуки, вважалось невід'ємною частиною самої мови (пор.: Otwinowska, 225). За цим острозьким виданням, стаття Храбра багато разів передруковувалася у східнослов'янських букварях XVI—XVII ст. (Barnicot, Simpons, іл. 2, 8), отже, була відома з шкільної лави великому колу людей, поширювалася в рукописному вигляді. Уривок із неї під назвою «О грамотъ» містить збірник кінця XVI ст., який зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР в Києві, шифр: Мел. М./П. 119.

Звичайно, на Русі в XI—XIII ст. освічені люди були обізнані з філософсько-граматичними (філологічними) творами візантійських учених. Багатий матеріал цього типу міститься в Ізборнику Святослава 1073 р.

GRAMATYCHNI TRAKTATI
NA UKRAJINSKYCH ZEMLYACH
U XIV—XVI st.

Протягом XIV—XV ст. на основі давньоруської народності відбувався процес оформлення трьох нових східнослов'янських етно-мовних спільностей — російської, української і білоруської народностей. Більша частина українських земель (Київська, Переяславська, Чернігівська, Поділля, частина Волині) разом із усіма білоруськими опинилися в складі Великого князівства Литовського, тому східні слов'яни в ньому становили основне населення. Частину Волині й Галичину захопила Польща. Північна Буковина ввійшла у склад Молдавського князівства. Наприкінці XI — на початку XII ст. Закарпаття від решти давньоруських земель відірвали угорські феодалі.

На основі давньоруської писемної мови постає українсько-білоруська літературна мова, що, залежно від живого розмовного оточення, реалізується у двох варіантах — південному, українському, і в північному, білоруському. Давньоруська редакція старослов'янської мови, яка сформувалася в XI—XIII ст., продовжує функціонувати на Україні і в Білорусії як редакція (різновид) церковнослов'янської мови, взаємодіючи з живим українським і білоруським мовленням. Але різниця між церковнослов'янською, з одного боку, і українською та білоруською мовами, з другого, була відчутна на всіх рівнях системи, тому робилися спроби перекладу деяких конфесійних текстів на мову, близьку до живої. В XV ст. завершується формування східнослов'янських мов, у зв'язку з чим у XVI ст. спостерігається тенденція до розвитку з двох варіантів українсько-білоруської писемної мови окремих української і білоруської літературних мов. Спільність походження, близькість живих розмовних мов, етимологічний правопис, активні культурні взаємозв'язки між братніми народами, їх однакова історична доля зумовили велику близькість староукраїнської й старобілоруської літературних мов.

В перекладних текстах XV ст. спостерігається продовження традиції давньоруської несловникової лексикографії — глосографії (глосемографії). Особливо часто застосовувалися контекстуальні (внутрірядкові), іноді — покрайні (маргінальні) глоси (Німчук 1980а, 32—34). Глосування часом застосовувалося і в церковнослов'янських текстах.

Не тільки лексична, а й граматична система церковнослов'янської мови потребували пояснення, спеціального вивчення. При монастирях і церквах у XIV—XV ст. існували школи, де навчали письма й,

можливо, елементів граматики церковнослов'янської мови. Про це опосередковано свідчать переклади з церковнослов'янської мови на українську, в яких відбивається досить добре володіння обома мовами. Одним із найголовніших освітніх осередків України був Київ, зокрема Києво-Печерська лавра. З Києвом, наприклад, пов'язані чудово ілюстрований Київський псалтир 1397 р. (церковнослов'янський) та Четья 1486 р. (переклад із церковнослов'янської мови на українську).

Чи були створені на Україні в XIV—XV ст. оригінальні граматичні твори, невідомо. Але до нашого часу збереглися в багатьох східнослов'янських списках, у тому числі й українських, дві праці південнослов'янського походження — трактат про вісім частин мови (мовлення, речення) та орфографічний трактат болгарсько-сербського філолога Костянтина Костенецького.

**ТРАКТАТ
«О ОСМИХЪ ЧАСТЕХЪ СЛОВА»**

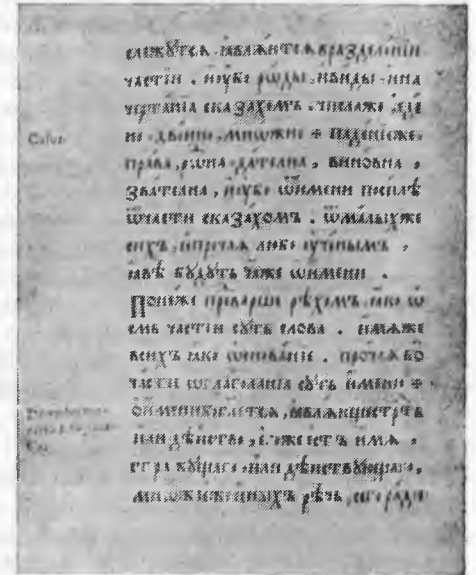
Найдавнішою чисто граматичною слов'янською працею є трактат про вісім частин мови, який у сербському списку XV ст. озаглавлений «Осьмь чести слова, ѿлико глаголемь и пишемь» (Ягич 1895, 328), у східнослов'янському списку початку XVI ст. — «Книга ст(о) Ивана Дамаскина философ(ь)скаа о осми(х) часте(х) слова, преведе же еа Ива(н) презвитеръ, ексархъ болгарскій, о(т) елли(н)ска(г)л[о]ззыка въ словес(н)скій» (Калайдович, факсиміле № 14), у східнослов'янських списках XVI—XVII ст. — «Стго Иоанна Дамаскина о осмихъ частѣхъ слова, елика пишемъ и глемъ» (Ягич 1895, 335. На основі цієї публікації трактат аналізується в нашій монографії). Завдяки К. Калайдовичу (Калайдович, 74—75) у вітчизняній філології тривалий час повторювалося твердження про поширеність на Русі слов'янської граматики Іоанна Дамаскина (VIII ст.), перекладеної Іоанном ексархом болгарським (кінець IX — початок X ст.). Проти такої версії виступили О. Горський та К. Невоструев, які відзначили, що серед відомих друкованих і рукописних творів І. Дамаскина граматики немає. На їх думку, авторство граматичного трактату деякі переписувачі стали приписувати І. Дамаскинові у зв'язку з тим, що статтю в збірниках звичайно знаходили поруч із діалектикою цього візантійського письменника. О. Горський і К. Невоструев вважали, що й переклад граматичного трактату несправедливо приписується Іоанну ексархові болгарському, бо «в мові граматики, її граматичних формах і словах немає нічого такого, що вказувало б на добу ексарха» (Горський, Невоструев, 311—313). Крім того, на їхній погляд, антропоніми *Милошъ*, *Драгошъ*, *Добромиръ*, *Радославъ*, *Драгомиръ*, ужиті в трактаті для екземпліфікації, вказують на походження твору не з Болгарії, а з Сербії (там же, 313).

Із запереченням міркувань О. Горського та К. Невоструева виступив В. Малинін (Малинін, 179—195), який віднайшов 13 списків пам'ятки (серед них немає віленської публікації трактату 1586 р.). Автор пише, що антропоніми *Добромиръ*, *Радославъ*, *Драгомиръ* зу-

стрічаються й у давніх пам'ятках болгарської мови. В. Малинін підкреслює, що здрібніло-пестлива форма *Драгошъ* засвідчується у волохо-болгарських грамотах і синодику (пом'янику) Севастьянова, а ім'я *Милош* виступає в болгарських народних піснях. З огляду на це здогад про сербське походження пам'ятки, наскільки він ґрунтується на зазначених іменах, не може бути визнаний задовільним. О. Горський і К. Невоструев нічим не доводять тезу про те, що мова граматичної статті не відповідає мові перекладів Іоанна ексарха. Проаналізувавши окремі особливості орфографії пам'ятки, зокрема вживання букв **ь, ѣ, ѣ, ѡ, ѡ, ѡ**, та морфології, в тому числі відзначивши форми називного відмінка однини іменників **-і-основи** *своздиш* «цвях», *черви* «черв», двоїни дієслів із закінченнями **-ва, -та** і ін., В. Малинін підсумовує: «хоча мова граматики і фіксує багато пізніших явищ, неминуче пов'язаних з частими й пізніми переписуваннями, в ній немає нічого такого, що б зовсім відокремлювало її мову від мови інших давніх творів, відомих за пізніми списками» (там же, 190). В пам'ятці немає помітних архаїзмів, але це не є достатньою підставою для заперечення її давності.

Міркування О. Горського та К. Невоструева підтримав Г. В. Ягич, який писав, ніби імена *Милошъ*, *Драгошъ* — чисто сербські. Антропоніми *Доброславъ*, *Радославъ*, *Добромиръ* не становлять нічого специфічно сербського. Назва *Маніакъ*, що в трактаті є ілюстрацією імен «рододатнихъ», трапляється в сербських грамотах. Ім'я *Шумякъ*, яке в статті дається поряд із *Маніакъ*, учений етимологізував у зв'язку з іменником *шума* «ліс», але прямої паралелі до антропоніма в сербських пам'ятках не знайшов (Ягич 1895, 345).

Г. В. Ягич гадає, що автором перекладу вважався Іоанн ексарх через те, що в рукописних збірниках безпосередньо перед граматичною статтею або після неї вміщувалися твори, які справді належали болгарському письменникові чи йому приписувалися (там же, 327). Історик слов'янської філології вбачає зближення в трактаті іменників чоловічого роду з закінченням «ерь» (*вѣтрѣ*) з іменниками жіночого роду на «ерь» (*соль*) і робить висновок, що в автора граматичної статті вже не було точного розрізнення **ь** та **ѣ**. Такої диференціації цих букв не було як у сербів, так і болгар у XIII—XIV ст. Давній лінгвіст,

2. Сторінка з трактату про вісім частин мови, підготовленого до видання в Острозі. Вільно, 1586 р.

пишучи про те, що деякі іменники жіночого роду закінчуються не на -а, а на -и, ілюструє своє твердження словами *свекри* (пор. ст. сл. *свекры*) поруч із *мати*, *дици*; серед іменників на -и (*червици*, *гвоздици*) він дає лексему *ками* (пор. ст. сл. *камы*). Звуки (літери) **ы** та **и** в XII—XIII ст. плутали і серби, і болгар (там же, 363). Автор граматичного трактату розрізняє дві форми майбутнього часу: *бити хощу* — *бити имамъ*. Складені форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *хощу* однаково поширені у сербів та болгар, проте Г. В. Ягичеві здається, що форми з *имамъ* та *иму* більше відомі старосербській, аніж староболгарській мові. В усіх списках пам'ятки перша особа двоїни виступає з флексією -ва, чого в давніх текстах немає (там панує закінчення -вѣ). Учений допускає, що таку флексію двоїни в сербських текстах XIV ст. можна буде знайти. Г. В. Ягич також відносить до сербизмів (там же, 364) флексію -мо у формі першої особи однини теперішнього часу дієслів у східнослов'янських списках, хоч усі інші приклади вказують, що джерелом їх був текст болгарської редакції.

Видатний славист зіставив дефініції досліджуваної пам'ятки з матеріалами різних греко-візантійських джерел. Г. В. Ягич виявив, що заголовок статті — дослівний переклад грецького: «Περὶ τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου». Під цим заголовком відомо кілька візантійських граматичних статей, серед них одна з XII ст. Слов'янський перекладач черпав матеріал із різних джерел. Паралелі до слов'янського тексту вчений виявив у граматиці Діонісія Фракійця, праця Псевдофеодосія, Георгія Хіровоска та ін. Різностжерельність спричинила те, що в слов'янському трактаті про деякі категорії говориться двічі в різних місцях. «Стаття справляє враження зведення із схолій або коментарів, що походять від різних авторів, із яких слов'янський перекладач зробив досить невдалий витяг, дуже мало дотримуючи при цьому задовільний порядок» (там же, 345—362), — зауважує Г. В. Ягич, який дійшов висновку, що трактат складено на основі дуже пізніх грецьких зразків у Сербії близько початку XIV ст. Але вчений кінець кінцем визнає у слов'янській пам'ятці «проблеск самостійної спостережливості» (там же, 353).

Підкреслимо, що далеко за межами Сербії були поширені не тільки давньослов'янські чоловічі антропоніми *Доброславъ*, *Радославъ*, *Добромиръ*, але й гіпокористичні імена *Драгошъ*, *Милошъ*. Вони засвідчуються в румунсько-болгарських (*Драгошъ*, *Милошъ*; покупи отъ *Дръгоша* — 1587 р.) (Венелин, 343, 346) і молдавсько-українських (*Дра(е)шъ* — 1395 р., *Драгош* — 1455 р., *Милош* — 1481 р.) пам'ятках (ССУМ, I, 324, 593). Ім'я *Милош* в Болгарії (переванто південно-західній) зрідка зустрічається й тепер (Илчев, 334). Антропонім *Манѣ* (скорочення імені *Емануилъ*), дериватом якого може бути зафіксоване у пам'ятці «рододатне ім'я» (прізвисько?) *Маниакъ*, засвідчують румунсько-болгарські документи — *Манѣ* дворник (1441 р.), жупанъ *Драгомиръ Маневъ* (1471 р., 1472 р.), повельніє... *Могошу* и *Маневи* (1577 р.) та ін. (Венелин, 89, 95, 111, 209), пор. ще: *Манѣ* (1455 р.), *Манко*, *Манько* (1411 р.) (ССУМ, I, 574—575). Зрідка в Болгарії це чоловіче ім'я засвідчується й нині (Илчев, 320). «Рододатне ім'я» *Шумякъ* (*Шюмакъ*), можливо, походить від антропоніма *Шумо*, який функціо-

нує в сучасному болгарському ономастиконі (вважається побажальним іменем із значенням: «хай галасує, шумить, рухається й говорить, радує близьких»; «щоб був жвавий, як зелений ліс», болг. *шума* «ліс» (там же, 5).

Форми першої особи двоїни дієслів із закінченням -ва на місці типового -вѣ зрідка зустрічаються вже в старослов'янських пам'ятках (Miklosich, 64).

Флексія -мо в дієсловах першої особи однини теперішнього часу також зрідка фіксується старослов'янськими пам'ятками XII ст. (Vondrák, 492). Але її немає якраз у сербському списку граматичного трактату (*творимъ; биємъ се*) (Ягич 1895, 333). Флексія -мо характерна для східнослов'янських списків досліджуваного тексту, причому вона виступає непослідовно: *творимо*, але *біємся* (Калайдович, 171; Ягич 1895, 339), тому не виключено, що вона введена українськими переписувачами тексту в XV—XVI ст. В слов'янському трактаті не фіксується жодних фонетико-морфологічних явищ, які перешкоджали б віднести його виникнення до XII ст. Коли допустити, що друге міркування про рід (від слів «соуть же нѣкаа имена мнѣщаааа быти мужьска...» до слів «іако же ками, гвозди, черви и таковаа»), в якому є непряма вказівка на нерозрізнення автором букв ъ и ь, а також безпосереднє свідчення нерозрізнення ним ы та и — це пізніша вставка, то трактат можна датувати більш раннім часом — кінцем XI—початком XII ст. Немає в пам'ятці й якихось явно нових, нестарослов'янських лексичних елементів. В ній фіксуються поодинокі слова, характерні для неконфесіональних текстів XI ст. Пор., наприклад: «прочаа же оубо части (слова.— В. Н.) *огланіа* суть имену» в трактаті (338) — «Десятъ бо въсѣхъ есть *оглаголании*, рекъше прѣроднии родн...» в Изборнику 1073 р. (Изборник, 234).

У житті Костянтина (Кирила) пишеться, що під час перебування в Корсуні (Херсонесі) по дорозі в Хазарію грецький місіонер навчився давньоєврейській «бесѣдѣ и книгамъ, осмь частіи граматикиа преложъ» (Лавров, 11). Болгарський філолог Е. Георгієв у зв'язку з цим висунув гіпотезу, ніби основою слов'янського трактату є граматичний твір, у свій час перекладений Костянтином (Кирилом) на грецьку мову з давньоєврейської. На думку Е. Георгієва, повторення, внутрішні суперечності, неузгодженості, розходження з грецькими граматичними працями, виявлені Г. В. Ягичем, виникли внаслідок того, що старослов'янський перекладач трактату й пізніші переписувачі бачили скрізь неповноту та невідповідності, які вони прагнули усунути, адже різниця між граматичною будовою давньоєврейської, з одного боку, й грецької та старослов'янської мов, з другого, була велика. Е. Георгієв зазначає, що в трактаті описано чотири частини мови, а в давньоєврейській граматичній системі виділяються лише три класи слів, що суперечить чотирьом частинам мови, розглянутим у пам'ятці. Але, на його думку, цю суперечність можна усунути, коли дієприкметник віднести до класу дієслова бо в трактаті говориться: «Причастіе же есть гль...» (Георгієв, 74—75). Однак це припущення явно не спроможне. Грецькі джерела слов'янської пам'ятки, виявлені Г. В. Ягичем,

не викликають сумнівів. У тексті є й пряма вказівка на грецьку граматику: «супружества же рѣчи... дѣлат же са въ три на десять ѿ(т) еллинъ» (Ягич 1895, 340). Поняття дієприкметника в граматичній статті не визначається через поняття дієслова, бо «гль» у трактаті означає «слово», а дієслово позначається терміном *рѣчь*.

Недавно Л. П. Жуковська відкрила продовження (доповнення) слов'янського трактату про вісім частин мови у збірнику початку XV ст. Воно має заголовок «А се сказаніе триемъ частемъ слова, оставши(м) ѿ(т) осми частей слова» (Жуковская, 39—42).

Фонетичні (наприклад, *ко, преже*) та граматичні (наприклад, форма називного множини *слоги* замість *слоги*, пропуск допоміжного дієслова в 3-й особі однини перфекта — вчєра *дѣлалъ*; і, може, сполучник *да*) особливості незаперечно свідчать про східнослов'янське походження цього списку. Але стиль і лексика доповнення близькі до відомих неповних списків трактату, тому питання про те, чи воно прийшло із південнослов'янських земель або є східнослов'янським перекладом якогось грецького тексту, залишається нерозв'язаним. Критичне видання пам'ятки за всіма збереженими списками, повне текстологічне дослідження їх з метою відновлення протографа — справа майбутнього.

Списки трактату, в яких ідеться лише про чотири частини мови, текстуально дуже близькі. Необхідно підкреслити, що в них є також помітні відмінності в термінах на позначення категорії числа та відмінка. У сербському XV ст. та частині східнослов'янських списків XVI—XVII ст., в тому числі у віленському виданні 1586 р., числа іменуються *едино, двоино, множно* (Ягич 1895, 330—331, 336, 338; Кграматыка, 8, 16). Східнослов'янський список початку XVI ст. відповідно фіксує: число *единствено, двойствено, множествено* (Калайдович, 168, 169). Аналогічне утворення засвідчене в недавно знайденому східнослов'янському списку початку XV ст.: (число) *еди(н)ствено* (Жуковская, 39). У східнослов'янській пам'ятці початку XVI ст. на позначення відмінка вживається виключно термін *паденіє* (Калайдович, 169, 171 та ін.). Натомість сербський список XV ст. та частина східнослов'янських списків XVI—XVII ст., в тому числі й віденське видання 1586 р., поряд із переважаючим *паденіє* (Ягич 1895, 329, 331, 335, 340, 341 та ін.) засвідчують і словотвірний варіант *падежь* (там же, 330, 337, 340; Кграматыка, 9). Дериват від дієслова *падати* з праслов'янським суфіксом *-ежь* — *падежь* «падіння» фіксується церковнослов'янськими пам'ятками починаючи з XIV ст. (П. Беринда зазначене слово перекладає «паденье, паднѣнье — Беринда, 80; для хронології слов'янського трактату цей факт кардинального значення не має).

Із різночитань тексту пам'ятки впадає в око розмаїтість прикладів, якими ілюструється форма майбутнього часу: ти вамъ *боудоуть* соудіє, ли ти вамъ *соудеть* (сербський список XV ст.; Ягич 1895, 332); ти вамъ *имуть судити* (східнослов'янський початку XVI ст.; Калайдович, 170); ти вамъ *соудятъ* (східнослов'янський XVI—XVII ст.; Ягич 1895, 332). Отже, виділяються принаймні дві редакції пам'ятки. Одну репрезентують сербський список XV ст. і східнослов'янські

списки XVI—XVII ст., другу — східнослов'янський список початку XVI ст., що його опублікував К. Калайдович. Котра з них старіша, сказати важко. Оскільки іменник *паденіє* «падіння» широко документується старослов'янськими пам'ятками (Slovník, II, 4—5), гадаємо, що й як граматичний термін він є давнішим. Непослідовне і рідше вживання словотвірного варіанта *падежь* може вказувати на пізніше його введення в статтю і про намагання слов'янських філологів увиразнити граматичний термін, якое відрізняти його від загальножививаного іменника. Мабуть, східнослов'янський список початку XVI ст. найближчий до протографа. По термінології — *еди(н)ствено* число — близьке продовження (доповнення), збережене в східнослов'янському збірнику першої половини XV ст.

Беручи до уваги особливості тексту пам'ятки, вважаємо, що вона виникла на південнослов'янських землях (імовірно, в Македонії) не раніше кінця XI ст. і не пізніше кінця XIV ст. Оскільки переконливого датування пам'ятки немає, а східнослов'янські списки трактату не давніші XV ст., твір «О осмихъ частехъ слова» розкладаємо в контексті українського, а не давньоруського мовознавства.

Трактат починається загальним зауваженням про те, що «слово», яке існує в душі, вдруге народжується через уста, що доставши дар мови («слова»), людина має вивчити складові її частини. Частин мови («слова») ⁴ є вісім. Характерно, що всі грецькі терміни в трактаті перекладено, жодного не запозичено в грецькому звучанні: *имя* (гр. ὄνομα «ім'я»), *рѣчь* (гр. ῥήμα «слово, сказане, висловлення»), *мѣсто имени* (гр. ἀντωνυμία < ἀντι «замість», ὄνομα «ім'я»), *причастіє* (гр. μετοχή «участь, причетність, спільність»), *нарѣчіє* (гр. ἐπίρρημα < ἐπί «на, зверху, біля, при» [при питанні де?], ῥήμα «слово, сказане, висловлення, дієслово»), *предлогъ* (гр. πρόθεσις < про «перед», θέσις «постановка, розміщення, теза, розташування, позиція»), *союзъ* (гр. σύνδεσμος «зв'язок, сполучення, єдність»), *различіє* (гр. ἄρθρον «член, частина тіла, орган»). Тут спеціально наведено різні можливі значення грецьких слів, щоб наочно показати, що слов'янський грамати́ст не сліпо калькував грецькі терміни, а перекладав їх згідно з тодішнім розумінням класів слів, даючи відповідні найабстрактніші слов'янські відповідники до грецьких термінів. До того ж він вводить для артикля термін *различіє* (за його здатністю розрізнявати рід імені), а не *членъ* (Ягич 1895, 595). Але автор не дав собі ради з терміном на означення займенника, застосувавши словосполуку. Не зовсім удаło скальковано назву прислівника — *нарѣчіє*, бо це, власне, «прирѣчіє» (те, що супроводжує, пояснює *рѣчь* — дієслово). Пізніше, в XVI ст., Максим Грек прислівник так і назвав *прирѣчіє*, а артикль — *члѣнъ* (там же, 595). Деякі з частин мови мають «в себѣ раздѣленіа, тобто граматичні категорії».

Ім'я в досліджуваній пам'ятці поділяється на *мужеско* (наприклад, бгъ, Петръ, вѣтръ, мѣсѣць, свѣтъ), *женьско* (наприклад, стаа, бѣа,

⁴ У старослов'янській (і церковнослов'янській) мові лексема *слово* поруч із іншими мала значення «мовлення».

дша, луна, земля), *среднее* (наприклад, естество, цр(с)тво, нбо) (Ягич 1895, 335; далі після прикладів даємо тільки сторінку з цієї публікації). Рід одних імен виявляється за допомогою артикля, інших — без нього. Автор статті висловлює своє власне спостереження над слов'янською системою — без артикля рід імен пізнається так: ім'я чоловічого роду «*еръ* скончається» (тобто закінчується на -ъ), жіночого — *азъ* (тобто на -а), середнього — *онъ* (тобто на -о).

Імені притаманні п'ять *падєніи* «відмінків» (як зазначалося, в досліджуваному списку відмінок іменується також *падежь*). Вони бувають відмінка: *права* «називного», *родна* «родового», *виновна* «знахідного», *дательна* «давального», *звательна* «кличного». Відмінки й відмінкові форми мовознавець ілюструє в парадигмах іменників родів чоловічого — *члкъ, члковъ, члка, члку, ѿ члче*, жіночого — *жена, жєнина, жєноу, жєнѣ, ѿ жєно*, середнього — *есте(с)тво, есте(с)твово, есте(с)тва, есте(с)твоу, ѿ е(с)т(ес)тво*. В парадигмах привертає увагу вживання родових форм присвійного прикметника замість форми родового відмінка. Воно, мабуть, спричинене тим, що слов'янський перекладач недоречно взяв до уваги тільки одну з функцій родового відмінка грецької мови — вираження присвійності. Подібне трактування матеріалу спостерігається і в інших слов'янських граматистів. С. Заборовський у граматиці латинської мови (1-ше вид. 1518, останнє — 1564 р.), пояснюючи учням польською мовою відміну імені Joannes, у родовому відмінку подає Joannis — *Janowo, albo Janow, Janowa, Janowego, Jana* (Cytowska, 29).

Після цього автор знову повертається до питання про визначення роду імен.

В трактаті зауважується, що деякі імена здаються чоловічими, «не бо азомъ скончаються, но еремъ» (*кровь, соль, трость, персть*), але артиклъ («различіє») вказує, що вони відносяться до жіночого роду. Так доповнюється раніше висловлена думка про закінчення іменників, за допомогою яких пізнається їх граматичний рід. Далі говориться, що серед іменників середнього роду є слова, «не скончающеса ономъ, но естемъ» (тобто не на -о, а -е) — *слице, оружје, копје*; що між іменниками жіночого роду є лексеми, які «не скончаються на азъ, но на и» (тобто не на -а, а -и) — *мати, свекри, дци*, а серед іменників чоловічого роду виявляються слова, котрі «не на еръ конецъ имоуть, но на и» (тобто не на -ъ, а -и) — *ками, гвозди[и], черви[и]* (336). Г. В. Ягич твердив, ніби давній слов'янський мовознавець зближав іменники жіночого роду типу *кровь, соль* із іменниками чоловічого роду типу *члкъ*, бо трактував кінцевий голосний в обох випадках як «*еръ*» (Ягич 1895, 363). Східнослов'янський список пам'ятки не дає повної підстави для такого трактування матеріалу, адже в ній сказано, що декотрі імена жіночого роду «скончаються... еремъ», тобто -ъ, а не «еромъ», тобто -ъ.

Віднесення іменника *свекри* (замість *свекры*), *ками* (замість *камы*) до слів з кінцевим -и свідчить про злиття в мові автора давніх *ы* та *и* (там же). Як зазначалося вище, не виключено, що повторні міркування про рід іменників є пізнішою інтерполяцією.

У всіх родах є ще поділ на імена «обща всемоу е(с)[тес]тву» і на «собна коемоуждо съставу», отже, в межах усіх родів імена діляться на загальні (наприклад, *члкъ, жена, соущество*) і власні (наприклад, *Петръ, Анна*). Для власних імен середнього роду приклади в статті підібрано невдало: *нбо, желъзо* (336).

Імена мають «числа єдино, двоїно, множно», тобто однину, двоїну, множину (як зазначалося, в деяких списках — *єдинствєно, двоїствєно, множєствєно*). Оскільки форми однини наведено там, де йшлося про відмінок, відповідні слова (*человѣкъ, жена, естество*) автор відмінює лише в двоїні: *члка, члку, члка, ѿ члка; жєнѣ, жєнинѣ, жєнама, жєнѣ, ѿ жєнѣ; е(с)ствѣ, есте(с)тву, е(с)ствѣ, е(с)ствома, ѿ е(с)ствѣ*; та множині: *члци, члкъ, члки, члкомъ, ѿ члци; жєны, жєнѣ, жєны, жєнамъ, ѿ жєнѣ; е(с)ства, е(с)ствѣ, е(с)ства, е(с)ствомъ, ѿ е(с)ства*. Характерно, що в родовому двоїні (*члку, есте(с)тву*, але — *жєнинѣ!*) та множині (*члкъ, жєнѣ, е(с)тєствѣ*) граматист подає справді відмінкові форми, не замінюючи їх присвійними прикметниками (як це він зробив у парадигмі однини).

Далі в пам'ятці знову називаються граматичні категорії іменника, яких налічується п'ять: «роди, види, начертанія, числа, падежи» (337).

З огляду на «видъ» ім'я поділяється на «первобытно... не бо ѿ(т) иного прїатса» (наприклад, *члкъ*), тобто первісне (непохідне), «дѣйствєно... ѿ(т) дѣйства прозывается» (наприклад, *ковачъ*), тобто назва діяча, «рододатно... ѿ(т) рода» (наприклад, *Шумл*), тобто назва за походженням, «повѣстно» (наприклад, *обѣщенникъ*) «обѣщенникъ бо подасть всемо роду обѣшенія имл» (337).

Щодо зображення на письмі — *начертанія* — ім'я характеризується як *просто*, коли складається з однієї частини мови (*Петръ, Павєль, Фома, Милошь, Драгошь*), *сложно* — з двох частин (*Доброславъ* — із *добро* і *слава*; *Радославъ* — із *радость* і *слава*; *Драгомиръ* — із *драго* і *миръ*, причому *добро, драго* автор кваліфікує як прислівники), *прєсложно* — з трьох частин мови (*блгоповѣстникъ, злопрїятєнъ* та ін.) (337). В «прєсложных» іменниках, отже, автор вважає префікс частиною мови (очевидно, прийменником). Граматист пише: «осмь частїи соуть слова, имл же всѣхъ ѿко основаніє, прочал же оубо части огланїта соуть имену. О имени бо глѹтса явлѹючи страсть или дѣйствѹющаго, множає же онѣхъ рѣчь» (338), тобто інші частини мови, особливо дієслово, пояснюють іменник. «Рѣчь же е(с)[т]ь часть слова непаяющци, сказателна лицоу и времени, дѣйству же и страсти, и обѣма вѣкоупѣ» — так визначаються характерні особливості дієслова (воно не має відмінків, але в нього є особа, час, активність і пасивність або обидві разом).

Дієслово характеризується трьома часами («на три бо дѣлится время» — 338). Воно передає дію в минулому, теперішньому та майбутньому часах — «дѣйство мимощедшаго» (*Петръ оучашє*), «настоя-

щого) (Матѡей *блговѣстоуетъ*), «боудущаго времени» (вамъ соудать; очевидно, йдеться про форму теперішнього часу у функції майбутнього⁵). «Мимощедшее время» позначається також синонімічним словом «минувшее» — «се яви рѣчь дѣйство *миноуващаго* и настоящего и будущаго времени» (338), що свідчить про неусталеність граматичної термінології в трактаті. Далі у статті говориться про *залогъ* «стан» дієслова. Дієслова «дѣйственного залога» (приклади подано вище) вказують на (активну) дію, а «страдалнаго» — на *страсть* «пасивність» (слнце *померче*, каменіе *распадеса*; хс *распинаетъся*, слнце *померцаетъ*, каменіе *распадется*; хс *распнется*, слнце *померкнетъ*, каменіе *распадется*) (338). В трактаті говориться й про дієслова «посредѣ же страсти и дѣйства» (*біаса*⁶), тобто середнього стану.

Через «изложенія» (способи) дієслова виражається воля «въ повелѣномъ, в(ъ) млтвенномъ, в вопросномъ, въ звателномъ, в повѣстномъ». У трактаті ілюстрацій цих форм способу немає. До дієслівних способів автор відносить і «изложение необавно», яке само собою не виражає ні особи, ні часу, ні стану і може поєднуватися (в грецькій мові, хоч граматик цього не зазначає) з «различіемъ» (артиклем) (еже *чести* полезно) та іншими частинами мови. Отже, йдеться про інфінітив.

Стосовно «вида» (власне відносно непохідності й похідності) дієслова виступають «дѣлимъи на двое» — «в первообразное» (*хощюу, пріиму*; другий приклад невдалий) та «преводное» (*восхощюу, воспріиму*) — похідне. Дієслова характеризуються з точки зору «начертанія», що вказує, чи лексема «проста» (*дамъ*), «сложна» (*въздамъ*), «пресложна» (*воздамъ емоу*; приклад на складене дієслово невдалий). Дієслово має стільки чисел, скільки ім'я. Автор дає парадигми теперішнього часу в однині, двоїні та множині активного стану (*творя, твориши, творитъ; творива, творита; творимо, творите, творятъ*) та пасивного (*біаса, біешися, биется; биеваса, биетаса; биемса, биетеса, бютса*), однак зазначена перед цим дієслівна форма трактується як «посредѣ же дѣйства и страсти». «Лице» (особа) дієслова вказує, «глаголетъ кто о себѣ. ли к нему же онъ глетъ, ли о иномъ не соушемъ ту» (339). «Лиць» налічується три — «перво» (*глю азъ*), «второ» (*глеши ты*), «третіе» (*глетъ онъзи*) (339). Оскільки «время же есть сопритяземо миросьставленія в нели же всако мѣритса движеніе», дієслова вказують на час. «Раздѣлаетъ же сѧ время на трое. Въ предибывшее, в настоящее, въ боудущее» (340). Характерно, що на позначення минулого часу тут вжито новий термін *предибывшее* (*предбывшее*) (замість попереднього «мимощедшее», «минувшее время»). За автором, теперішній час не ділиться на інші часові форми. «Время предибывшее» — минулий час — ділиться в трактаті ще на чотири: «протѣженное» (*біахъ*,

⁵ Г. В. Ягич (Ягич 1895, 363) пише, що автору (перекладачеві) ніби важко було підібрати для ілюстрації дієслово доконаного виду. В інших списках виявляються морфологічно виразні форми майбутнього часу.

⁶ Тут і в інших дієсловах 1 ос. одн. тепер. часу флексія відбиває середньоболгарську орфографію з -А замість -ѣ (тобто -у, -ю).

біаху ма), тобто імперфект, «непредѣльное» (*бихъ, биху ма*), тобто аорист, «надпредѣлаемое, подлежаемое». Невідомий мовознавець пише, що останні дві часові форми, «языку неприятнѣ» (при них немає ілюстрацій). Очевидно, слов'янський перекладач грецького тексту не знаходив їм адекватних відповідників у рідній мові. Майбутній час — «будущее время» — ділиться на два різновиди — «помалѣ бывающее» (*бити хощю; бити ма хотятъ*) і «будущее» (*бити имамъ; бити ма имутъ*). У визначенні двох форм майбутнього часу граматик пішов за грецькими зразками й слов'янські форми розрізнив, мабуть, штучно. І окремого терміна для майбутнього другого він не знайшов. Проте автор, очевидно, відчував, що дієвідмін у слов'ян менше ніж у греків, тому спеціально попередив (без прикладів), що «супроужьства... дѣлатъ же сѧ въ три на десѣтъ ѱ(т) еллинъ» (340).

Дієприкметник — слово, що має деякі категорії дієслова, деякі — імені: «Причастіе же есть глѣ имѣй нѣкаѧ послѣдствующа рѣчи и нѣкаѧ послѣдствующа имену» (340), а саме: «роди, види, начертанія, числа, падежи, залози, времена и соупроужьства сего ради и глетса причастіе, зане причастууетъ и имену и рѣчи», — пишеться в трактаті (340). В статті сказано про дієприкметники «дѣйственаго (залога) о трехъ родѣхъ» (*пишай, глѣй, біай; пишуци, глѡци, біоци; еже пишуцие, еже глѡцие, еже біоцие*) і «страднаго» (*пишемы, глемы, біемы; пишемая, глемая, біемая; пишемо, глемо, біемо*). Характерно, що в параграфі про дієприкметник пасивний стан названо саме так, а не *страдалныи*, як у параграфі про дієслово.

Незважаючи на те, що в переліку категорій («послѣдоующихъ») дієприкметника відмінок іменується *падежъ*, нижче відмінок знову називається *паденіе* (341, 342). Після короткого зауваження про дієприкметник у трактаті йдеться про значення відмінків і разом із цим з'ясовуються мотиви номінації кожного з них: «паденіе есть глѣ знаменуѧ родъ ли часть ли стажаніе (власність — В. Н.) ли даніе ли вину (причину. — В. Н.) тѣла, сирѣчь имена. да оубо часть или стажаніе назнаменууетъ родна, глемъ бо глава ли рука ли нога Павлова есть. и паки домъ ли стажаніе ли животно Петрово есть... дателно же есть, егда глемъ даѧ Петру хлѣбъ... виновно же есть егда глемъ, ѧко члка ради сниде бгъ на землю...» (341). На основі цього контексту стає зрозумілим, чому в родовому відмінку в парадигмах трактату замість іменників із відповідними флексіями даються присвійні прикметники у формі називного відмінка. Прийменник *ради* в ілюстрації зайвий раз вказує, що основна частина трактату — переклад із грецької мови, бо цей прийменник функціонував звичайно з формою родового, а не знахідного (пор. гр. *pros* із знахідним, який перекладається старослов'янським *ради* — Slovník, III, 546). Граматик правильно зауважує, що інші відмінки відрізняються від називного закінченнями — «по конечнемъ писмени» (341). У параграфі про дієприкметник пояснюється термін *паденіе*: «истиньствословуетъ же сѧ паденіе ѱ(т) еже падати.

падаєт бо и раждаєтсѧ ѡ(т) права всѧко падєніє» (341; щодо терміна *истиньствослововати* «етимологізувати» пор. гр. *ἐτυμολογία* «етимологія», із *ἔτιμον* «істина» і *λόγος* «слово»). Джерело, з якого взято твердження про те, що від називного залежать інші відмінки, невідоме (Ягич 1895, 362).

Член (артиклъ) визначається в трактаті як частина мови, що пояснює відмінки незалежно або виступає залежною: «Различіє же єсть... сказателно падежемъ само о себѣ. и егда глємъ иже», причому перше твердження ілюструється слов'янським вказівним займенником: *се* члкъ, конь, волъ; *се* слава, земля, жена; *се* нбо, чювьство, древо» (341).

Говорячи про *различіє* (артиклъ), автор влучно підкреслює, що «паденіа же именъ различіа не требуютъ въ словенскомъ языцѣ ни же имуть предчинныхъ», тобто відмінки не потребують препозитивних артиклів. Правда, він твердить, що в слов'янській мові вживаються два постпозитивні («подчинна») артикли: *иже*, *его же*, *ему же* (чоловічий рід), *иже*, *ее*, *ей* (жіночий) тощо. Відзначаючи багатство грецьких артиклів, автор ще раз підкреслює: «и оубо различіа въ еллинско(м) языцѣ множає сихъ ихже рѣхомъ не вмѣщаются. дѣлат же сѧ в(ѣ) двое. в предчинна и подчинна» (342). Він обгрунтовує вжитий термін: цю частину мови названо *различіє* внаслідок того, що вона служить для розрізнення родових форм імені («сеґо ради наричєтсѧ, яко разньства именовъ, сирѣчь моужскому, женьскому и среднему») (342). Розряди артиклів названо у зв'язку з місцем їх стосовно імені «предчинна того ради глѹтсѧ, ѧко предваряють чинъ и слогъ именовъ, подчинна же ѧко послѣдующа симъ» (342). В переліку категорій члена в трактаті названо й «видъ», але ілюстрації не наведено. Г. В. Ягич говорить, що автор статті, відступивши від грецького джерела, допустив помилку, бо тут треба було назвати «число» (там же, 355).

Відкрите Л. П. Жуковською продовження трактату має заголовок «А се сказание триемъ частемъ слова, оставши(м) ѡ(т) осми частей слова», хоч фактично в ньому стисло розглянуто чотири частини мови: займенник, прийменник, прислівник і сполучник (Жуковская, 39—42).

У доповненні сказано, що «мѣсто имене» (займенник) характеризується категорією роду — м у ж с к о (відмінкові форми: онъ — оноґо; той — того — тому; сій — сеґо — сему; и, або иже), ж е н с к о (она — онаґа; та — тоґа — той; сѧ — сеґа — сей; я, або яже), с р е (д) н е (оно; сѧ, е, або еже) й категорією числа — е д и (н) с т. (онъ, той), д в о (и). (она, та), м н о (ж). (они, тїи).

Шоста частина мови («дѧ часть слова») — *пре(д)логъ* представлена переліком прийменників: *по*, *ко*, *въ*, *про*, *ни(з)*, *къ*, *изъ*, *исъ*, *ѡ(т)*, *о*, *оу*⁷. За переліком прийменників невідомий граматист зазначив: «Пре(д)логъ наричєтсѧ поне(ж) назнаменаєть точію рѣчь» (тобто уточнює саме дієслово). В пам'ятці вміщено приклади — словосполучки із

⁷ Над кожним прийменником, в тому числі над фонетичними варіантами, в пам'ятці написано його порядковий номер.

вказаними прийменниками, наприклад: *по мнѣ*, *по насъ*, *по бзѣ*; *ко граду*, *ко вратомъ*; *в(ѣ) црковѣ*, *в(ѣ) домѣ*, *в ни(з) в(ѣ) верхѣ*; *къ бгу*, *къ црю*; *про бга*, *про мене*, *про насъ*; *изъ нба*, *изъ ѡблака*, *изъ тебе*, *изъ корене*; *исъ нба*, *ис тебе*, *исъ корене*; *ѡ(т) бга*, *ѡ(т) града*, *ѡ(т) тебе*; *о бзѣ*, *о люде(х)* та ін. Поряд із сполуками з прийменником *про* написано префіксальні дієслова *приодоша*, *провезоша*. Прийменник *низъ* ілюструється тільки в складі префіксальних дієслів: *ни(з)вергу*, *ни(з)вер(ѣ)женъ*, *ни(з)паде*. Можливо, фонетико-орфографічними варіантами одного слов'янського прийменника перекладач грецького тексту трактату передав значення синонімічних грецьких, адже слов'янські конструкції з *къ* (*ко*) відповідають грецьким з *πρός*, *ἐπί*, *κατά*, *παρά* та ін., а конструкції з прийменником *изъ* (*исъ*) — конструкціям з прийменниками *ἐκ* (*ἐξ*), *ἀπό*, *ἐξ* та ін.

Префікси в старовинній граматичній традиції вважалися також прийменниками.

Після параграфа про прийменник стисло сказано про прислівник:

«Часть. з.а. Нарѣчіє се єсть. нарѣчіє именуєтсѧ, поне(ж) преже рѣчь полагаєтсѧ» (тобто ставиться перед дієсловом). Розрізняються «нарѣчіє без рѣчей» (тобто яке не вказує на ознаку дієслова) — *предобрѣ*, *праведнѣ*, *вчера*, *ннѣ*, *зауотра* і ін. та «с рѣчію» (тобто з дієсловом) — *предобрѣ поєтъ*, *праведнѣ творитѣ*, *вчера дѣлалѣ*, *ннѣ праздновалѣ*, *зауотра приходилѣ*.

У доповненні небагато говорить й про восьму частину мови — *сою(з)*, що ілюструється словами: *аще*, *бо*, *поне*, *понеже*, *зане*, *занеже*, *ли*, *или*, *да*, *и*, *яко*, *ради*. Невідомий лінгвіст пояснює, що «наричю(ѣ) же сѧ слогн сѧ союзо(м), понеже тѧ обрѣтшєсѧ посредь двою рѣчію, присовокоупляють ѧ другу к(ѣ) друзїи» (тобто «знаходячись між двома дієсловами, приєднують одне до іншого»): можєши, *аще* восхоєши. Сполучники можуть стояти й між двома іменами, поєднуючи їх: *петрѣ и павєль*.

Доповнення закінчується роз'ясненням, що таке *лицє*, *вид*, *залогъ* (Жуковская, 42).

У заголовку трактату не названо мови, якої стосується викладена в ньому граматична наука. Немає назв конкретних мов і в грецьких та латинських авторів граматики. У цьому яскраво виражається погляд філологів середньовічної Європи на виділені граматичні категорії як на закономірності, притаманні не якійсь конкретній мові, а мові взагалі; граматичні категорії пов'язувалися не стільки з мовною формою, скільки із змістом (пор. Амирова и др., 120; Otwinowska, 90). Він поширювався ще від античних часів (перші граматичні категорії виділили філософи). Ця теоретична засада спостерігається і в усіх граматиках українських учених XVI—XVII ст. У досліджуваній пам'ятці, отже, викладається свого роду абстрактна теорія граматики із слов'янськими ілюстраціями. Оскільки грецька та слов'янська мовні структури близькі, грецьке вчення досить легко ілюструється слов'янськими прикладами.

Трактат «О осмихъ частехъ слова» — не просто переклад грецького твору чи компіляція з грецьких праць, а перша спроба пристосувати граматичне вчення греків і візантійців до слов'янського мовного матеріалу, осмислити особливості слов'янської морфологічної системи, виробити слов'янську мовознавчу термінологію. Він підготував ґрунт для перших оригінальних лінгвістичних праць у східних слов'ян.

Багато термінів із цього трактату засвоїли наступні східнослов'янські граматисти. Деякі з них у незмінній або модифікованій формі зберігаються і в сучасних слов'янських мовах (пор. рос., болг. *наречіє*; рос., болг., макед., серб.-хорв. *предлог*; рос. *союз*, болг. *съюз*; рос., болг., серб.-хорв. *надеж*; термін *вид* (vid) функціонує в усіх слов'янських термінологіях, крім польської).

Трактат «О осмихъ частехъ слова» відіграв першорядну роль у розвитку граматичної думки східних слов'ян, у їх освіті XIV—XVI ст. В українських і білоруських школах до кінця XVI ст. трактат використовувався як граматичний посібник. Із шістнадцяти відомих тепер списків пам'ятки п'ятнадцять східнослов'янського походження.

З досліджуваною працею був знайомий видатний філолог XVI ст. Максим Грек, що працював у Росії. В одній із граматичних статей він коротко розповідає про вісім частин мови. Приклади, якими автор ілюструє кожен клас слів, запозичуються із давнього слов'янського трактату — *имѧ: бѣѡ, Петрѣ, земля, нбо; рѣчь: глѡ, причастіе: глѧ, творѧ(и); члѣнѡ: иже, ихже, каже* та ін.; *вмѣсто имени: се(й), то(й)* та ін.; *предлогѡ: по, къ, съ, въ, про, ни(з); прирѣчіе: добрѣ; съю(з): бо, поне, понеже, занеже* (Ягич 1895, 595). Як зазначалося, Максим Грек змінив деякі терміни (*члѣнѡ* замість *различіе*; *прирѣчіе* замість *нарѣчіе*) згідно із своїм розумінням їх грецьких відповідників. Важливо відзначити, що учений мав у своєму розпорядженні повний текст слов'янської праці, у якому описано вісім частин мови.

Уривок із трактату «О осмихъ частехъ слова» — «Страда(л)на ж суть тако. Біѧса. бѣшисѧ. біетсѧ. біевасѧ. біетасѧ. біемсѧ. біетесѧ. біютсѧ; Страдалнаго оубо залага времена. сиче глѡтсѧ. предбывшее, прѡѧженое. біѧху мѧ. непредѣлное. биху мѧ. настоѧщее, біють мѧ. помалѣ бывающее, бити та хотѧть. будущее, бити мѧ имут(ь)» (Федоров, 19—20) — вперше надрукував Іван Федоров у Львівському «Букварі» 1574 р.

Під назвою «Кґраматыка словенська языка» 1586 р. трактат надруковано у Вільні. У післямові до публікації твору зазначено: «За прозбою жителей столицы великаго кня(з)ства литовскаго града вильни. Сѧѧ кґраматыка словенська языка. з газ(о)ѡилакѧи славнаго града острога властное ѡ(т)чизны яснѣ велможнаго... пана константина константиновича княжати на острогу... З щодроблиное его... ласки выдана длѧ наоученьѧ и вырозумѣньѧ бж(с)твеннаго писа(н)ѧ». Першодрук пам'ятки зберігся лише у двох примірниках (Анушкин, 68), причому обидва неповні. Надрукований варіант належить до східнослов'янської редакції. В публікації в одному місці переплутано текст (Ягич 1895, 958—959). Характерною особливістю першого, віленського видання праці

є те, що на полях її надруковано латинські відповідники слов'янських термінів, наприклад. *Numeri nominum, Numeri dualis, Numerus pluralis; Nomini accidunt quinque: genus, species, figura, numerus et casus; Derivatiua nomina, Nomen simplex, Nomen compositum, Tempus preteritum, Presens, Futurum, Participium, Casus, De verbo narratio et explicatio.*

Зазначені еквіваленти вказують на ознайомленість освічених людей на Україні й у Білорусії з латинською граматичною теорією (термінологією) й на призначення книжки для шкіл, у яких вивчалася також латинська мова. У віленській публікації пам'ятки вперше фіксується термін *кґраматика* — запозичений із латинської мови або модифікований під впливом латинської форми давній термін *граматикѧ* (грецького походження). Термін прищепився в українській (і ширше — східнослов'янській) лінгвістиці.

Багато істориків мовознавства на основі назви друкованого трактату помилково думають, ніби 1586 р. у Вільні вперше надруковано граматику словенороської (церковнослов'янської) мови.

Приписування трактату Іоаннові Дамаскину в умовах панування релігійної ідеології відіграло позитивну роль, адже граматичне мистецтво освячувалося одним із найбільших давніх християнських авторитетів.

Уривок від початку трактату «По бжїю образу...» до фрази «Има оубо дѣлитсѧ на трое: въ мужеско и женско и среднее» надруковано в передмові до московського видання «Граматики» М. Смотрицького в 1648 р.

Навіть у передмові до церковнослов'янської граматики, надрукованої 1773 р. в Почаєві, цитується давній слов'янський трактат: «Наипаче же по наученію великаго бгослова, церковнаго же оучителя стгѡ Іоанна Дамаскина, иже всѧкому разумомѣ почтенному челоувѣку граматическое художество всѧчески быти потребно судить глагола: По образу бжїю созданнаго челоувѣка и слова почтеннаго самомѣ... суть же оубѡ слова частей осмѣ, елика глаголемѣ и пишемѣ, внѣ же сихъ ничтоже есть. Суть же сѧѧ: има, глаголь, мѣстоименіе, причастіе и прочѧ. До здѣ стѣй Дамаскинѣ» (Краткое собрание, 6—7). Отже, він не втратив актуальності навіть у XVIII ст.

«СКАЗАНИЕ ИЗЪЯВЛЕННО ѡ ПИСМЕНЕ(Х)...»
КОСТЯНТИНА КОСТЕНЕЦЬКОГО
(ГРАМАТИКА)

Принаймні у XVI ст. на східнослов'янських землях став відомий орфографічний трактат болгарського і сербського філолога Костянтина Костенецького «Сказаніе изъявленно ѡ писмене(х)...» (Ягич 1895, 554—581), написаний у кінці XIV — на початку XV ст., коли вчений жив при дворі сербського князя Стефана Лазаревича.

Костянтин Граматик спостеріг різнобій у правописі сербських конфесійних книг своєї доби, тому вважав, що ці книги зіпсовані,

переповнені помилок і потребують ґрунтового перегляду. Правильними йому здавалися лише книги, написані в Тирнові, в Болгарії, де відомий філолог Євфимій провів реформу правопису. Сам Костянтин був дослідником Євфимія.

Трактат Костянтина Костенецького присвячений головним чином питанням орфографії. Особлива увага в ньому приділяється буквам, що писалися всупереч етимології, бо звукове значення їх (унаслідок фонетичних процесів, які відбулися в сербській мові) збіглися із значенням інших, зокрема знакам ѣ, ѡ — е; ы — и; s — з, а також літерам, вживаним у запозиченнях із грецької мови (Ѡ, v, Ѡ, ф та ін.). Мовознавець детально розповідає про надрядкові знаки.

У трактаті автор розглядає й інші філологічні питання. Він твердить, що у формуванні церковнослов'янської мови брало участь багато слов'янських мов — болгарська, сербська, «боснійська», хорватська й чеська, однак основою її був «тѣнчаишии и красѣишии роуш(ъ)кыи ѡзыкъ», тобто руська мова. Свою тезу давній болгарсько-сербський мовознавець прагне обґрунтувати лексичними матеріалами. Звичайно, з точки зору сучасного мовознавства подібні факти не є доказовими, але вони цінні як рання спроба осмислення особливостей словникового складу окремих слов'янських мов. Костянтин виявив обізнаність із східнослов'янськими мовами — українською чи білоруською або російською в південному діалектному мовленні. Кожна з цих мов у XV ст. традиційно іменувалася руською.

Для підтвердження своєї тези про східнослов'янську основу старослов'янської (церковнослов'янської) мови Костянтин Костенецький виділяє лексеми, що, на його погляд, увійшли до її складу з руської: «ибо въ ѡламѣ Ѡ-мѣ глѡщєє «лаеть» по роушкыи глѡ(т). ѡкоже и ннѡ руси млѡщи се гви своему млєсе глеть. «не лаи на ме хосподине», сирѣ(ч). не караи ме, или не раз(ъ)дражаи се на ме. нь и въ ев(г)ли глѡщєє. аще кто поимет(ъ) те за ризу твою, сирѣ(ч) свитоу. дажд(д)ь емоу и срачицоу, и ннѡ руси кошулю сорочкоу глѡть. и паки въ зі-и каѡизмѣ... глѡщєє. и глоумла(х)се, нѣ(с)[тъ] нши(м) ѡзыко(м), нь роушкыи(м). попе(ч)лѣнїє бо протлькоуеть или пооученїє. или въ цр(с)твнѣи книзѣ Ѡ Илиї... елико грѣсть моука... моука бо роуш(ъ)кыи(м) ѡзыко(м) брашно глєтсе. ибо брашно тѣмж(де) ѡзыко(м) сѣнѣ(д) или ѡстїє глѣтсе. и что е(с)[тъ] вѣса по редоу сказовати; нь сѣвъ-коупивь реку. вѣса бж(с)твнаа писанїа роуш(ъ)кыи(м) ѡзыко(м) соуть развѣ помощи Ѡ(т) ины(х) нѣгде и нѣгде, и развѣ х, симь сѣставише(с). ибо х' кромѣ, вѣса роуш(ъ)кыи(м) ѡзыко(м) оукрашаютсе...» (там же, 396—397). Як бачимо, до «русських» в трактаті віднесено праслов'янські слова, що збереглися не в усіх говорах болгарської й сербської мов. Автор підкреслив характерну фонетичну особливість «руської» мови — гортанний звук г, який південнослов'янський книжник XV ст. передає за допомогою букви х'. Беручи до уваги жваві зв'язки Києва з південнослов'янськими землями на початку XV ст. (наприклад, Григорій Цамблак, київський митрополит у 1414—1420 рр., був ро-

дом із Болгарії), припускаємо, що Костянтин Костенецький мав при цьому на увазі насамперед українську мову.

Висока оцінка руської мови (власне східнослов'янської редакції церковнослов'янської) навряд чи сприяла поширенню орфографічних рекомендацій вченого. На Україні в XVI—XVII ст. більш поширеною була ближча до істини думка про болгарську основу старослов'янської мови, на що вказують, зокрема, матеріали Пересопницького євангелія й Крехівського апостола.

Можливий вплив цього трактату на правопис церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції вимагає спеціального дослідження. Орфографія Костянтина Костенецького складена в дусі ідей Євфимія Тирновського, тому важко визначити роль праці цього вченого в так званому другому південнослов'янському впливі в Росії, Білорусії й на Україні.

Українські ґраматисти XVI—XVII ст., виходячи з життєвих потреб нормалізації східнослов'янської редакції церковнослов'янської мови, вводили в свої посібники окремі розділи про правопис, виходячи з вітчизняної фонетико-орфографічної практики. Певним зразком, що заохочував їх до роботи в цьому напрямку, була розробка Костянтина Костенецького.

Не виключено, що саме під впливом Костянтина М. Смотрицького букви на позначення йотованих голосних (ѡ, ѡ, ѡ, ѡ) та ѡ трактував як «дифтонги», у склад яких входить грецька літера ѡ. Пор. у Костенецького: «възєше паки Ѡ(т) грѣцьскыи(х) Ѡ и т, и сѣтворивше писме Ѡ. и тако паки ѡ и а сѣдинив(ъ)ше нарекоше ѡ. також(д)е паки ѡ и є сѣдинивше парєкоше ѡ» (у сербському списку — там же, 399); «Се ж паки ѡ в(ъ)зм(ъ)ше ѡни дивнїи мужїє Ѡ(т) словєньска(г)ѡѡ сѣ ѡ, Ѡ(т) грєчє(с)каго сє ѡ, и сѣдинив(ъ)ше ѡ нарекоша єры. також(д)е, и сє ѡ и сѣ ѡ сѣдинив(ъ)ше, нарекоша ѡ. и сє паки ѡ, и к сєму а, сѣдинив(ъ)ше нарекоша ѡ. и сє Ѡ, и к(ъ) сєму т, сѣдинив(ъ)ше Ѡ, нарекоша Ѡтъ» (східнослов'янський список — там же, 568) й у М. Смотрицького: ѡ и ѡ /состои(т)/ѡтою и азомъ; ѡ, ѡтою и ѡномъ; ѡ, єремъ и ѡтою (Смотрицькій, 7 зв.). Пор. і в Л. Зизанія.

ГРАМАТИЧНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НА УКРАЇНІ В XVI—XVII ст.

На основі двох варіантів українсько-білоруської мови XIV—XV ст. з початку XVI ст. формуються дві окремі літературні мови — українська та білоруська. Українська мова обслуговує основні сфери суспільного й культурного життя народності. В XVI—XVII ст. функціонують офіційно-діловий, літописний та конфесійний стилі української мови; розвиваються полемічний, проповідницько-ораторський, художній і науковий.

Церковнослов'янська мова функціонує майже виключно в конфесійному письменстві, особливо в канонічному жанрі. Вона помітно відрізняється від живої не тільки лексикою, але й граматичною системою, бо живомовні морфологія й синтаксис постійно розвиваються, а церковнослов'янська система, хоч і зазнавала впливу народного мовлення, залишалася відносно незмінною, архаїчною. Її вже необхідно було спеціально вивчати. У зв'язку з організацією друкарства на Україні в останній чверті XVI ст. ширше, ніж у попередню епоху, розповсюджуються церковнослов'янські тексти, хоч монастирі й церкви втрачають монополію на книжкову справу. Внаслідок Люблінської унії 1569 р. абсолютна більшість українських земель опинилася в складі Польського королівства, де в розпалі була контрреформація й посилювався тиск на некатоликів, особливо на православне населення України й Білорусії. Церковнослов'янська мова — знаряддя православ'я — піддається нападкам.

Погляди шляхетсько-католицьких ідеологів виклав у 1577 р. відомий проповідник П. Скарга. Він писав, що тільки грецькою й латинською «існують науки, і перекласти їх іншими мовами задовільно не можна» і «на словенській мові ніколи ніхто вченим бути не може», що «тепер її ніхто як слід не розуміє... а своїх граматик, правил і пам'ятних книжок для викладання вона не має і не може мати» (Рус. ист. библ., 485). Сам П. Скарга обороняв латинь як мову літургії на протигагу польській (Maupowa, 25, 118). Необхідно зазначити, що багато видатних діячів польської культури часу Відродження й пізніше віддавали належне церковнослов'янській мові, її давній культурній ролі, висловлювали повагу до «руської» мови (Otwipowska, 147—150, 177—180).

Діячі української й білоруської науки і освіти XVI—XVII ст. не тільки стають на захист рідної культури, але й працюють над нормалізацією церковнослов'янської мови.

Першорядну роль у розвитку східнослов'янської культури відіграли школи. Відомості про українські школи виявлено в документах середини XVI ст., але навчання в них, мабуть, не виходило за рамки початкового (Ісаєвич, 127—128). За ініціативою братств у 80-х рр. XVI ст. розпочато організацію шкіл вищого ступеня. Львівське Успенське братство заснувало школу в 1585 р., київське Богоявленське — в 1615—1616 рр., луцьке Воздвиженське братство — в 1618—1619 рр. Згодом такі школи виникли у Вінниці, Кам'янці-Подільському та інших містах України й Білорусії, а також у Вільні.

Особливо велика роль належить Львівській та Київській братським школам. Київська школа в 1632 р. була об'єднана з Київською лаврською школою і стала колегіумом.

У системі освіти XVI й XVII ст. засвоєнню граматики відводилося провідне місце, оскільки її вважали засобом, за допомогою якого можна досягти всіх інших знань. У Західній Європі першочергового значення надавали вивченню класичних мов, передусім латинської — мові тодішньої науки, художньої літератури й католицької церкви. Українські й білоруські школи другої половини XVI — першої чверті XVII ст. чільне місце відводили вивченню церковнослов'янської мови — міжнаціональної мови всіх православних слов'ян.

Саме для шкіл були призначені створені в кінці XVI—XVII ст. граматичні праці українських лінгвістів. Однак вчені цієї доби ставили перед собою поруч із педагогічними й кодифікаційні завдання. В основному в рамках шкільних граматик відбувався також розвиток теоретичної лінгвістичної думки.

Перше повідомлення про граматичні праці українців дав Ян Благослав у манускрипті своєї граматики чеської мови в 1571 р.: «Кажуть, що й граматику свою мають, але я не бачив її» (Франко, 8). Можливо, що йдеться про шкільний підручник, який не зберігся, або про трактат про вісім частин мови.

МОВОЗНАВЧІ ТРАКТАТИ МАКСИМА ГРЕКА

На Україні в XVI ст. були розповсюджені філологічні твори Максима Грека, особливо його ономастикон із тлумаченням антропонімів (переважно грецького походження) (Німчук 1980а, 59—60, 118—126). Їх використовували українські лексикографи XVI—XVII ст. Звичайно, на українських землях освічені люди знали й граматичні розвідки Максима Грека. Граматична спадщина видатного філолога дуже мало досліджена, а це затруднює й вивчення її у загальнослов'янському плані. Можливо, Максим Грек зробив певний вплив на класифікацію (кінець кінцем штучну) словенороських голосних з погляду їх часокількісних характеристик. В одній статті, яку приписують Максимові Греку, говориться, що «и. ѿ. ѣ. ю. ѡ. у. долги су(т)» (Ягич 1895, 599). Частина з цих голосних до довгих відносять Л. Зизаній (и, ѣ, ѡ) (Зизаній, 3) та М. Смотрицький (и, ѣ, ѡ) (Смотрицький, 12).

Сліди впливу трактатів Максима Грека деякі дослідники знаходять у поглядах реформатора польської орфографії письменника Станіслава Оржеховського, який походив із українського роду і жив у Перемишлі. Цілком імовірно, що праці Максима Грека йому були відомі через українське православне посередництво (Zwoliński, 329—331).

ФІЛОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ ІВАНА ФЕДОРОВА

Історія граматичної думки на Україні тісно пов'язана з ім'ям вітчизняного першодрукаря Івана Федорова.

Іван Федоров (бл. 1510—1583) — видатна постать в історії культур східнослов'янських народів. Його справедливо називають засновником друкарства в Росії та на Україні. Відомі спроби книгодрукування (так звані анонімні видання) в Росії і за якихось десять років до виходу в світ у Москві федоровського Апостола 1564 р. Проте саме Іван Федоров заклав міцний ґрунт для розвитку друкарства, організувавши державну друкарню в Москві, налагодивши випуск високомистецьких книг, підготувавши гурток знавців справи.

Іван Федоров заслуговує глибокої вдячності і поваги нащадків не тільки як першодрукар, видатний майстер книжного мистецтва й художник-гравер. Порівняно недавно виявлені й перевидані три невідомі науці друки Івана Федорова свідчать про те, що славетний книгодрукар був також видатним східнослов'янським гуманістом і просвітителем XVI ст.

Як показали старі й новітні студії, у текст 1564 р. (порівняно з попередніми рукописними примірниками) введено чимало поправок, причому поправок у багатьох випадках дуже слушних (Сборник, 30—35; Коляда). Їх могла зробити тільки людина (або й кілька чоловік), що мала добру для свого часу філологічну освіту.

Іван Федоров міг набути таку освіту від учнів або послідовників авторитетного вченого тих часів Максима Грека, який не раз підкреслював необхідність граматичних та інших знань (Іванов 1969, 89) для розуміння грецьких книг і їх перекладання. Є підстави гадати, що Іван Федоров навчався в Краківському університеті, де оволодів грецькою та латинською мовами (Немировский 1983, 80). Реакційні кола після виходу в світ Апостола 1564 р. висунули проти нього обвинувачення в ересі. Іван Федоров писав про них у післямові до Апостола 1574 р. як про людей «не наоучены(х)... грамотическіа хитрости». «Ті дійсно великі зміни, які вніс Іван Федоров до тексту Апостола й другого видання Часовника, легко було оголосити ерессю», — справедливо зауважують О. О. Сидоров та Г. І. Коляда (Сидоров, Коляда, 28). Аналогічні обвинувачення були висунуті й проти вчених — редакторів Острозької біблії, на що вказував у передмові до неї Г. Д. Смотрицький («веліе смущеніе прїахомя... много разорителеи, и хулниковъ сеа преславных и неизреченных вещи показовашес...»).

Працюючи в Білорусії та на Україні, Іван Федоров як справжній гуманіст і просвітитель близько сприйняв до серця культурні потреби братніх українського та білоруського народів, які зазнавали дедалі

більших утисків з боку шляхетсько-католицьких панівних класів. Дбаючи про поширення освіти серед простого народу, Іван Федоров уклав і надрукував для шкіл «Буквар» (так називаємо книжечку Івана Федорова, виходячи з її характеру й призначення, яка не має спеціального заголовка, пор.: Быкова, 469—473).

У післямові до нього автор пише: «ради скорога младенческаго наоученїа... сложи(х)». Ця книжка з успіхом могла бути використана і для навчання письму поза школою. «Выдруковано во Львовѣ, року, ≠ ā, фѣд» (1574-го), — читаємо в останньому рядку книжки. Зауваження Івана Федорова у післямові до «Букваря» — «аще сїи труды моя блгооугодны будутъ... прїймѣте сїа с любовїю, а љ о иныхъ писанїихъ блгооугодны(х) съ вожелѣнїе(м) потрудитисѣ хощу...» — викликало в дослідників діяльності першодрукаря різні міркування. О. О. Сидоров та Г. І. Коляда, наприклад, вважають, що, можливо, Іван Федоров і виконав свою обіцянку, склав і надрукував інші книги, але про них нічого не відомо (Сидоров, Коляда, 31). М. П. Ковальський припускає, що автор книжки так «висловив думку продовжити в майбутньому видання шкільних підручників» і це він здійснив пізніше в Острозі (Ковальський, 27). Дієслово *хощу* в зазначеному контексті, без сумніву, виражає намір, а не виступає як допоміжне для творення форми майбутнього часу, оскільки перед ним стоїть префіксований інфінітив *потрудитисѣ* (пор.: Кузнецов 1956, 96). На наш погляд, у післямові до «Букваря» Іван Федоров робить вказівку на те, що це — його перша праця на Україні, а інші писання — це львівський Апостол, який ще перебував у стані друкування. У зв'язку з цим слід врахувати і той факт, що в Острозі перед тим, як випустити в світ Новий завіт із псалтирем (1580 р.), Іван Федоров надрукував друге видання свого «Букваря» (бл. 1578 р.).

Отже, є досить певні підстави для висновку, що першою відомою друкованою книгою на Україні є не Апостол, а «Буквар» 1574 р. Івана Федорова. До такого ж висновку прийшов Є. Д. Немировский на основі вивчення філіграней «Букваря» й львівського Апостола (Немировский, 74—75). Але й безвідносно до цього «Буквар» є першою східнослов'янською друкованою книжкою нецерковного призначення, першим друкованим шкільним підручником. Деякі вчені навіть називають «Буквар» першою «світською» друкованою книгою (Сидоров, 66).

Широкої науковій громадськості «Буквар» Івана Федорова став відомим лише у 1954 р., а наступного року з'явилися перше дослідження його та перша фоторепродукція в «Бюлетені бібліотеки Гарвардського університету» (у цій бібліотеці США пам'ятка зберігається й тепер) (Harvard libr. bul.).

У радянській літературі про цей друк Івана Федорова написано досить багато. Зокрема, місце «Букваря» в колі інших посібників для навчання грамоти та основне джерело, звідки Іван Федоров брав матеріал для своєї книжки, стисло характеризувала книгознавця Т. А. Быкова (Быкова, 469—473). Надруковано також розгорнуте розвідку про джерела «Букваря» (Лукьяненко, 208—223). Йому присвя-

чена лінгвістична праця П. С. Кузнецова (Кузнецов 1956, 91—97), де викладено в основному спостереження над мовними особливостями пам'ятки. З погляду історії вітчизняного мовознавства пам'ятка вивчена зовсім мало.

Посібник першодрукаря — не звичайний буквар. У ньому, крім суто букварного матеріалу, вміщено й важливі елементи для опанування граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції.

3. Перша сторінка «Букваря» І. Федорова. Острог, 1578—1580 р.

була обмежена кількість букви ѡ. За нашими попередніми спостереженнями, літеру ѡ (з титлою над нею) Іван Федоров уживав тільки у слові *іоаннъ* як в Апостолі 1564 і 1574 рр., так і в «Букварі». Графічний варіант о замість ѡ використано і в острозькому виданні львівського посібника (однак там ѡ виявляється в тексті «Сказанія...» в переліку літер при викладі історії виникнення слов'янського письма).

Очевидно, послідовність розташування літер в азбуці «Букваря» відбиває більш-менш усталену традицію, особливо щодо місця букв, які притаманні тільки кириличному письму. Завдяки Івану Федорову вона міцно закріпилася і через наступні букварі й граматики дійшла до нашого часу. З відповідними змінами, що пов'язані з вилученням з ужитку окремих літер чи введенням додаткових, така послідовність

літер у азбуці зберігається в усіх писемностях, які користуються кирилицею в громадянському варіанті.

У пам'ятці азбука наводиться і в зворотному порядку (таке засвоєння її обстоював Костянтин Граматик у XV ст.— Ягич, 433, 503), потім — упереміш. Далі автор друкує дво- і трибуквені сполуки для вправ у читанні. Новим етапом в опануванні грамоти мали бути три спеціально виділені невеликі розділи. Вони складені так, щоб готувати дітей до вивчення систематичної граматики в майбутньому.

Перший розділ — «А сіа азбука. ѡ(т) книги осмочастныа, сирѣчь грам(ъ)матикіи» — подає зразки відмінювання в теперішньому часі (однина, двоїна, множина) різних дієслів в алфавітному порядку від «буки» — *будя, будиши, будить...* до «ща» — *щедра, щедриши, щедритъ...* У кінці розділу подано зауваження про форми «страдалного залога» дієслова *бити* в різних часах. Автор «Букваря» у післямові зазначив: «писахъ вам(ъ), не ѡ(т) себе, но ѡ(т)... и преподобного... іоан(ъ)на дамаскина, ѡ(т) грам(м)атикіи, мало нѣчто... съкративъ». Справді, матеріал, що відноситься до «страдалного залога» знаходимо в популярній у південних та східних слов'ян графічній праці, один

із списків якої має заголовок «Стго Іоанна Дамаскина о ѡсмихъ частѣхъ слова, елика пишемъ и глемъ» (Ягич 1895, 335, 339—340). Матеріал для «Букваря» почерпнуто не безпосередньо з цієї праці, а з відомого в багатьох списках XVI—XVIII ст. досить великого рукописного збірника «Книга глемая буквы...» (далі: «Книга»), на що вже давно звернули увагу дослідники (Быкова, 471 та ін.). Розділ «Книги», звідки запозичив матеріал першодрукар, має заголовок, подібний до федоровського — «А се ѡсмочастнѣ ѡ(т) граматикіа» (Ягич 1895, 739). Проте Іван Федоров знав і першоджерело цих матеріалів — трактат про вісім частин мови, який приписували І. Дамаскинові. У багатьох східнослов'янських списках псевдо-Дамаскинової праці, зроблених із болгарських, а також у «Книзі» форми дієслів 1-ї особи однини теперішнього часу фіксуються з флексією -а: *творя, біа*, а це — новоболгарська форма (замість давньої -ѣ — *творѣ*) (там же, 364). Із подальших парадигм «Букваря», зокрема *крестя, нося, слава*, видно, що болгарські форми 1-ї особи теперішнього часу були сприйняті як дієприслівники. З цього погляду форма *будя* у «Книзі» була неправильною, бо дієприслівник у східних слов'ян XVI ст. мав форму *будучи*. Іван Федоров змінив наголос у 1-й особі дієслова — *будя* замість *будѣа*, тобто *буду* — і зробив парадигму дієслова *будити* замість парадигми *быти* цього джерела (*будя, будиши, будить; будива, будита; будимо, будите, будят*). І це зроблено слушно, бо автор, як ми зазначали, наводить в азбучному порядку парадигми інших дієслів, а не тільки дієслова *бити*, аналогій до яких ніде досі не виявлено (мабуть, вони — оригінальна робота). Перша особа множини у парадигмах дієслів має флексію -мо, наприклад, *будимо, вѣразумляемо, глаголемо, даємо, мілуємо* (Федоров, 9—13; далі посилаємося тільки на сторінку цієї публікації). Проте наголос ніде не фіксується на кінцевому -о флексії, що могла сприйматись і як українська. Закінчення -мо базується,

очевидно, на матеріалі «Книги», а остання — на матеріалі сербського або українського походження.

Другий невеликий розділ «Букваря» — «По прозодіи, а еже. дваши въ едины(х) лежащее. се есть, повелителнаа. и сказателнаа» — подає в алфавітному порядку пари слів, що відрізняються тільки наголосом. Тут справді переважають дієслова у формі 2-ї особи наказового й дієсного способу: *говорите* — *говорите*, *любите* — *любите* та ін., але сюди введено й деякі іменникові пари, наприклад: *жилице* — *жилице*, навіть сполуку *і родъ*, що протиставляється імені *іродъ*.

У цій частині відбивається український, в тому числі й південно-західний діалектний наголос у формах дієсного способу: *варите*, *говорите*, *держите*, *зрите*, *крестите*, *родите*, *стоите*, *творите*, *оучите*, *читите* (20—21). Привертає також увагу протиставлення займенника у формі орудного відмінка множини *ими* «ними» та діалектної західноукраїнської наказової форми дієслова *імйти* «піймати» — *имі* «піймай» (20).

Розділ «По прозодіи...» також має повний текстовий відповідник в одному із списків «Книги» (Ягич 1895, 738—739) (щоправда, досить пізніх). З цим розділом «Букваря» повністю збігається текст із рукопису Кирило-Білозерського монастиря (там же, 881—992), але, на жаль, Г. В. Ягич не вказав, до якого часу належить пам'ятка. Якщо стаття «По прозодіи...» справді потрапила в рукописи із друкованих джерел, а не навпаки (Лукьяненко 1960, 214), то треба гадати, вона складена на основі статті, що входила в «Книгу» не поділеною на менші частини — «Двогласно во едины(х) лежащаа», «Двогласно во едины(х)», які містяться в пам'ятці, опублікованій Г. В. Ягичем (Ягич 1895, 738, 739, 740).

Третій розділ «Букваря» — «По ортографіи...» майже збігається з розділом «Начало бук(ъ)въ по ортографіи» «Книги» (там же, 732—736). Проте матеріал під літерами ж, з, и в Івана Федорова досконаліший, введено також приклад на s (зелю).

Слова-іменники в різних відмінкових формах, похідні від них прикметники з окремими відмінковими формами та прислівники подаються в алфавітному порядку. Автор хотів не тільки навчити читати слова під титлами, але й подати іменну парадигматику. Іван Федоров додав парадигми слів *животъ*, *сло*, *зиждатель*, які під титлами ніколи не писалися, тому назва розділу «По ортографіи...» стала дещо умовною. Але навряд чи Іван Федоров ставив перед собою завдання нормалізації книжної мови (Журавлев, 123).

В. І. Лук'яненко пише, що граматичні елементи «Букваря» не виходять з якого-небудь одного відомого джерела, що «частковий збіг... морфологічних форм із змістом деяких текстів, об'єднаних у складі «Книги, глаголемой буквы», ще не є доказом того, що граматичні розділи підручника були запозичені з цього зведення статей...» (Лукьяненко 1960, 216). Основний аргумент дослідниці полягає в тому, що «окремі фрагменти «Книги», які виявляють найбільшу подібність із розділами «Азбуки» (тобто «Букваря». — В. Н.), у рукописному контексті, що її оточує, мають характер вставок і переробок, внесених у склад цієї складної компіляції, очевидно, в порівняно пізній час»,

зокрема стаття «По прозодіи...» (там же). Проте спільного між «Букварем» і «Книгою» більше, ніж відмінного. Відмінності зумовлені, мабуть, тим, що на основі матеріалів «Книги» створено інші дієслівні парадигми і, можливо, розділ «По прозодіи...». Крім «Книги», звичайно, автор «Букваря» був ознайомлений і з іншими граматичними статтями.

Підготовка дітей до вивчення елементів граматики з самого початку опанування письмом, очевидно, мала у східних слов'ян сталу традицію. М. Смотрицький у передмові до своєї «Граматики» також радив привчати до «склоненій гра(м)матичныхъ» дітей, які опановують письмо.

Першим текстом для читання у «Букварі» є азбучний акровірш. У процесі навчання грамоті такі тексти застосовувались дуже давно, але в пам'ятці вміщено зразок, що був, можливо, спеціально створений для «Букваря» Івана Федорова (там же, 217—219) (самим першодрукарем або кимось із викладачів Львівської школи).

Другу частину «Букваря» складають тексти — щоденні молитви (до них долучено молитву Василя Великого й Манасії), які звичайно подавались і в «Часовниках». Використання цих текстів для вправ у читанні й писанні мало у південних і східних слов'ян певну традицію, як це видно з книги Костянтина Костенецького (Грамматика) (Ягич 1895, 433—441).

Далі вміщені звернені до дітей сентенції про корисність навчання та на морально-етичні теми, що є уривками з біблійної «Книги притчей Соломонових» (з 22-ї, 23-ї, частково з 29-ї притч) (там же, 221, 222). До батьків звернені уривки з послань апостола Павла про виховання дітей (це доказ того, що «Буквар» був адресований і дорослим).

Невідомо, де був складений початковий текст «Книги», яким користувався автор «Букваря». Написання т замість 0 в слові *ортографія*, з замість с — в *прозодія* схиляє до думки, що в його розпорядженні був список українського походження.

Матеріал із «Книги притчей» взято з якогось джерела української чи білоруської редакції (Лукьяненко 1960, 223—224). Елемент українсько-білоруської редакції певною мірою виступає у так званій господній молитві, пор. «и не въведи насъ въ *искушеніе*» в «Букварі», «и не въведи на(с) въ *искушеніе*» в «Науці ку читаню...» Л. Зизанія та «и не въведи насъ в *напастъ*» в анонімному Євангелії, надрукованому в Москві до 1564 р. (ЦНБ АН УРСР, шифр: Кир. 751, с. 23 зв. — 24).

У 1958 р. А. С. Зернова повідомила, що в Копенгагені зберігається друге видання «Букваря» Івана Федорова, надруковане в Острозі не раніше, за її визначенням, 1580—1581 рр., тобто одночасно з іншими острозькими виданнями або пізніше від них. Місце надрукування встановлено за характерним острозьким шрифтом (Зернова, 26—28).

Про повніший примірник другого видання «Букваря», що зберігається в бібліотечі м. Готи (НДР), стало відомо в 1961 р. Не менший інтерес викликало повідомлення про те, що разом із другим виданням опрацьовано ще один невідомий друк Івана Федорова — книжечку для навчання грецької мови, яка має вихідні дані — Острог, 18.06.1578 р. (Claus).

Кілька років тому опубліковано ґрунтовне книгознавче дослідження текстів, виявлених у м. Готі, й повністю опубліковано фотокопії пам'яток (Grasshoff, Simmons).

Новознайдений друк Івана Федорова не має заголовка. На першій сторінці пам'ятки подано важливі відомості про заснування школи в Острозі князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким, який зібрав «мужеи, въ бж(с)тви(ъ)номъ писанїи искусныхъ, въ греческомъ язъцѣ, и в латинскомъ, паче же и в рускомъ(ъ)» (тут ідеться, мабуть, про церковнослов'янську мову). Цю книжку надруковано для початкового навчання дітей. У передмові вона називається «По греческіи, альфа, вита. а по рускіи, азъ буки». На другій сторінці — герб князя Острозького й дата виходу книжки. Визначення цієї книжки Г. Грассгоффом та Й. Сіммонсом як грецько-русько-церковнослов'янської читанки (там же) — неточне. На третій сторінці пам'ятки вміщено великі грецькі літери, далі — малі, над якими кирилицею надписано їх назви — *алфа, вита* і т. д., потім — грецький алфавіт упереміш, а в кінці — графічні варіанти літер. Решту книжечки (яка загалом має 16 сторінок) займають щоденні молитви грецькою й паралельно церковнослов'янською мовами, надруковані у два стовпчики так, що кожному грецькому слову відповідає церковнослов'янське. Таке розташування мало сприяти легшому засвоєнню грецьких слів і форм. Тексти відмінні від тих, що використовувалися в слов'яноноруських букварях Івана Федорова (немає, зокрема, молитов Василя Великого й Манасії, введено псалом 50-й). Оскільки в грецькому букварі представлені давні слов'янські переклади молитов, у надрукуванні паралельно текстів двома мовами немає жодної підстави вбачати тенденцію до буквалізму при перекладах із грецької мови на церковнослов'янську, що ніби свідомо культивувався в Острозькій школі (Ісаевич 1983, 79).

Невідомо, хто уклав грецький буквар. Автором його міг бути хтось із викладачів Острозької школи (Г. Д. Смогрицький або Дем'ян Наливайко). Не виключено, що в складанні його брав участь сам друкар.

Структура грецького букваря 1578 р. нагадує структуру слов'янського 1574 р. Але в грецькому немає дво- і трибуквених сполук. Передбачалось, напевне, що складати літери і читати діти повинні навчитись із слов'янського букваря. Немає в ньому й елементів граматики. Це дає підстави для припущення, що друге, острозьке, видання словенороського «Букваря», під назвою «Начало оученїа дѣтемъ...» (далі: «Начало») було надруковане раніше або водночас із грецьким виданням, тобто не пізніше 1578 р. Текст острозького видання цілком повторює текст львівського. У ньому було виправлено друкарські помилки попереднього видання, але натомість з'явилися нові (Зернова, 27—28). Із старих помилок одна важлива (яка, до речі, за львівським і острозьким виданнями повторювалась досить довго), виправлена на початку слов'янської частини грецького букваря — «вса исполнѣли», залишилась у «Началі» — исполнѣли. Цей факт є ще одним свідченням на користь припущення про те, що раніше в Острозі було надруковане «Начало» (пор.: Зернова, 26). Глибшому з'ясуванню історії «Начала» сприяло б вивчення тексту книжечки (без зазначення місця й року

виходу у світ) з тотожним заголовком, яку описують Барнікот і Сіммонс, припускаючи, що вона надрукована не раніше 1577 р. і не пізніше 1591 р. в Острозі (Barnicot, Simmons, 100—102). Мабуть, це примірник острозького видання Івана Федорова.

У наборі текстів досліджуваних острозьких пам'яток, ймовірно, брали участь українські учні Івана Федорова, внаслідок чого в текстах виступають, хоч і не численні, але, без сумніву, українські риси, в тому числі й говіркові, наприклад: «По греческіи... по рускіи...» замість «по гречески, по руски» — в передмові; «аше бы восхотѣ(л) жертвъ да(л) бы(м)» замість «жертвы да(л) бы(х)» — у 50-му псалмі, христїан(ъ)скїа замість христїан(ъ)скїа — в заголовку символу віри в грецькому букварі; «слава тобѣ» замість «тебѣ» — на початку щоденних молитов слов'яноноруського «Начала»; пор. «і светы(х) замість «святы(х)» — північноукраїнська риса в грецькому букварі. Випадки вживання е замість ѣ, мабуть, відбивають або північноукраїнську або рідну фонетику Івана Федорова.

«Начало» не тільки повністю повторює текст книжки 1574 р., але й доповнює його. Новим було вміщене в острозькому виданні «Сказаніє. како состави стѣи кирилѣ философѣ азъбуку, по язъку словеньску. и книги преведе ѿ(т) греческихъ на словенскїи язъкъ» чорноризя Храбра. В умовах XVI ст. «Сказаніє...» звучало актуально. Не виключено, що надрукування його було першою реакцією на книгу П. Скарги «О jedności kosciola bożego» (Вільно, 1577 р.), автор якої всіляко прагнув принизити словенороську мову, непомірно звеличуючи грецьку й латинську. Отже, воно стало своєрідним початком друкованої полеміки.

«Буквар» Івана Федорова перевидавався з більшими чи меншими змінами й пізніше (Быкова, 472—473). До перевидань пам'ятки, очевидно, належить надрукований 1596 р. у Вільні «Часовникъ в нем(ъ) же наперед аз(ъ) буки къ наученїю дѣтемъ хотѣщимъ разумѣти писанїе» (досі достатньо не досліджений, можливо, він є третім виданням книжки Івана Федорова) (Barnicot, Simmons, 102). Фрагмент одного з ранніх перевидань «Букваря» зберігається в Народній бібліотеці ім. Кирила і Мефодія в Софії (Атанасов, 110—113).

Видатний просвітителю дав добрий зразок букваря для наступних діячів на ниві освіти. Одним із перших пішов за ним український мовознавець, освітній і культурний діяч Л. Зизаній, що 1596 р. видрукував у Вільні свій буквар — «Наука ку читаню и разумѣню писма словен(н)ского» (цікаво, що в алфавіті тут знаходимо після *ѣ* також *о*, а не *ѿ*, хоч у текстах «Науки...» Л. Зизанія *ѿ* вживається дуже часто).

Під заголовком «Nauka ku czytaniu» в кінці XVI ст. виходили й польські букварі (Encykloped., 659).

Федоровські традиції в східнослов'янських букварях потребують дальшого дослідження, але вже тепер безперечним є факт, що вони зберігаються аж до XVIII ст. (Быкова, 472—473).

Вплив букваря Івана Федорова відзначають у Болгарії навіть у другій-третьій чверті XIX ст. (Ісаевич 1975, 66).

Іван Федоров започаткував східнослов'янську друковану граматику традицію. Дальший розвиток шкільної освіти вимагав укладан-

ня й видання книжок для навчання власне граматики. Із стислого опису не можна з'ясувати, який характер має острозька публікація 1598 р. «Сіа кни(ж)ка сло(н)скаа Рекомаа гра(м)матика...» (Barnicot, Simpons, 105—106). Т. А. Бикова (Быкова, 472) твердить, що це перевидання «Букваря» Івана Федорова.

Як з особистою працею Івана Федорова, так і з його друкарнею пов'язані виникнення й розвиток важливих прогресивних явищ у культурі українського народу, посилення в ній світських напрямів. Діяльність видатного гуманіста відіграла також велику роль у розвитку освіти й культурному єднанні російського, українського і білоруського народів.

«ГРАММАТИКА ДОБРОГЛАГОЛИВАГО ЕЛЛИНО-СЛОВЕНСКАГО ЯЗЫКА»

Важливим етапом в історії українського (а разом із цим і всього східнослов'янського) мовознавства була праця, на титульній сторінці якої зазначено: «**ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому Рос(с)ійскому роду. Во Львовѣ. В друкарни Братской. Року ≠ афча (тобто 1591).** Традиційно цю граматику називають «Адельфотес». Проте це — прикре непорозуміння й помилка, адже «*Αδελφότης*⁸ — не заголовок, а позначення організації, при якій існувала школа, що підготувала підручник із граматики, — братства (гр. *ἀδελφότης* «братство»). М. П. Кисельов (Киселев, 187) вбачає тут ранній випадок позначення того, що тепер називається колективним автором або відповідальним відомчим видавцем. Правильна назва та, яку дали їй укладачі — «Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка». Доцільною вважаємо умовну назву «Грецько-словенороська граматики», бо вона відбиває основний зміст і призначення пам'ятки.

У книжці узагальнено вказано на джерела праці та авторів її: «Грамматика сложен(ъ)на ω(т) различныхъ грамматикъ, спудейми иже въ лвов(ъ)ской школѣ» (5)⁹. Учні Львівської братської школи склали граматику під наглядом або керівництвом грека Арсенія Еласонського (якого для викладання запрошено до Львова 1586 р.), про що переконливо свідчить віньетка-печать із його іменем на останній сторінці книжки. Щоправда, після від'їзду (1588 р.) зі Львова Арсенія грецьку мову викладав знавць її Кирило Ставровецький (Транквіліон) (Акты 43). Він, можливо, також керував роботою над граматикою. К. Й. Студинський показав, які саме різні граматики використали складачі досліджуваної пам'ятки. Більша частина її грецького тексту ґрунтується на граматиці видатного візантійського гуманіста Костянтина Ласкаріса (1434—1505), яка вперше була надрукована 1476 р. в Мілані грецькою мовою, а пізніше виходила кілька разів у XVI ст. із допов-

⁸ За прийнятою в давні часи візантійською вимовою цю назву потрібно б транскрибувати як «Адельфотис» або «Адельфотіс», що й робили багато вчених.

⁹ Тут і далі цифри в дужках після цитат і прикладів із пам'яток указують на сторінки стародруків.

неннями його учнів та латинським текстом. Використано також підручники західноєвропейських авторів XVI ст. — Філіппа Меланхтона, Мартіна Крузія та Ніколая Кленарда. З праць названих граматистів запозичено не тільки дефініції різних граматичних понять, але й приклади (Студинський, 10—23). Грамматика К. Ласкаріса користувалась великим авторитетом і в XVII ст. Скорочену переробку її являє собою складена в Москві 1687 р. грамматика грецької мови братів Іоанікиа та Софронія Ліхудів (Копыленко, 87—90). Граматики латинської мови, що становили компіляції з робіт відомих авторів, були звичайними й у Польщі другої половини XVI ст. (Сутowska, 69—76). Та до деяких частин твору 1591 р. не виявлено джерел (Студинський, 13—15). Можливо, вони оригінальні й належать Арсенієві Еласонському і К. Ставровецькому.

Словенороський переклад граматики належить тільки учням з участю викладачів-українців (між ними, напевно, був і Кирило Ставровецький) Львівської школи, бо Арсеній, що перебував у Львові лише протягом двох років, навряд чи знав добре церковнослов'янську та українську мови (він не володів досконало церковнослов'янською мовою навіть пізніше, на початку перебування в Росії — Дмитриевський, 17). Серед учнів-перекладачів міг бути й майбутній талановитий мовознавець Лаврентій Кукіль (Зизаній) (Студинський, 4; Возняк 1911, 48). Учні мову перекладу вважають своєю, що видно з їхнього зауваження: «Сіа союзи в *нашемъ языцѣ* не обрѣтаются». Між учнями Львівської школи були й такі, що вчилися в інших (протестантських або католицьких) закладах і мали вже добрі знання з грецької мови, адже львівські «спудейі» в 1591 р. склали вірші цією мовою (Студинський, 4).

Важливий матеріал для історії пам'ятки містить лист віленських братчиків від 28.05.1588 р., які писали до львівських: «Посласте намъ *начало, проображеніє* святыхъ писаній *Грамматическихъ языка Греческаго и Словенскаго*, наказующе ны, да приймемъ со благоразуміемъ, да и прочимъ сподобимся... Сія убо разсмотрѣвше достойно, молихомъ Спаса нашего, да *якоже прежде начатъ, такожде и да совершитъ* во васъ благодать сію. Егда же сподобить вы оно благодарственное и спасительное *начало совершити*, молимъ... сто или двѣстъ книгъ пошлите намъ, учинивши цѣну слѣдую» (Акты, 5—6; курсив наш. — В. Н.) (у зв'язку з великим попитом книга була надрукована тиражем не 500 примірників — Крыловский, 287, 291, а далеко більшим). З цього документа випливає, що друкування книжки розпочато в першій половині зазначеного року і віленці її перші аркуші уважно розглянули. Лист із Вільна був певною апробацією підручника, що забезпечувала викуп частини його тиражу. Публікатори документа довільно написали, що в листі йдеться про подяку за прислання нововиданої слов'яно-грецької граматики (Акты, 5).

Оскільки не всі збережені примірники стародруку повні, в деяких бібліографіях XIX ст. як заголовок книжки подавався текст із п'ятої сторінки («Грамматика сложен(ъ)на...»). Цей факт та неправильне тлумачення цитованого листа 1588 р. сприяли поширенню помилкового твердження, ніби книжка була надрукована двічі — 1588 і 1592 рр.

Α Δ Ε Λ Φ Ο Τ Η Σ .

Γ Ρ Α Μ Μ Α =

Τ Ι Κ Α Δ Ο Β Ρ Ο Γ Λ Α Γ Ο -
Λ Η Β Α Γ Ο Ε Λ Λ Η Ν Ο Σ Λ Ο Β Ε Ν

ΕΙΣ ΑΥΤΟ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ. Συνοπτικῶς
ἡ ἀκριβὴς τῶν ὀνομαστικῶν ἐπιπέδων.

Κοινοῦ ἡμετέρας ἡμετέρας
Ῥωστικῶν Ῥωστικῶν

Β Ο Λ Β Ο Β Ῥ .

Βασιλεῦσιν ἡμετέρας. Ῥωστικῶν,

Α Δ Ε Λ Φ Ο Τ Η Σ .

4. Титульна сторінка «Грецько-словенороської граматики». Львів, 1591 р.

(Голубев, 191). До думки С. Голубева про те, що 1588 р. розпочато й 1591 р. закінчено друкування граматики рішуче пристав і К. Студинський (Студинський, 11, 29). Але виявивши різночитання між львівським примірником (колишнього музею Ставропігії), в якому надруковано в родовому та давальному відмінках множини відповідно *днєвъ, днємъ*, та київським (автор не зазначив місце зберігання), де фіксується *дн'авъ, дн'амъ*, він твердив, що було два видання граматики. причому екземпляри з «раціональнішими» формами *днєвъ, днємъ* репрезентують друге, виправлене видання. Шрифт обох примірників однаковий, отже обидва видання, ймовірно, надруковані у Львові (там же, 29).

Порівняння трьох примірників досліджуваної пам'ятки, які зберігаються в ЦНБ АН УРСР у Києві, показало, що в екземплярі Кир. 576 в родовому однини іменника *день* надруковано українську форму *дня*, в родовому множини — *днєвъ*, у давальному — *днємъ* (16), а в Кир. 577 і Кир. 684 відповідно церковнослов'янські *дне, днємъ* (виправлення в цьому відмінку, мабуть, зроблено, щоб читачі не сплутали парадигму слів *день* і *дно*) та «більш правильну» (але не церковнослов'янську) *днєвъ*. Називний — кличний двоїни іменника *честь* у примірнику Кир. 576 має флексію *-и* — *чести*, а в Кир. 577 і Кир. 684 — *-ъ*, тобто *честъ*. Перші форми є правильні церковнослов'янські, а другі виправлено для розрізнення форм двоїни і множини.

Крім цих, виявлено й інші розходження між різними примірниками пам'ятки. В екземплярі Кир. 576 одну з флексій іменників грецької відміни надруковано кириличними літерами — «кончащихса на *ας* и на *ιςъ*» (14), тоді як у Кир. 577 і Кир. 684 — грецькими літерами: «на *ας* и на *ης*». А це свідчить про те, що екземпляри з текстом типу Кир. 576 були надруковані раніше, а типу Кир. 577 — пізніше, але не означає, що примірники Кир. 577 і Кир. 684 репрезентують друге, виправлене видання книжки. Різночитання свідчать хіба лише про те, що граматику друковано в два заводи, причому в другому зроблено виправлення. Відмінності в текстах різних примірників одного й того ж стародруку трапляються і в інших публікаціях, наприклад в «Лексиконі» П. Беринди.

Можливо, що після від'їзду Арсенія Еласонського 1588 р. до Москви продовжувалася робота над удосконаленням тексту граматики під керівництвом Кирила Ставровського (Транквіліона). Впадає в око те, що виправлення виявлено саме в межах першого друкованого аркуша, який був виготовлений 1588 р.

Привертає до себе увагу й те, що на сторінках 129—148 зв. уся теоретична частина граматики надрукована тільки церковнослов'янською мовою з грецькими ілюстраціями, що звичайно не мають при собі навіть перекладу. Такий виклад міг санкціонувати хтось із інших викладачів, а не Арсеній, який не володів «словенороською» мовою.

ГраMATика 1591 р. — книжка в 1/8 аркуша — налічує 182 непагінованих листки. На зворотному боці заголовної сторінки надруковано вірш на честь Львова (з гербом міста всередині), де, крім іншого, сказано, що «Знаменіє тезоименитаго князя лва гра(д) сей має(т), его же има по всей европїи росїйскїй ро(д) знаеть». Наступні дві сторінки

(2—2 зв.) займає написане словенороською мовою звернення-передмова «Правовърнымъ оученїа любителе(м)... многоименитому рос(ъ)-сїй(с)кому роду...». Далі надруковано передмову грецькою мовою (текст її не тотожний із церковнослов'янським) (варто відзначити, що й перед нею великими літерами надруковане слово ἀδελφότης).

Укладачі граматики, звертаючись до широкого читача, пишуть про свою сумлінну працю над книжкою й про мету публікації: «изобразихомъ вамъ ω любоуащїйсѧ христоименитый роде росскїй. съ всѧкимъ опаствомъ, еллинословенъски(м) языко(м) зложеную грамматику. юже издае(м) въ общую ва(м) ползу». У передмові виділено чотири складові частини граматики: «и вначаль оубо сію починающе, четырема же еѧ ча(ст)ми предобучаемъсѧ. яже суть, орфографїа, просодїа, етимологїа, и синтазїсѧ. сирѣчь правописанїе, припѣванїе, правословїе, и съчиненїе». Уважне вивчення її робить учня «искусна... во словесехъ и разсловїахъ творцевъ». У передмові в дусі тієї епохи говориться про величезне значення засвоєння граматики: «сія бо е(ст) перваа ключъ ω(т)верзаѧй оумъ разумѣти писанїа. ω(т) неаже яко по степенехъ всю лѣствицу, по чину оученїй трудолюбивїй [!] достизають. діалектики, риторики, мусики, арифметики, геометрїи, и астрономїи и сими же седми... почерпаемъ источник философїи...» (2). Подібні до цих твердження про користь від вивчення грецької граматики вміщені у книзі Н. Кленарда (Студинський, 9). Друга частина передмови (2 зв.) подає важливі матеріали з історії Львівської братської школи.

Лише по-словенороській наведено «Титлы» (титулювання) чотирьох вселенських патріархів. Під заголовком «Писмена грецкіи» на 4-й сторінці надруковано грецькі великі й малі літери (разом із графічними варіантами), а поруч — їх назви в грецькій і кириличній транскрипції, далі — словенороські кириличні відповідники, напр.: В β βѣта Вита в; Λ λ λѣтѣ Ламвда л.

Як уже зазначалося, на 5-й сторінці уточнено джерела книжки та вказано її авторів.

«Грецько-словенороська граMATика» скомпонована своєрідно: коли розгорнути книжку, то від сторінки 5 зв. до сторінки 65 ліворуч знаходиться грецький текст, а справа — словенороський переклад; на стор. 65 зв. — 127 (крім 68 зв. — 69 з паралельним теоретичним викладом двома мовами) ідуть підряд зразки грецької словозміни і перекладаються тільки назви граматичних категорій та перші словоформи парадигм (чи лише один грецький приклад, якщо не подаються парадигми); на стор. 127 зв. — 128 — знову паралельний теоретичний відступ двома мовами; із стор. 129 по 148 зв. вся теоретична частина надрукована тільки словенороською мовою з грецькими ілюстраціями, що, як правило, залишені без перекладу; від стор. 149 до кінця (182 зв.) весь текст праці дається двома мовами. До граматики додано «Перваго собора никейскаго... изложенїе вѣры...» та «Втораго собора константинупола...» (стор. 181 зв. — 182). Закінчується пам'ятка релігійною сентенцією та віньєткою з іменем Арсенія Еласонського.

Така побудова досліджуваної граматики зумовлена педагогічними міркуваннями — урізноманітнити прийоми засвоєння матеріалу.

У титулі книжки «Грамматїка доброглаголиваго еллино-словен-

скаго языка» укладачі виявили захоплене ставлення до об'єкта своєї праці й відобразили тодішні європейські погляди на граматику. По-перше, в заголовку підкреслено гуманістичне розуміння рівнозначності грецької та словенороської мов, які в пам'ятці поставлено поряд і названо красномовними. Рівнозначність їх демонструється й паралельним (а в одній частині єдиним) словенороським текстом. По-друге, на першій сторінці відображається давнє розуміння граматики як певного універсального засобу осягнення мови, незалежно від конкретного її вияву (пор. Otwinowska, 90, 230, 233). В іншому плані й на вищому науковому рівні ці питання висуває пізніше так звана універсальна граMATика. Варто відзначити, що 1583 р. граMATика Доната була надрукована двома мовами — латинською й польською (Cytowska, 32)¹⁰. Цей теоретичний постулат реалізується, між іншим, у намаганні знайти і подати неоднакові словенороські відповідники до різних грецьких форм (у тому числі й діалектних). Наприклад, форми кличного відмінка в однині: ω λόγε κοινῶς, και ω λόγος ἀττικῶς (17 зв.) — ω слово, ωбще и ω слово, аттїче (18); ω ὁδε και ω ὁδός (17 зв.) — ω путь и ω путе (18), ω ἄνε κοινῶς και ω ἀνθρώπος ἀττικῶς (18 зв.) — ω чловече ωбще, и члкъ аттїчески (19); неправильні дієслова Ἀλωτέμνω, μελλῶν, ἀλωτέμῳ, και ἀλωτέμῃσω (161 зв.) — ω(т)сѣкаю, будущее, ω(т)сѣку, и утну (162), Ρέω, μελλῶν, ρέυσω, και ρυήσω (173 зв.) — Теку, будущее, потеку. и течу (174) та ін. Як бачимо, для цього використовуються найрізноманітніші засоби (вводяться навіть неіснуючі форми — кличний відмінок, що збігається з називним, або наводяться українські новіші поруч із старішими церковнослов'янськими — *потеку* и *лнотмечу*).

Отже, книжка 1591 р. скомпонована таким чином, що могла відразу бути посібником для вивчення двох головних мов у тодішніх школах — грецької й церковнослов'янської.

Упадає в око прагнення дати в книжці якнайглибше, найповніше визначення граматики: тут надруковано три дефініції (зіставлення кількох дефініцій різних авторів спостерігається і в граMATиках латинської мови в Європі — Cytowska, 12—13) науки, які взаємно доповнюються: «Грамматика есть, художество оучащее насъ оумнаа писати. и яко къ кому мѣрително. или числительно вещественна, съ разсужденїемъ повѣдающа»; «Или грамматика, есть, художество зрительное и дѣлательное еже блго глати и блго писати учащее на(с)»; «Или грамматика есть, искусство при творцехъ же и исписателехъ яко на мноъѣ глаголемыхъ писмо, еже являетъ творенїе и исписанїе» (6). Термінами *художество*, *искусство* перекладається гр. τέχνη, що в одній із давньогрецьких пам'яток має визначення «система прийомів, засвоєних для якої-небудь корисної в житті мети» (Античные теории, 105). Усі дефініції підкреслюють, що граматика — це наука (мистецтво). Аналогічне явище спостерігається і в граMATиках латинської мови зарубіжних мовознавців. У перших двох визначеннях вказується,

¹⁰ Не враховуючи поглядів на граматику вчених XVI ст., С. Булич писав, ніби динним розумінням відношення між грецькою й слов'янською мовою було подано обидві мови в рамках одної «еллинословенської» граматики (Булич, 170).

що вона навчає розумно («умна»), добре («благо») писати й правильно, розсудливо («съ разсужденіемъ»), добре говорити (розмовляти); в третьому підкреслюється важливість знання граматики для писемної творчості. У першому випадку граMATика порівнюється з науками про вимірювання й рахування. Але при всьому цьому в передмові наголошено, що не кожний, хто пише й читає, називається граматиком, а лише той, хто опанував правила і їх межі.

Хоч у передмові до пам'ятки названо чотири складові частини граматики, в книжці зовсім немає розділу про синтаксис. Вона присвячена головним чином викладові теорії морфології («етимології») та стислому розглядові орфографії й просодії. Однак тільки розділ «О просодіи» виділено окремим заголовком.

Після визначень граматики відразу йде параграф «О раздѣленіи писменъ». У дусі традиції, яка йде від олександрійських граматиків (зокрема Діонісія Фракійця) (Античные теории, 106; у греко-римській традиції «співвіднесення звука й графічного знака таке, що звуки й графічні знаки в ній розглядаються як якась єдина сутність» — Аморова и др., 25), тут визначається *письмо* (гр. γράμμα «літера»), хоч насправді йдеться про звук: «Письмо есть часть малаа, гласа нераздѣлна» (7). На відміну від усіх інших частин пам'ятки, в розгляданому параграфі теоретичні положення в перекладній частині ілюструються грецьким матеріалом — літерами (звуками). Це зумовлено усвідомленням оригінальності звукової (графічної) системи кожної окремої мови (на відміну від граматичних категорій, що вважалися спільними для всіх мов). «Письмена» поділяються на «гласныя» (гр. φωνήντα «голосні») та на «съгласныя» (гр. σύμφωνα «приголосні»). Голосних налічується сім, причому серед них є «долгія» (α, ω) «краткія» (ε, ο) та «двовременныя» (α, ι, υ). Від цих семи голосних утворюються дифтонги — «двогласныя» (наприклад, αι, αυ тощо).

Приголосні поділяються на «полгласныя», серед яких три подвійні — «сугубыя» (ζ, ξ, ψ), три «неω(т)мѣныя» — незмінні (λ, μ, ν, ρ) й одна «незнаменателна» — безприкметна (σ), а також на «безгласныя», в складі яких «тонкія» (κ, λ, τ), «сипливыя» (θ, φ, χ), «средныя» (β, γ, δ). Причина такої класифікації звуків у підручнику не з'ясовується, хоча ще Діонісій Фракієць пояснював, чому ті чи інші групи літер (звуків) називаються так або інакше (Античные теории, 106—107). Напевно, роз'яснення мав давати викладач у процесі навчання.

Львівські автори не мали попередників у церковнослов'янському викладі понять орфографії (власне — фонетики). Словенороська термінологія цієї галузі, очевидно, відбиває практику братських шкіл XVI ст., насамперед Львівської. Завдяки досліджуваній книжці ця термінологія прищепилася й увійшла в наступні мовознавчі праці українських учених. Впадає в око те, що окремі терміни на позначення характеру приголосних є кальками не грецьких, а латинських термінів XVI ст., наприклад, термін *тонкія* (лат. tenuis) вживається відповідно до *ψίλα* «прості (порожні, гладкі)» грецької частини (пор. і *сипливыя* при гр. δασέα «густі»).

Коротко сказано в граматиці 1591 р. про склад — «О словѣ»

(гр. συλλαβή), який визначається так: «Слогъ есть сложеніе малыхъ двохъ писменъ, потребователно же и гласныя слоги глаголютсѣ. яко, а, е». Він «раздѣляет же са» — на «долгий» (σοςῦδъ), «краткій» (слово), «общій» (ωβременѣнъ)ный) (18). Тут уже спостерігається штучне приписування часоکیلкісного поділу слів у словенороській мові: грецькі слова перекладено й наголошені склади відповідно позначено як ніби довгі чи короткі. Слово (гр. λέξις) має таку дефініцію: «Реченіе есть часть малаа съчинителъ(ъ)наго слова раздѣлительнаа», а мовлення (речення) (гр. λόγος) — «Слово есть реченій сложеніе, мысль самосовершено являющееся» (9). Теоретичні визначення слова та речення тут не ілюструються жодними прикладами.

«Слово» (речення) має «частій осмъ», а саме: *разлічіе* (гр. ἄρθρον «член, артикль»), *имѣ* (гр. ὄνομα «ім'я»), *мѣстоимѣ* (гр. ἀντωνυμία «займенник»), *глаголь* (гр. ῥήμα «дієслово»), *причастіе* (гр. μετοχή «дієприкметник»), *предлогъ* (гр. πρόθεσις «прийменник»), *нарѣчіе* (гр. ἐπίρρημα «прислівник»), *сѣюзъ* (гр. σύνδεσμος «сполучник») (9), причому перші п'ять — «скланяемыя», останні три — «нескланяемыя» (9). Автори граматики вдосконалили окремі терміни на означення частин мови. Вони замість словосполуки «*мѣсто имени*» ввели складне слово «*мѣстоимѣ*». Оскільки іменник *рѣчь* (річ) в українській мові XVI ст. мав кілька значень («річ, справа, мова»), південнослов'янський термін на означення дієслова замінено іншим церковнослов'янським словом *глаголь* (гр. ῥήμα, лат. verbum). Проте корінь попереднього терміна *рѣчь* зберігся в незміненому *нарѣчіе*.

Член — «разлічіе есть часть слова скланяема, предчинаема скланеніа именъ, и подчинаема» (10). У зв'язку з цим артиклі поділяються на «предчинныя» (гр. προτακτικᾶ «препозитивні») та «подчиннаа» (гр. ὑποτακτικᾶ «підлеглі, підрядні»). У словенороській частині ці два розряди ілюструються грецькими прикладами (перший — ὁ, ἡ, τὸ, другий — ὁς, ἧ, ὅ), однак при розгляді категорій артикля, звичайно, пропонуються слов'янські відповідники. Отже, тут виявилось хитання укладачів, які, мабуть, відчували, що цієї категорії слів немає в слов'янській системі.

«Разлічіе» посідає три категорії: р о д ъ — *мужескій* (той), *женскій* (та), *срѣдній* (тоє), ч и с л о — *единъ* (т) *ствѣнное* (той), *двойствѣнное* (т) *ное* (та), *множествѣнное* (тыи), п а д ѣ ж ъ (їх чотири) — *именов(ъ)ный*, *родный*, *дателный*, *винѣвный*. Назву кличного відмінка — гр. κλητικῆ — перекладено неточно словом *званіе* й зазначено, що артикль не має форми цього відмінка, бо відмінкова форма заступається вигуком («нарѣчіе») ѿ.

Складачі граматики 1591 р. удосконалили лінгвістичну термінологію. Відштовхуючись від більш конкретного значення широковживаного українського слова *падиння* (діал. *падине*), вони замість старовинного терміна на означення відмінка *паденіе* послідовно вживають слово із більш абстрактною семантикою й далеко меншою частотою вживання в розмовній мові — *падежь*. На цю заміну їх, мабуть, настановив трактат «О осмихъ частехъ слова», де в одному випадку замість *паденіе* вжито *падежь* (Ягич 1895, 330, 337). Автори відкинули вживаний раніше термін *право* (*паденіе*), замінивши його словом *именовный*

(падежъ). Цьому сприяло не тільки те, що й у грецькій частині пам'ятки називний відмінок позначається тільки терміном *ὄνομαστικῆ* (термін уживаний ще Діонісієм Фракійцем — Античные теории, 124), але й те, що прикметник *правый* у більшості українських говорів у XVI ст. мав вже сучасні значення, а не «прямий».

У «Грецько-словенороській граматиці» вперше введено термін *скланєніє* (від ітеративної форми *скланяти*) (11, 53), *склонєніє* (від *склонити*) (12, 14, 15, 16, 18, 20, 37) «відмінювання, відміна» (цей варіант переважає).

Як відповідник грецького (препозитивного) артикля в словенороській частині пам'ятки подано вказівний займенник у членній, власне українській формі — *той, таа, тоє* (11). І в родовому (*того*), давальному (*тому*) й знахідному (*того; тоє*) чоловічого та середнього роду й знахідному (*той*), знахідному (*тую*) жіночого виступають українські форми, декотрі з яких збігаються з церковнослов'янськими (*того; тому; той*). Єдиною церковнослов'янською є форма родового відмінка жіночого роду *тоа* (пор. ст. сл. *тоа*), наведена в нечленній формі (її нагадує стягнена західноукраїнська *тої < тоє*). У називному множини розрізняються форми чоловічого (*тыи*) й жіночого та середнього (*тыа*) роду, причому перша форма відбиває власне живу українську мову — *тиї < тыѣ* (давньоруська форма знахідного множини), а друга — східнослов'янський збіг давніх *на та ъа* і втрату розрізнення родових форм у множині (ст. сл. *новака* — середн. рід, *новыа* — жін. рід). Інші відмінкові форми множини, спільні для всіх родів, — родового, знахідного (*тыхъ*) і давального (*тым*) — українські (пор. ст. сл. *тѣхъ, тѣмъ*).

У двоїні розрізняються тільки дві форми — називного й знахідного (*та*) й родового та давального (*тѣма*) для всіх родів. Те, що форми середнього й жіночого роду прирівняно до форми чоловічого, свідчить тільки про те, що в живій мові цієї категорії вже не було (пор. ст. сл. *тѣ* для жін. і середн. роду).

До грецьких відносних займенників, що кваліфікуються в граматиці як різновид артикля, львівські укладачі влучно підібрали церковнослов'янський *иже, яже, еже*. Форми родового (*егоже*), давального (*емуже*), знахідного (*егоже*) відмінків чоловічого роду й родового (*еяже*), давального (*ейже*) та знахідного (*юже*) відмінків жіночого роду однини і називного чоловічого (*иже*) та жіночого (*яже*) роду множини, спільні форми родового (*ихже*), давального (*имже*) множини можуть трактуватись як більш-менш правильні (про відбиття в них східнослов'янської фонетики див. вище) церковнослов'янські, що в більшості збігаються з живомовними (навіть форма ю «ї» притаманна деяким південно-західним говорам) і не вимагають пояснень. Автори не змогли знайти правильної форми для називного й знахідного відмінків множини середнього роду: вони подають *еже* замість *яже*. З цієї ж причини форми двоїни відносного займенника *иже* в граматиці підмінені формами вказівного займенника, причому для називного — знахідного відмінка чоловічого (*таж*) й жіночого (*тѣже*) роду вони правильні, для середнього (*таже*) — прирівняні до форм чоловічого роду (пор. ст. сл. *тѣ*).

В іменнику (*имя*), що визначається як «часть слова скланяема, существо свойствен(ъ)но или общее знаменуема» (12), виділено шість категорій: р о д ъ (гр. *ἑνός*) — *мъжескій* (той григорій), *жен(ъ)скій* (таа добродѣтель), *средній* (тоє тлѣнноє), *обицій* (члкъ), *преобицій* (той орель и ластовица; в ньому за допомогою однакового звукового складу й одного артикля позначаються два роди — 12), в и д ъ (гр. *εἶδος*) — *первообразный* (нбо), *производный* (нб(с)ный), *начертаніє* (гр. *σῆμα*) — *прѣстое* (смѣятеленъ), *сложное* (посмѣятеленъ), *пресложное* (паче посмѣятеленъ), *число* (гр. *ἀριθμός*) — *единствен(ъ)ное* (той блгїи), *двойствен(ъ)ное* (та блга), *множествен(ъ)ное* (тыи блгїи), *падежъ* (гр. *πτῶσις*) — *именовный*, *родный*, *дателный*, *віновный*, *звателный*, *склонєніє* (гр. *κλίσις*) (12—13). Під видом у досліджуваний період і пізніше розуміли відношення слова щодо деривації, а під *начертанієм* — словотвірний склад слова. Словенороська ілюстрація (*паче посмѣятеленъ*) — не зовсім удалий переклад грецького складеного слова. Очевидно, префікс *по* трактується в пам'ятці як прийменник. У граматиці відзначено, що називний та кличний відмінки називаються «прѣсты и правы» (13, гр.: *ὄρθαι καὶ εὐθεταί*; у ньому випадку термін *прѣстий* «прямий» — українське діалектне слово або термінологічна спадщина з трактату про вісім частин мовлення) «право бо столци, правое существо знамену(т)», інші відмінки — «о(т)мѣнныа» (гр. *πλάγαι; πλάγιος* «косий»).

Грецькі «імена» розподілено на п'ять відмін. Характерно, що в теоретичній частині словенороського тексту подаються грецькі закінчення іменників, за якими визначається належність до відміни, але парадигми наводяться в перекладі. Отже, словенороські «імена» справедливо не поділено на відміни, бо автори помітили, що в граматичному оформленні груп слов'янських відповідників до груп грецьких слів немає закономірності. У цьому виявляється творчий підхід до мовних проблем. Напр.: «Первое склонєніє есть равносложныхъ, мъжески(х) именъ кончащихся на ας. и на ις...» (14) (у примірниках № 577 і 684 ЦНБ АН УРСР кириличне написання виправлено на ης). В антропонімах першої грецької відміни в словенороському тексті в називному відмінку однини зберігаються закінчення грецького типу: «Енѣасъ «Еней», Хрисисъ «Хрис» (14), але в другій — ні: Менелай (17), гр. *Μενέλαος*. У межах перекладу грецьких «імен» першої відміни в пам'ятці подано *Енѣасъ, Хрисисъ, разбойникъ* (14—15); у межах перекладу другої — *мусика* «музика», *день* (15—16); у межах третьої — іменники *Менелай, гумно* і прикметники *блгоземленъ, милосердое* (17); в межах четвертої — *слово, пѣть, человекъ, орель, древо* (18—19); в межах п'ятої — *Еасъ, горлица, престолъ, волъ, гроздъ* і прикметники *градолюбивый, сладокъ* (20—22); велика кількість іменників та значне число прикметників подано тільки в називному й родовому відмінках однини (разом близько 90 слів, напр.: *нуджа, оубогъ, мѣра, тѣло, червъ, клѣть, хищникъ* — 23; *червъ, ненаказанъ, заць, блаженъ, вошъ, вѣжъ, готовъ* — 24; *луца, гнѣвъ, макъ, лицица, вѣно, бичъ, плоть, крило, носцъ, рука, сѣжителница, юница* — 25, *бровъ,*

буря, око, писмо, медъ, лестное, весна, котъ, ср(д)це, свѣтъ, оухо — 26).

Кілька повних парадигм слів (*мѣжъ, оумъ* — 27, 28, *простое* — 28, 29, *баба, корабль* — 29) і кілька лексем у формі називного й родового відмінків (напр., *отець, мти, дщерь* — 27) виявляється під рубрикою «Полза и видъ неокон(ъ)чаема».

Невеликий пункт «*С* іноскланяемыхъ именахъ» цікавий введенням нового терміна, що відповідає грецькому *ἐτεροχλιτος*. Тут надруковано окремі слова (напр., *Зевсъ, великъ, кладязь* — 30) в називному та родовому відмінках.

Як ілюстрації до грецьких п'яти «склоненіи стиснѣмыхъ», тобто стягнених, перекладено парадигми слів *Димостенъ, корабль* (31), *истин(ъ)ный* (31—32), *стѣна* (32), *змій* (33), *градъ* (33—34), *горчица* (34—35), *Лита, студъ* (36), *мясо* (37), однину іменника *рогъ* (37).

Грецькі іменники та прикметники цього розділу перекладено як словами, спільними для української (й інших східнослов'янських) й церковнослов'янської мов (їх абсолютна більшість), так і специфічними церковнослов'янськими лексемами. Деякі слова, особливо грецького походження, в перекладі мають при собі глоси, напр.: *въжъ наученъ, арапъ еіопъ* (24), *Яма... стѣть волчая* (25), *кроки колоння* (26); діалектна метатеза в українському слові), *флева жила* (26).

Однак у словозміні іменників та прикметників, представлених у парадигмах та окремо, абсолютно переважають елементи, спільні для української й церковнослов'янської мов. У пам'ятці відображено й специфічні українські риси, а також форми, успадковані з давньоруської мови. Флексії, притаманні тільки церковнослов'янській (успадковані зі старослов'янської), фіксуються досить обмежено.

У родовому однині іменники на **-а**, в тому числі колишньої **-а**-основи, мають флексію **-ы** (після задньоязикових також **-и**) — *мустики* (15), *нужды* (23), *раны* (24), *жены, руки* (25), *бабы* (29), *стѣны* (33) та ін., але й *мѣри* (23), де відбито український перехід **ы > и**. Іменники ж колишньої **-ја**-основи звичайно виступають із українським (давньоруського походження) закінченням **-ѣ**: *горлицѣ* (20), *лучѣ, лисицѣ, юницѣ* (25), *бѣрѣ* (26), *горчицѣ* (34). Флексію **-ѣ** за аналогією до цих іменників прийняло й слово колишньої **-ї**-основи *бровѣ* — *бръѣ* (26). Лише як винятки засвідчуються слова в родовому відмінку з церковнослов'янським **-ѧ** (ст. сл. **-ѧ**) — *свѣця* «свічки». Форму родового відмінка *дщера* від *дщерь* (27) в іменнику кол. **-г**-основи слід розглядати як гіперизм.

Давальний відмінок іменників колишніх **-а**-основ закінчується на **-ѣ**: *мустицѣ* (15), *бабѣ* (29). Іменники **-ја**-основи виступають з флексією **-и**: *горлицы* (20), *горчицы* (34). Континуанти обох флексій — **-і** та **-и** були і є в південно-західних говірках української мови.

Знахідний відмінок виступає з закономірною флексією **-у**: *мустику* (15), *бабу* (29). Цю ж флексію має й іменник із суф. **-ица**: *горлицу* (20), *горчицу* (34).

У кличному відмінку однині іменники **-а**- та **-ја**-основ фіксуються із старими флексіями, відповідно **-о** та **-е** — *ω бабо* (29) *стѣно* (32), *ω горлице* (20) тощо.

Іменники чоловічого й середнього роду, у тому числі й колишніх **-о**-основ, а також із основою на шиплячі та **ц**-**јо**-основ, в родовому відмінку однини в досліджуваній граматиці виступають тільки з закінченням **-а**; іменники м'якої групи фіксуються з флексією **-ѧ**: *разбойника* (15), *чловека, орла* (19), *престола* (21), *стѣда, хищника* (23), *спаса* (24), *гнѣва, мака, года* (25), *кота* (26), *оума* (28) тощо; *вола* (22), *черва* (23, 24); *вѣна* (25), *ока, писма, колѣна, оуха* (26), *мяса* (37) тощо; *Енѣя* (14), *Менелая* (17), *вопля* (24), *ключа, бича* (25), *мѣжа* (27), *смѣя* (33), навіть *неясѣтя* (23) тощо; *судища* (24), *замца* (24), *ср(д)ца* (26). За аналогією до них із флексією **-а** подаються й іменники кол. **-ї**-основ: *меда* (26). Про особливості форми родового відмінка слова *день* уже йшлося.

У давальному відмінку однині іменники **-о**- та **-јо**-основ та прирівняні до них запозичення подаються в «Грецько-словенороській граматиці» лише з одною флексією **-у** (**-ю**): *Енѣю* (14), *разбойнику* (15), *орлу* (19), *врану, престолу* (21), *волу* (22), *мѣжу* (27), *оуму* (28), *кораблю* (29), *граду* (34), *цару* (35), *масу* (37) тощо. Тільки при ілюструванні поняття про грецькі стягнені відмінки фіксується закінчення **-ови**: *Димостенови и -ну* (30). У давальному й знахідному відмінках у парадигмі іменника *змій* помилково подано форми від варіанта жіночого роду *змія* — *смїи, смїю* (33). Мабуть, виключно закінчення **-а** (**-ѧ**) в родовому та **-у** (**-ю**) в давальному автори подавали на противагу живій мові, в якій у родовому другій відміні вже нерідко вживалася флексія **-у** (**-ю**), а в давальному **-ови** (**-овѣ**) (**-єви, -єви**).

Форми знахідного відмінка цих слів, звичайно, збігаються з формами родового або знахідного, напр.: *Менелая* (17), *вола* (22), *мясо* (37).

Іменники чоловічого роду колишньої **-о**-основи в кличній формі однини мають закінчення **-е**, а **-јо**- — **-ю(-у)**: *ω разбойниче* (15), *ω орле* (19), *ω воле, ω роже* (37), *ω мѣжу* (27), *ω црю* (35) тощо, хоч у м'якій групі спостерігається й **-е** (під впливом твердої): *ω Менелѣе* (17). Форми середнього роду збігаються з називним відмінком, напр.: *ω масо* (37).

Випадки, де форма кличного відмінка різних відмін збігається з формою називного, не відбивають ні церковнослов'янської, ні живої української мови, а є буквальним перекладом грецьких форм, причому нерідко з зауваженням, що вони — аттичні. Іноді грецькі форми тільки транскрибуються, напр.: *ω Хриси, обще, и ω Хрисиствѣ*, аттически (15), *ω чловеке обще, и ω члкъ аттически*; *ω орле, и ω орелѣ* (19), *ω день* (16) тощо. Із цього видно, що граматики 1591 р. мала на меті насамперед навчити грецької граматичної системи.

Необхідно зазначити, що в пам'ятці лексеми *слово* (18) та *древо* (19) в однині відмінюються як іменники II відміни (*слова, слову* тощо), однак *тѣло* — *телесе* (23) в родовому відмінку подано в давній формі. Таке написання, з **е** після **т**, в непрямих відмінках часто фіксується українськими пам'ятками, в тому числі й такими, в яких не спостерігається змішування **ѣ** і **е**. Можливо, тут відбивається праслов'янське чергування **ѣ** й **ѣ** (**ѣ** — **ѣ**), пор. *телеса* (УРС, VI, 24), закарп. *нителѣсний* «хворобливий, слабкий, млявий». Іменники **-ї**-основи в однині у всіх відмінках зберігають давню систему флексій, зокрема в родо-

вому: *чести* (16), *воши* (24; народна форма), *плоти*, *нощи*, *печати* (25) та ін., давальному і кличному: *чести* (16).

У родовому та давальному відмінках такі ж флексії притаманні й південно-західним українським говорам. Під впливом цих говорів у кличній формі слова *путь* спостерігаються флексії II відміни — ω *путью* и ω *путье* (18).

Привертає увагу той факт, що в двоїні іменники усіх колишніх основ на голосний і приголосний мають спільні флексії, які розрізняються тільки за твердістю — м'якістю основи, а саме: в називному — знахідному — кличному відмінках мають закінчення **-а(-я)**: *дня* (16), *гумна*, *Менелая* (17), *путя*, *слова* (18), *орла* (19), *м'яжа* (27), *корабля* (31), *мустика* (15), *горлиця* (20), *горчица* (34), а в родовому — давальному **-ома (-ема)**: *днема* (16), *гумнома*, *Менелаяма* (17), *словама*, *путяма* (18), *орлома* (19), *м'яжема* (27), *кораблема* (31), *мустикама* (15), *горлицома* (20), *горчицема* (34) і т. ін. Виняток становлять тільки закінчення називного — знахідного — кличного відмінків слова *честь*, що в примірнику Кир. 576 ЦНБ АН УРСР виступають у формі *чести* (16), а в Кир. 577 і Кир. 684 — *честъ* (16). Прирівнювання форм двоїни майже всіх іменників до форм кол. **-о(-я)**-основ свідчить про те, що в живій мові львівських учнів підкатегорія двоїни не існувала.

Форми множини **-а**-основ та нові запозичення на **-а** коментарів не потребують, адже морфологічних новотворів тут було дуже мало і в живій українській мові: *мустики* (15), *бабы* (29), *стѣны* (32) — *мустикъ* (15), *бѣбъ* (29), *стѣнъ* (32) — *мустикамъ* (16), *бабамъ* (29), *стѣнамъ* (31) — *мустики* (16), *бабы* (29), *стѣны* (32) — ω *мустики* (16), ω *бабы* (29) тощо. Іменники з основою на **ц** мають також закінчення **-а**-основ: *горлицъ*, *горлицамъ*, *горлицы*, ω *горлицы* (20).

Іменники чоловічого роду типу колишніх **-о**-основ у називному та знахідному відмінках множини засвідчуються з закінченням **-ы** (після задньоязичних **-и**), напр.: *разбойники* (15), *орлы* (19), *пре(с)толы*, *враны* (21), *грады* (34), а типу **-ю**-основ із **-и**: *Енѣи* (14), *Менелаи* (17), *смѣи* (33) і т. п. Тут виразно відбивається вирівнювання флексій за давнім знахідним відмінком у живій мові східних слов'ян, зокрема в рідній мові львівських авторів, причому в типі колишніх **-о**-основ живається традиційне написання **-ы**, а в **-ю**-основ хоч і пишеться звичне **-и**, однак за ним фактично криється українська флексія **-і** < **-ѣ** (давньоруська форма знахідного). Давня форма виступає тільки один раз у кличному відмінку: ω *чловеци* (19). У знахідному відмінку, а іноді й кличному множини іменників, у яких флексія стоїть після приголосної, прямо фіксується закінчення **-ѣ**, що звучало в мовленні як **і**: *м'яжѣ*, ω *мужѣ* (28), *кораблѣ* (29), *црѣ* (35).

Іменники чоловічого роду **-і**-основи в називному й кличному множини фіксуються з давнім закінченням **-іе** — *путіе* (19). За аналогією цю флексію приймають і деякі іменники чоловічого роду **-ю**-основ та основ на приголосний: *м'яжіе* (28), *црїе* (35), *дніе* (16). Слово *корабль* у множині поруч із **-и**, **-ѣ** (давньоруського походження) має також флексію **-е** колишніх основ на приголосний: *корабли*, *кораблѣ*, *корабеле* (29). Автори прагнуть розрізнити форми називного й знахідного від-

мінків множини іменників колишніх **-о**- та **-ю**-основ. Крім прикладів, поданих вище, пор. *чловеки* в називному і *чловеки* в знахідному (19), *смѣи* — *змїєве* (33) (в останньому випадку вжито фонетично пристосовану флексію кол. **-ї**-основ) як еквіваленти грецьким формам.

Аналогічно дві грецькі кличні форми передаються двома (книжною й живомовною) в словенороському тексті: ω *м'яжіе*, и *мужѣ* (!) (28). Іменники середнього роду **-о**-основи в називному, знахідному й кличному відмінках множини звичайно зберігають давню форму на **-а**, як і в українській мові: *гумна* (17).

Родовий множини іменників чоловічого роду **-о**-основ лише в окремих випадках, а середнього роду — виключно — засвідчуються у давній формі, напр.: *разбойникъ* (15), *човекъ* (19), *пре(с)толъ* (21), *гуменъ* (17), *масъ* (37). Звичайним в іменників типу колишніх **-о**- та **-ю**-основ є живомовне закінчення **-овъ(-овь)** та **-евъ**, що з'явилося під впливом відмінювання давніх **-ї**-основ: *Енѣовъ* (14), *врановъ* (21), *воловъ*, *гроздовъ* (22), *оумовъ* (28), *смїевъ* (33), *градовъ* (34), *стоудовъ* (36). Перекладачі граматики прагнули графічно розрізнити форми називного однини та родового множини за допомогою літери ω , котру писали на місці **о** як в основі, так і особливо в закінченні. Поштоухом до цього, очевидно, була омега у флексії родового множини ω в грецької мови. Для графічного відрізнення форми родового відмінка множини іменників від присвійних прикметників чоловічого роду з суфіксом **-овъ** написання **-овъ** використали наступні граматики. Під впливом живої української мови іменник кол. основи на приголосний *день* у родовому відмінку виступає в різних примірниках у формі *днѣвъ* і *днєвъ* (16).

Слова кол. **-і**-основи жіночого роду в родовому множини фіксуються зі старовинним закінченням **-їй**: *честїй* (16), однак іменники чоловічого роду засвідчуються вже із східнослов'янською (українською) флексією **-ей**: *путей* (19). За аналогією до останніх під впливом живої мови флексію **-ей** мають й окремі лексеми **-ю**-основи: *м'яжей* (28), *црєй* (37).

Іменники **-о**-основ й окремі слова типу **-ю**-основ у давальному відмінку множини в «Грецько-словенороській граматиці» подаються з закінченням **-омъ (-омь)**: *разбойникомъ* (15), *гумномъ*, *Менелаомъ* (17), *орломъ*, *човекомъ* (19), *пре(с)толомъ* (21), *воломъ* (22), *градомъ* (34), *масомъ* (37) тощо. Іменники ж **-і**-основ, більшість **-ю**-основ та окремі зафіксовані основи на приголосний у пам'ятці виступають із флексією **-емъ**: *честемъ* (16), *путемъ* (19); *м'яжемъ* (28), *кораблемъ* (29), *смїемъ* (33), *цремъ* (35); *днемъ* (чи *днѣмъ* у примірнику Кир. 576). При поданні флексій цього типу укладачі виходили, мабуть, не тільки з матеріалів церковнослов'янських текстів, але й української мови на території поширення південно-західних діалектів, у багатьох говірках яких і досі збереглася архаїчна флексія **-ім (-ум, -ѹм)** < **-омъ, -емъ** колишніх **-о**- та **-ю**-основ (Бевзенко 1980, 104).

З етимологічними закінченнями **-омъ, -емъ** кол. **-о**- та **-ю**-основ у словенороській мові фонетично збіглися відповідно флексії **-ї**-основ — **ьмъ** > **-ом(ь)** та **-і**-основ — **ьмъ** > **-ем(ь)**. Однак один приклад

засвідчує поширення тут у живій мові й флексії **-ам(-ям)**: *Енѣамъ* (14).

Іменник *слово* в множині подано в пам'ятці з суфіксом **-ес-**: *словеса, словесъ, словесемъ, словеса, ѿ словеса*. Аналогічні форми, крім давального — *древомъ*, має й іменник *древо*.

Серед імен окремих параграфом подаються й числівники «**С** числителныхъ именахъ», де зазначено, що вони відповідно до значення мають однину, двоїну, множину. Числівник *единъ, -а, -о* (38) відмінюється в однині за родами. Подані в пам'ятці парадигми нічим не відрізняються від парадигм членних прикметників.

Відповідно до грецького тексту числівник *два* наводиться у двоїні — тільки форми *два, двѣма* (38) — й у множині, що власне є українською відміною слова: *два, двохъ, двоѣмъ, два* (38).

Своєрідно передається в словенороській частині граматики грецька система числівникових форм, у якій розрізняються окремо флексії чоловічого — жіночого й середнього роду починаючи від числівника *три* і далі. У перекладі в називному відмінку числівники усіх родів засвідчуються тільки в українській формі *три, чотири* (39). Закінчення родового й давального відмінків для чоловічого — жіночого роду (числівника *чотири* — для всіх родів) фіксуються в українській формі, наближеній до етимологічної: *трехъ, четырехъ, пятехъ; тремъ, четыре(м), пятемъ* (39). Такі форми могли ще існувати в окремих південно-західних говорах. Але загальноукраїнські тепер форми *трохъ, тромъ* (39) наводяться як відповідники до грецької відміни середнього роду.

Контамінація давньої *пяти* й української *п'ятьох* — форма родового *пятихъ* (39) подається як відповідник грецької середнього роду.

Хоч теоретично визначається, що «**ѿ**(т) *двохъ*сотъ же скланяется всако число множественное треродно», у словенороській частині ілюстрації родових форм збігаються, причому парадигма має українські риси: *двѣстѣ, дво(х)сотѣ, дво(м)стѣмъ, двѣстѣ* (39—40). Парадигма числівника *тисяца* окремо не виділяється, однак зафіксовані в пам'ятці поодинокі граматичні форми його явно українські (з діалектними рисами): *тысяца, три, чотири тысяци, пя(т) тысящій* (40) (пор. ст. сл. *тысяшта, три тысяшта, пять тысящѣ*).

Прикметникова відміна стисло викладається в параграфі «**С** *кончаниахъ налагаемыхъ*». Тут чи не вперше у вітчизняному мовознавстві виявляються терміни на позначення флексії й категорії прикметника. Подаються тільки форми називного та родового відмінків однини прикметників за родами (причому прикметники чоловічого роду подаються то в членній, то нечленній формі, а жіночого й середнього — тільки в членній): *любодобръ — любодобраго; простый — простаго; проста — простыя; простое — простаго* (41) та однина слова *онсица* (41—42). Більш повні парадигми прикметників засвідчуються серед зразків відмінювання іменників — форми (за числами) чоловічого роду прикметника *градолюбивъ* (21—22,), *сладокъ* (22), *блгоземленъ* (17), середнього роду слова *милосердое* (17—18), *простое* (28—29), чоловічого та середнього роду прикметника *истин(ѣ)ный* (31—32). З іменниками подано

й окремі форми називного й родового відмінків однини різних родів.

У словенороській частині граматики 1591 р. немає чистої відміни нечленних прикметників. Найкраще відмінювання їх представлено в парадигмі слова *градолюбивъ* в однині (*градолюбива, градолюбиву, градолюбива, ѿ градолюбиве*) та двоїні (*градолюбива, градолюбивома, ѿ градолюбива*). У множині, крім називного з новим закінченням **-ы** — *градолюбивы* (вплив українських діалектних форм, виниклих за аналогією до знахідного), всі відмінкові форми членні, як і в живому мовленні: *градолюбивыхъ, градолюбивымъ, градолюбивыхъ, ѿ градолюбивыи*; пор. ще подані окремі короткі форми *убогъ — убога; сладокъ — сладка* (23).

Прикметники *блгоземленъ* у всіх відмінках однини й множини, крім називного та кличного (ѿ *блгоземне*), а *сладокъ* у всіх відмінках, крім називного однини й кличного множини (ѿ *сладци* — єдина в усіх іменних парадигмах старослов'янська форма з **-и** й перехідною палаталізацією), засвідчуються в членних відмінкових формах. Парадигми членного прикметника *истин(ѣ)ный, истин(ѣ)ное* включають в себе також й окремі нечленні форми (як паралельні до членних або єдині), напр.: *истин(ѣ)ный, истин(ѣ)наго, истин(ѣ)ному, истин(ѣ)на, ѿ истин(ѣ)ный и ѿ истинне* — однина; *истин(ѣ)на; истин(ѣ)нома, и истин(ѣ)ныма, ѿ истинна* — двоїна; *истин(ѣ)ныи, и истин(ѣ)ныя, истин(ѣ)ныхъ, истин(ѣ)нымъ, истин(ѣ)ныи, и истин(ѣ)ныя, ѿ истин(ѣ)ныи* (31—32) — множина. Членні форми середнього роду в називному, знахідному, кличному відмінках однини й родовому та давальному множини, звичайно, збігаються з формами чоловічого роду. Проте в називному, знахідному й кличному множини вони виступають то з церковнослов'янською (закономірною) флексією **-аа** (*сладкая* — 22—23), то з закінченням **-ыа** (*простыа* — 28), що є результатом впливу церковнослов'янських форм жіночого роду. Отже, й тут поряд із церковнослов'янськими виступають українські форми, зокрема в називному множини чоловічого роду (*истин(ѣ)ныи, сладкии*). Слово *онсица* виступає і з специфічним церковнослов'янським закінченням родового відмінка: *онсица, онсица, онсици, онсицу* (42).

Далі в розгляданій пам'ятці йдеться «**С** *семи видѣхъ производныхъ именъ*», власне про словотвір («начертаніа») окремих семантичних груп іменників та прикметників.

Характерно, що в ілюстративному матеріалі до параграфа «Начертаніа отеческихъ» відповідно до грецьких імен за батьком (гр. *πατρωνυμικόν*) у словенороській частині наведені утворення із східнослов'янськими (українськими) суфіксами **-ичъ, -овна**: *Пріамъ — Пріамидович, Пиллевъ — Пиллидович* (42), *Приамидовна, Адратовна* (43). Мабуть, не без впливу «Грецько-словенороської граматики» подібним чином пояснює матеріал у граматиці латинської мови (Львів, 1592 р.) польський учений Ян Урсін (молодший): *Nestorowic, Prgatowic* та ін. (*Cytowska*, 80).

У параграфі «Начертаніа зиждителнаа» (гр. *κτῆτικός*), де описується творення відносних, у тому числі й присвійних прикметників,

словенороські слова утворено за допомогою суфіксів **-н-** та **-скій-**: *омир(ь)скій, платон(ъ)ское, человеческое, кон(ъ)ское, царское* (43), *музичкійскій, водное, земное, камен(ъ)ное* (44).

Уперше в нашій граматичній літературі в досліджуваній пам'ятці розроблено ступенювання прикметників, якому відведено параграф «Начертаніа разсудителнаго и превосходнаго» (44—47). Поряд із формами звичайного (*налагаема*) ступеня подаються форми вищого (*разсудителна*) та найвищого (*превосходна*) ступенів порівняння. Окремо виділено суплетивні форми — *строптивая*. Звичайний ступінь та суплетиви представлені як церковнослов'янськими, так і українськими словами. Форми вищого ступеня творяться за допомогою давніх суфіксів **-ш-ій**, **-тъш-ій** (**-айш-ій**), що зберігаються і в південно-західних українських говорах (**-ш-ий**, **-ійш-ий**) (Бевзенко 1960, 114—115), а найвищого — від форм вищого здебільшого за допомогою префікса **пре-**, в окремих — за допомогою **най-** (з українським діалектним наголосом на префіксі): *остръ — острѣйшій, преостръйшій* (45), *золъ — злѣйшій, презлѣйшій або горшій, прегоршій*; *малый — мній, мен(ъ)шій, малѣйшій, премалѣйшій, найменшій* (46), *прудкій — прудкій, прудчайшій, скорѣйшій, найпрудшій, препрудчайшій, прескорѣйшій, велій — влчійшій, величайшій* (47) та ін.

Дуже насичений українськими утвореннями параграф про здрібнілі форми — «Начертаніа оумалителнаго»: *дурнейкій, оѣв(ъ)чинка, каменець, человекъ, кошичокъ, оброчокъ, хлопатко, хлопаточко, звѣрятко, мяце* (49).

Відіменні утворення розглянуто в параграфі «Начертаніа ѡ(т)-именнаго» (напр., *Платонъ, ѡ(т) широты* — 49; *несторидовичъ; цѣтное, котѣлокъ* — 50), а віддієслівні — а «**С** глаголнѣмъ» (напр., *пишу — писаніе, живу — животъ* — 58), адже «**ѡ(т)**именно естъ и има, еже **ѡ(т)** имени производимо» (49), а «глагольное естъ има, еже **ѡ(т)** глагола производимо» (51).

Небагато місця в досліджуваній граматиці займає розділ про займенник — «**С** мѣстоимени», на початку якого так визначено цю частину мови: «Мѣстоима естъ, часть скланяема, вмѣсто имени пріемлема» (53). Займенник має такі категорії: *родъ — мужескій* (нашъ), *жен(ъ)скій* (наша), *средній* (наше), *общій* (азъ), *в и д ъ — первообразный* (азъ), *сизжителный* (мой), *показателный* (термін названий при переліку), або *оуказателный* (термін, уживаний при парадигмах; *сей*), *наносный* (той), *сложный* (менсамого), *ч и с л о — един(ъ)ственное* (азъ), *двойствен(ъ)ное* (въ), *множествен(ъ)ное* (мы), *л и ц е — первое* (азъ), *второе* (ты), *третье* (онъ), *п а д е ж ъ — именовный, родный, дателный, виновный*.

Повністю наведено парадигму особових — *первообразныхъ* — займенників. В однині й множині займенники *азъ* і *ты* провідмінювано правильно (зрештою церковнослов'янські й українські південно-західні діалектні форми здебільшого збігалися), проте в родовому однині подано *моєго, и мой; твоего, а в множині — нашихъ, вашихъ*, тобто відмінкові форми особових займенників підмінено формами присвійних. Варто відзначити, що в давальному однині займенника 2-ї особи поруч із *тебѣ, ти* (ця форма була і є в українських говірках)

наведено й українську *тобѣ* (54), хоч у грецькому тексті немає жодних варіантів. У двоїні переплутано різні відмінкові форми: *наю, еѣ* — даються як називний — знахідний займенника першої особи, *ваю* — другої, а родовий — давальний відповідно *нама* і *вама* (54). Особовий займенник 3-ї ос. в однині подається в історично правильних формах з часткою *же* (*онже, егоже* тощо), але в двоїні виступають незвичні форми *егова* і *егома* (55). Форми множини *сиу; своих, сихъ; своимъ, симъ; своихъ, сихъ* (55) калькують грецьку систему (Козаржевський, 79—80), а не відбивають слов'янську.

У параграфі «**С** зиждителномъ» тільки перелічуються церковнослов'янські відповідники грецьких присвійних займенників (*мой, твой, свой, нашъ, вашъ* — 55), але вказівні займенники, до яких віднесено *сей* та *онъ*, у параграфі «Склоненіе оуказателныхъ» провідмінювано (перший за всіма родами і числами, другий — тільки в однині). В однині та множині і частково у двоїні підібрано правильні словенороські форми, крім називного множини, де для середнього й жіночого роду наведено однакові форми — *сія* (пор. ст. сл. *си* й окремо *сиа*). В парадигмі слова *онъ* виділяється церковнослов'янська форма родового відмінка однині жіночого роду *оноа* (57), пор. і *единоа* (38). Діалектні паралельні форми чоловічого (*сей, и сесь, аттїчески*) та середнього (*се, и сесе* — 57) роду використовуються як відповідники до грецьких варіантів.

Вказівний займенник *той, таа, тое* провідмінювано в параграфі «**С** наносномъ».

Майже всі відмінкові форми однині займенника *самъ, -а, -оє*, подані в параграфі «**С** сложномъ», є українськими, напр.: *тебе самого; тебе самою, тебѣ самому, тебѣ самою* (59) і т. п.

Для розрізнення множини за родами автори граматики використали нові, українські форми *самыхъ* себе, *самы(м)* себѣ — як чоловічий, а церковнослов'янські — *самѣхъ* себе, *самѣмъ* себѣ — як жіночий рід; у середньому роді — змішані закінчення: *самы(х)* себе, *самѣмъ себѣ* (60).

✓ Основне місце в «Грецько-церковнослов'янській граматиці» посідає опис категорій дієслова — розділ «**С** глаголѣ». Дієслово визначається так: «Глаголь естъ часть слова скланяема, сѣ различными времени, дѣйство, или страсть, или средне нѣчто знаменуѣй» (61). Воно має вісім категорій: *и з л о ж е н і є* *изявителное* (бію) «дійсний», гр. *ἰροτιχη, повелителное* (бій) «наказовий», гр. *προστατικη, молитвенное* (да бію) «бажальний», гр. *εἰχτικη, подчин(ъ)ное* (аще бію) «умовний» гр. *ἰποτακτικη, необавное* (бити) «неозначений спосіб», гр. *ἀπαρέμφατος; родъ или залогъ* «стан» — *дѣйствен(ъ)ный* (бію), гр. *ἐνεργητικόν, страдателный* (біюса), гр. *παθητικόν, средній* (здрав(ъ)ствую), гр. *οὐδέτερον, общій*. или *посре(д)стве(нъ)* (понужд)аюса), гр. *κοινόν, мѣсов, ѡ(т)ложный* (боруса), гр. *ἀποδεικτικόν; в и д ъ — первообразный* (напаю), *производный* (напаваю; словенороські ілюстрації невдалі, бо обидва слова — похідні), *н а ч е р т а н і є — простое* (несу), *сложное* (наношу), *пресложное* (прои(з)ношу); *ч и с л о — един(ъ)ствен(ъ)ное* (бію), *двойствен(ъ)ное* (бієва), *множествен(ъ)ное* (бієм), *л и ц е — первое* (бію), *второе* (бієши),

третее (бієть); в р е м л — *настоящее* (бію) «теперішній», гр. ἐνεστώς; *мимошедшее* (оубихъ) «імперфект», гр. παρατατικός; *протяжен(ъ)ное* (біах) «перфект», гр. παραείμενος, *пресъвершен(ъ)ное* (біах) «плюсквамперфект», гр. ὑπερσυντελικός, *непредѣльное* (бихъ) «аорист», гр. ἀόριστος; *будущее* (оубію) «майбутній», гр. μέλλον (62; поза пере- ліком часів у тексті пам'ятки зустрічається й термін *помалъ бывающе* — битиса имамъ — 70, гр. μετ' ὀλίγον μέλλον; с у п р у ж е с т в о — «дієвідміна» (вказується на тринадцять відмін у грецькій мові).

У зв'язку з описом великої кількості виділених типів грецької словозміни у словенороській частині граматики 1591 р. виявляється значна кількість частково провідміюваних слов'янських дієслів. Проте особові форми грецьких дієслів звичайно наводяться в трьох формах за особами в однині, множині й двоїні, а словенороські тільки в 1-й особі однини. Отже, жодної повної парадигми слов'янського дієслова в досліджуваній пам'ятці немає. Автори вважали достатнім дати переклад тільки першої форми парадигми, бо з попереднього курсу учні вже мали знати церковнослов'янську дієвідміну ще до вивчення грецької. Як зазначалося, в книжці 1591 р. від 129 до 149 сторінки слов'янського перекладу грецьких зразків зовсім немає, бо, напевне, вважалося, що на певному етапі спудеї повинні добре засвоїти іноземну мову і розуміти текст без перекладу.

Вчення про дієслово переривається викладом про дієприкметник, який загалом описується після категорій дієслова. Цим у граматиках XVI й XVII ст. применшувалася роль дієприкметника як лексико-граматичної категорії, незважаючи на те, що його виділяли в окрему частину мови.

Дієслова в посібнику 1591 р. подаються за всіма категоріями, при- таманними грецькій системі, але у зв'язку з тим, що ця система багато чим відрізняється від слов'янської, особливо кількістю часових, способових і станових форм, у пам'ятці словенороські форми виявляються однотипними (звичайно, не в усіх деталях) при різних типах грецької дієвідміни.

Через це із значної кількості словоформ словенороської мови з розділу про дієслова (подаємо їх у формі 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу) — *бію, творю, вопію, позлащаю, полагаю, ставлю, даю, съпрагаю, есмъ* — розглянемо форми першого й останнього слів, а з інших форм — ті, що доповнюють цей морфологічний матеріал.

Отже, дієслово активного стану дійсного способу *бити* має такі часові форми: *нас(ъ)тоащее* — *бію*, *мимошед(д)шее* — *би(х)*, *протажен(ъ)ное* — *біа(х)*, *пресвер(ъ)шенное* — *біаа(х)*, *непредѣльное* — *бихъ*, *будущее а е* (тобто первое) — *бити имамъ*, *будущее в е* (тобто второе) — *бити хоц(у)* (65 зв.— 66). У формах одного й того часу дієслова *бити*, надрукованих у пам'ятці при визначенні акциденцій, і формах, поданих при перекладі грецької парадигми, є розходження: в першому випадку «*мимошедшее*» ілюструється формою *оубихъ*, у другому — *би(х)*; в першому «*будущее*» ілюструється формою *оубію* — в другому дві аналітичні форми майбутнього часу. Це є свідченням того, що укладачам словенороської частини важко було зорієнтуватися в

церковнослов'янській системі часів, особливо минулих, адже в живій українській мові XVI ст. минула дія виражалася тільки минулим часом, виниклим на основі форм перфекта, та давноминулим, а майбутня дія — одним майбутнім часом.

Укладачам граматики також було важко підібрати до грецьких часових форм правильні церковнослов'янські (старослов'янські) відповідники: «*мимошедшее*» — імперфект у пам'ятці ілюструється формами *бихъ, вопихъ* і под., тобто церковнослов'янськими аористними, «*протаженное*» — перфект — прикладами, які нагадують аорист від ітеративних основ дієслів або стягнені форми імперфекта — *біахъ, вопіахъ* тощо, «*пресвершенное*» — плюсквамперфект — утвореннями з нестягненим варіантом суфікса імперфекта (*-ахъ/-яхъ*) — *біаахъ, вопіаахъ* (86 зв.) і т. ін. Трактування стягнених (*біахъ*) і нестягнених (*біаахъ*) форм імперфекта як двох окремих часових форм услід за авторами «Граматики» 1591 р. сприйняли наступні мовознавці — Л. Зизаній та М. Смотрицький.

«Грецько-словенороська граматика» не тільки закріплює деякі терміни на означення часів дієслова, введені в трактат «О осмихъ частехъ слова», але й розширює цю ділянку новими назвами. Зазначений трактат дав авторам книги 1591 р. зразки для ілюстрації часових форм — «*протаженного*» (*біахъ*) та «*непредѣльного*» (*бихъ*). Автори досліджуваної граматики нерідко йдуть за цим трактатом і при перекладі ілюстрацій до двох грецьких форм майбутнього часу, вживаючи допоміжні дієслова *имамъ* та *хоцю*. У багатьох інших випадках форми майбутнього часу в перекладній частині ілюструються формами, наближеними до живомовних синтетичних: *возоію* (86 зв.), *позлащу* (94 зв.), *положу* (103), *поставлю* (110 зв.), особливо там, де в грецькій частині пропонується тільки одна форма. Коли в грецькій частині розрізняються три форми майбутнього часу, тоді використовуються і старовинний аналітичний (за трактатом «О осмихъ частехъ слова») і синтетичний спосіб, вперше вжитий авторами досліджуваної граматики, напр.: *будущее а е* — *оубіюся*; *будущее в е* — *бити(с) хоцю*; *помалъ бывающее* — *битиса имамъ* (70 зв.).

Добре чуття слов'янської системи виявляється також у словенороських ілюстраціях до інших дієслівних форм дійсного способу, особливо «*непредѣльного*» — аориста (напр., *сотворихъ* — 78, *возопихъ* — 86 зв., *поставихъ* — 110 тощо), та інших способів (див. нижче), коли автори широко використовують префіксальні форми доконаного виду.

Можливо, певним стимулом до подання слов'янських префіксальних дієслів були форми з аугментами й редуплікаціями в грецьких формах минулого часу, однак зазначені структури у словенороській частині вживаються і незалежно від грецьких.

В інших способах щодо дієвідмінювання найбільший інтерес становлять синтетично виражені граматичні значення — повелител(ъ)-наго дѣлател(ъ)наго — наказового активного стану, де «*настоящее* и *мимошедшее*» ілюструються формою *бій*, «*протаженное* и *пресъвершен(ъ)ное*» — *выбий*, «*непредѣльное*» перше — *выбій* (66 зв., пор. у «*среднемъ*» стані *побій* — 75), «*непредѣльное*» друге — *оубій* (66 зв.), а також форми «*необавнаго дѣлателнаго*» — неозначеної форми:

«настоящее и мимоше(д)шее — *бити*, «протаже[нное] и пресоверше[нное] — *бивати*, «непредѣльное» перше й друге — *бити*, «будущее» друге — *выбити*, але «будущее» перше — *бити хотѣти* (68) (пор. у «страдателномъ» стані «будущее» перше — *битися хотѣти*, «будущее» друге — *убитися*, «по малѣ бывающее» — *битися имамъ* — 72 зв.). Для передачі грецьких форм автори, як бачимо, прагнуть використати і префіксацію (в даному випадку й український префікс *вы-*), і суфіксацію у складі словенороських дієслів.

Форми бажального способу передаються аналітично, наприклад «молитвен(ъ)наго дѣлател(ъ)наго» стану «настоящее и мимошедшее» — *да бію*, «протажен(ъ)ное и пресоверше[нное]» — *да бы біа(х)*, «непредѣльное» перше — *да бы біа(х)*, друге — *да бы би(х)*, «будущее» перше і друге *да бію (да бию)* (67 зв.). Тут насамперед привертає увагу форма *бы* замість *быхъ* у першій особі. Вона введена, мабуть, під впливом українських говірок, у яких форма *бы* вже стала умовною часткою, яка вживалася при всіх особах умовного способу, а в першій особі однини виступала поруч із *быхъ* (пор. також у бажальному способі пасивного стану: «непредѣльное» перше — *да бы(х) би(л)са*, друге — *да бы би(х)са* — 71 зв.).

Варто відзначити, що форми бажального способу пасивного стану мають пасивні й умовні словенороські відповідники тільки в «непредѣльномъ» та в «протаженномъ и пресовершенномъ» — *біе(н) бы(х)*; в «настоящемъ и мимошедшемъ» — *да біюся*, в «будущемъ» першому й другому — *да оубіюся (да оубиюся* — 71 зв., 72), в «по малѣ бывающемъ» — *да битися имамъ* (72) наведено власне форми дійсного способу.

Описово передаються також грецькі форми в «подчин(ъ)номъ» способі, наприклад в активному стані «настоящее и мимошедшее» ілюструється прикладом *аще бію*, «протажен(ъ)ное и пресовершен(ъ)ное» — *аще біа(х)* (67 зв.), «непредѣльное» перше й друге — *аще бію* (68).

У параграфі « Ω осуществен(ъ)нѣмъ глаголь есмъ» йдеться про відмінювання дієслова *бити* в різних способах і часах. У досліджуваній граматиці наводяться зокрема форми дійсного способу: «настоящее время» — *есмъ*, «мимошедшее» — *бѣхъ* (126), «пресовершен(ъ)ное» — *бѣ(х)*, «будущее» перше — *буду*; наказового: «настоящее» — *буди*, бажального: «настоящее» — *да есмъ*, «будущее» перше — *да буду* (126 зв.), «необавнаго» способу: «настоящее и мимошедшее» — *бивати*, «будущее» перше — *бити* (127). Характерно, що форми минулих часів ілюструються тільки формами імперфекта. У зв'язку з третьою грецькою дієвідміною подаються форми дієслова *дати*, серед яких привертає увагу народна форма наказового способу *дай* (118), що нею ілюструється «время протажен(ъ)ное и пресовершен(ъ)ное».

Із погляду історії мовознавства параграфи « Ω иноскланяемыхъ глаголѣхъ» та « Ω безличныхъ глаголѣхъ» цікаві насамперед введенням у слов'янську термінологію нових слів. Різновідніювані дієслова ілюструються суплетивами та словами, що відрізняються тільки словотвірними особливостями, причому для цього використовуються й українські форми: *лечу* — *полещу*; *граду* — *прійду* (128).

У пам'ятці наголошено, що часто як безособові виступають дієслова в третій особі пасивного стану. Ілюстрації подаються в різних часових формах: *глетса*, *знаетса*; *речеса*, *пишеса*, *можеса* (128) тощо.

Інші параграфи розділу про дієслово вартісні введенням нових або закріпленням відомих уже граматичних термінів, зокрема слів *канонъ* «правило», *вынатиѣ* «виняток» (але пор. *изимаются* «становлять виняток») та описом творення одних часових форм від основ інших: «мимошедшій созидаетса ω (т) перваго лица единственнаго настоящего. претваряюще ω , на ов. и ко началу прилагояюще возрастъ (аугмент. — *В. Н.*), аще требъ буде(т)». Оскільки техніка творення часових форм слов'янського дієслова інша, ніж у грецькій мові, автори грецькі ілюстрації не перекладають.

Після розділів про невідмінювані частини мови вміщено великий параграф про неправильні дієслова — « Ω строптивыхъ глаголь». Звичайно, тут йдеться про неправильні грецькі дієслова, тому словенороський матеріал є перекладом грецького. Для того, щоб виявити «неправильність» і в словенороській частині, подаються дієслова, що відрізняються афіксами, наводяться поруч із церковнослов'янськими й українськими еквівалентами, синоніми, глоси: *ломлю*, и *крушу*; *круша(х)*, *злами(х)* и *сокруши(х)* (159); *чувствую*, *сирѣчь коштую*; *молотихъ*, *молотилъ еси*, *молотилъ*, и *змолотилъ аттически* (160), *оукрѣплаа(х)*, *оукрѣплалъ еси* (174), *попеченіе имѣа(х)* и *старалемса* (166) тощо. Іноді тут виявляються цілі парадигми, напр.: *глю*, *гlesi*, *глетъ*; *глева*, *глета*; *глетъ*, *глете*, *глотъ* (177). Важливо відзначити, що в першій особі минулого часу автори подають переважно форми аориста, а в другій — форми давнього перфекта (*молотилъ еси*, *оукрѣплалъ еси*), в третій — загальноукраїнську форму без допоміжного дієслова, що виникла на базі давнього перфекта (*молотилъ*).

У дієслівній флексії третьої особи однини й множини львівська граMATика подає кінцевий твердий *т-ть*. Ця особливість церковнослов'янської мови підтримувалась на Україні багатьма живими південно-західними говірками.

Як уже зазначалося, загальна характеристика категорій дієприкметника — розділ « Ω причастіи» — в «Грецько-словенороській граматиці» знаходиться всередині розділу про дієслова (після опису часових форм активного стану). Дієприкметник має таке визначення: «Причастіе есть часть слова скланяема, свойства имене и глагола причающащася». Йому властиві: *родъ*, *видъ*, *начертаніе*, *число*, *падежъ*, *время*, *злогъ*, *супружество* (69). Окремо розглянуто тільки дієприкметник активного стану: «настоящее, мимошедшее» — *біай* (69), «протаженное, пресовершенное» — *бив(ъ)са*, «непредѣльное» перше — *бивый*, друге — *бивъ*, «будущее» перше — *бити имѣай*, друге — *бити хотай* (69 зв.). Дієприкметники інших станів розглядаються після часових форм відповідних дієслів. Наприклад, після особових форм дієслова *бити* вміщено дієприкметники: «настоящее» — *сый*, «будущее» перше — *сущій* (127) (це власне нова форма того ж дієприкметника теперішнього часу *сый*).

Незмінним частинам мови, як і в інших тодішніх європейських граматиках, у досліджуваній пам'ятці відведено небагато місця. Тут дається така дефініція прийменника: «Предлогъ есть часть слова нескланяема. пре(д)лагаема всѣми слова частми, во сложеніи и сочиненіи», отже, до прийменників відносяться і префікси і власне прийменники. Із вісімнадцяти прийменників шість є *єдиносложныя*: *въ, во, ѿ(т), съ, к, пре(д)*, а дванадцять — *двосложныя*: *до, по, ради, съ, ѿ(т)* или *при, во мѣсто, на, ѿ, окръсть, по(д), чрезъ* (149), проте це стосується тільки грецької мови, адже серед односкладових прийменників словенороської частини маємо два фонетичні варіанти однієї лексеми — *въ, во*, а між двоскладовими названі переважно односкладові словенороські — *ѿ(т), при, ѿ* тощо. Грецької системи стосується також параграф про прийменникове керування — «Съ сихъ съчиненіи».

У деяких випадках привідмінкове вживання грецьких прийменників та їх словенороських відповідників збігається, напр.: «ѿ(т), иже изъ глетса пр(с)но родному сочиняетса. яко, ѿ(т) торжища. изъ претора...» (150). Але в більшості випадків такого збігу немає. При цьому нерідко виявляються особливості слов'янської системи відмінків, бо в перекладах грецьких форм впливають форми орудного (передусім) та місцевого відмінків, напр.: «Со, иже, и зъ, аттически глетса. дателному токмо сочиняетса. единомыслие знаменуай. яко, со, богомъ, со іоанномъ», «Во, пр(и)сно дателному сочиняетса... яко во дому, во сель...» (150), «Чрезъ родному, и дателному, и виновному сочиняетса... яко о ктисѣфонть слово... на(д) дымо(м)...» (154). Ці особливості слов'янської відмінкової системи не пройшли повз увагу наступних українських мовознавців, які вчилися на «Грецько-словенороській граматиці».

Прислівник — *нарѣчїе* — визначається як «часть слова нескланяема на глаголь глаголема, или на(д)глаголема». У нього дві категорії — в и д ъ: *первообразный(нѣ)* та *производный* (нынѣшка, пор суч. розм. ниньки), а ч е р т а н і є: *простое* (древле), *сложное* (прежедревле) (157). У поняття прислівник включено вигук та частки. Серед прислівників в граматиці 1591 р. представлені й окремі сполучники і навіть дієслівні форми, явні сполуки прийменників із іменниками (деякі з них є перекладом грецьких прислівників). «Грецько-словенороська граMATика» налічує понад тридцять семантичних груп прислівників: *времяне* (*нынѣ, тогда, тогда, наки, аж до, гды, егда, по си(х), абїе, заразъ*), *времяне надстателныя* (*днесь, вчера, пре(д) трема денми, лонѣ, недавно, мало что, знагла, внезапно, цили*), *посредства* (*добрѣ, оудобѣ, скоро*), *количества* (*единицею, дважды, малоци*), *творителныя* (*стадно, купно*), *мѣстна* (*долѣ, предѣ, zde, здѣ, близу, близѣ*), *молитвенныя* (*дабы, колбы*), *бѣднострадателныя*. *еже и ридателныя* (*охѣ, оувы, охѣ мнѣ, оувы мнѣ, охѣ. охѣ; ѿ; го, го*), *ѿ(т)-мѣтателныя* «спростувальні» (*ни, никакоже, нѣтъ, не, богме*) (155), *ѿ(т)рицателныя* (*ни, отнюдѣ*), *оуподобителныя* *же, или при(т)ча* (*яко, еда, якобы, онако*), *оудивителныя* (*ѿхе, ѿ*), *оуравнителныя* (*равно, мало что, ток-*

мо, мню), *чиновныя* (*порядкомъ, кромѣ, послѣди, заразъ, знагла*), *собирателныя* (*купнѣ, вокупѣ*), *повелителныя* (*приведи, ходи, гради*), *разсудителныя* (*наипаче, наменьше*), *вопросителна* (*где, ѿ(т)куду, когда, коли, акимъ способомъ, что, чего ради*), *повелителныя* (*стѣло, велми, барзо*), *извѣстна* (*явѣже, аминь, истиннѣ*), *полагателныя* (*извѣстно, тцателно*), *клатвенныя*, или *ѿ(т)вѣщавателныя* (*ей, весма*), *ѿ(т)клатвенныя* (*ей, заправды*), *зрителныя* (*бложе*), или гла(с)паниць (*гой гой*), *слагателныя* (*купнѣ*) (156), *раздѣлителныя* (*безѣ, кромѣ, разѣвѣ*), *ослабителныя* (*кро(т)ко, едва*), *извѣтелна* (*явѣ*), *прикровенна* (*тай*), *оуказателныя* (*се, отождѣ, онѣ, осе*¹¹), *ѿ(т)стоятелна* (*тѣмже*), *возбранителна* (*возбранно*) (157). Тут використано велику кількість українських лексичних елементів. Вони іноді є глосами до церковнослов'янських слів.

Стисло описано сполучник у розділі «Съ союзъ», який визначається: «Союзъ есть часть слова нескланяема. связующи иныя части слова. во помышленіи со чиномъ» (157). Він має тільки начертаніє: *простый (!)* (поне), *сложный (!)* (понеже). Сполучники поділяються на дев'ять видів — розрядів (у пам'ятці зазначено, які структури поєднуються сполучниками): *соплѣтателныя* (*же, и, но*), *сопрѣженныя* (или, *оубо, ли*), *совокупителныя* (*аще, аще оубо*), *пресовокупителныя* (*поне*), *винословныя* (*яко, да, ради, для, бо*), *ѿ(т)глагольныя* (*оубо, таже, або нѣ*), *преисполнителныя* (прикладів не подано; замість перекладу восьмого грецького розряду сполучників, зауважено: «Сїя союзы в нашемъ азыцѣ не обрѣтаются» (158), *противныя* (*еднак же, обаче, ибо*). Серед сполучників опинилися прийменники *для, ради*. В ілюстраціях спостерігаються українські слова.

«ГраMATика» 1591 р. завершується невеликим розділом «Съ просодїи». «Просодїа есть протаженіе ѿ(т) писменнаго гласа, или оудареніе со нимъ же пое(м)», — визначається об'єкт цього розділу. Названо десять грецьких «просодій»: *озіа* ¹, *варіа* ², *облеченная* ³, *долгая* —, *врахіа* ⁴, *сиплива* ⁵, *тонкая* ⁶, *спострофѣ* ⁷, *соединителная* ⁸, *подстолия* ⁹. Просодія поділяється на *оударенїа, времена, духи, страсти* (178).

В кириличній частині пам'ятки також використовуються грецькі знаки. Перші три знаки хоч і введені штучно в слов'янську систему, в багатоскладових словах стоять на місці, де був наголос в українській мові XVI ст. В пам'ятці відбиваються також особливості наголошування південно-західних українських говорів.

Заслугують на увагу й лінгводидактичні поради авторів граматики 1591 р.

Аж до XVIII ст. «ГраMATика доброглаголивого еллино-словенского языка» була підручником грецької мови для східних та південних слов'ян. Майже через сто років (1687 р.) Іоанікій та Софроній Ліху-

¹¹ Остання літера в стародруках залита й тому невиразна, її (з меншою імовірністю) можна читати як *о* або *ѿ*.

ди — викладачі Слов'яно-греко-латинської академії в Москві — створили граматику (залишилась у рукописах), в якій паралельно з грецьким текстом уміщено його церковнослов'янський переклад (мабуть, зроблений учнями академії (Копыленко, 86—92). Можливо, зразком у цьому для них була львівська грамика 1591 р.

У теоретичній частині праця 1591 р. відбиває основні досягнення теорії граматики кінця XVI ст. У ній уперше слов'янською мовою розгорнуто викладена сукупність понять, за допомогою яких здійснюється опис мовного матеріалу. Автори пам'ятки не тільки закріпили вже вироблену слов'янську граматичну термінологію, але й удосконалили її. Вони створили величезну кількість нових удалих термінів. Через наступні граматичні праці термінологія цієї граматики ввійшла в нове східно- й південнослов'янське мовознавство й зберігається досі, особливо в російській й болгарській науці. Книжка була певним зразком і для структури пізніших грамастик (хоча автори їх водночас орієнтувалися й на інші праці).

У пам'ятці в багатьох місцях застосовано шрифт, близький до майбутнього громадянського. У перекладній частині «Граматики доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» наочно продемонстровано рівноцінність грецької й слов'янської граматичних систем й показано можливість опрацювання окремої слов'янської граматики. За книжкою 1591 р. училися граматики видатні вчені Л. Зизаній та М. Смотрицький, і вплив її відчувається на лінгвістичних працях цих мовознавців.

Граматику виявлено в бібліотеках видатних людей XVII—XVIII ст., зокрема у бібліотеці письменника Дмитра Туптала (Ростовського) (Шляпкин, 58).

Словенороська частина пам'ятки дуже насичена фонетичними, граматициними й лексичними елементами української мови. Завдання кодифікації церковнослов'янської мови автори, очевидно, перед собою не ставили. Живомовні елементи сприяли тому, що й наступні українські й російські лінгвісти вводили розмовні риси в словенороські граматики. Грамика 1591 р. містить важливі факти з історії української мови взагалі та південно-західних говорів її.

«Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» була етапом в розвитку українського мовознавства; нею користувалися в школах Білорусії, вона була відома й у Росії і стала віхою в історії лінгвістичної науки всього східного слов'янства.

«ГРАММАТИКА СЛОВЕНСКА»

Л. ЗИЗАНІЯ

Зовсім новий етап в історії нашого мовознавства ознаменувала «Грамматика словенска. Сьвер(ъ)шен(ъ)на(г)(о) искусства осми частій слова, и иных(х) ну(ж)дны(х). Новѣ съста(в)ле(н)на Л. Z», надрукована у Вільні 1596 р. (далі «Грамика»). Літерами Л, Z скромно позначив своє ім'я і прізвище Лаврентій Іванович Зизаній-Тустановський — видатний український мовознавець, перекладач, письменник, педагог і церковний діяч XVI—XVII ст.

За численними свідченнями його сучасників, Лаврентій Іванович Зизаній народився в Галичині, але населений пункт, звідки він походив, точно не встановлено (очевидно, це містечко Тустань, тепер село Галицького р-ну Івано-Франківської обл. або містечко Потелич, нині село Нестеровського р-ну Львівської обл.). Дата народження достовірно не встановлена — приблизно 50—60-ті роки XVI ст.

Л. Зизаній був високоосвіченою людиною свого часу, на що вказують його оригінальні твори й переклади з грецької мови, згадки про нього культурних діячів XVII ст.

Можливо, навчався у Львівській братській школі, після закінчення якої він тут викладав до початку 1592 р. Протягом 1592—1595 рр. був викладачем Берестейської (Брестської) школи. У 1595 р. переїхав на роботу до Віленської братської школи. Викладав Л. Зизаній церковнослов'янську (словенороську) й грецьку мови. Наслідком його педагогічної діяльності є широко відомі твори, надруковані 1596 р. в Вільні (Вільнюсі) — «Грамматика словенска», буквар «Навка ку читаню и розумню писма словенского...», а разом із ним словник «Лексис сирьчь реченія вькратцѣ събранъны и из словенскаго языка на простый рускій діалектѣ истолькованы». Протягом 1597 — до квітня 1600 р. Л. Зизаній — домашній учитель у князя Б. Соломирецького в Баркулабові коло Мінська. Від квітня 1600 до 1602 р. Л. Зизаній навчав синів князя О. К. Острозького в м. Ярославі (тепер у ПНР). У 1612—1618 рр. він був священиком при соборній церкві м. Корця (тепер Ровенська обл.). Близько 1619 р. архіандрит Києво-Печерської лаври Є. Плетенецький, що зібрав гурток учених, запросив Л. Зизанія до Києва. Тут Л. Зизаній займався редагуванням капітальних лаврських видань, перекладами з грецької мови, проповідництвом. Створивши в Києві «Катехизисъ», у 1626 р. з рукописом книги поїхав до Москви, де був належно прийнятий царем і патріархом. У перекладі із староукраїнської на церковнослов'янську книгу 1627 р. надруковано в Москві. Повернувшись до Києва, в 1628 р. брав участь у церковному соборі, що засудив «Апологию» М. Смотрицького. З Києва Л. Зизаній повернувся до Корця, де, мабуть, жив до кінця життя. Помер після лютого 1634 р., але коли саме — невідомо (Німчук 1980, 12—19).

Б. Л. Зизаній. З мініатюри початку XVIII ст., зробленої з оригіналу XVII ст.

* * *

«У зауваженні Л. Зизанія в заголовку своєї праці, що вона «новосъста(в)ле(н)на», М. Возняк схильний був убачати вказівку автора на попередні граматики (Возняк 1911, 24). Та, здається, Зизаній добре усвідомлював, що він пропонує школам нову, першу справжню граматику церковнослов'янської мови і підкреслив це не тільки на титульній сторінці, а й звертаючись до читача в кінці розділу про дієслово: «Не чудиса въ(з)люблен(ь)ный мой друже, такова бо сила, а не прерорство бысть съписателево. зри же яко и пер(ь)валъ есть словен(ь)скаа гра(м)матика». «Грамматика» Л. Зизанія — найперша оригінальна спроба осмислити й послідовно викласти морфологію церковнослов'янської мови, а також нормалізувати її. Разом із цим вона є першим систематичним шкільним підручником з граматики даної мови. «Грамматика» виникла як наслідок тривалого викладання церковнослов'янської мови у Львові та Бересті (Бресті). До Вільна Зизаній приїхав 1595 р. з Берестя, напевне, з готовим рукописом праці, адже в лютому 1596 р. книга вже вийшла в світ із друкарні Віленського братства. «Грамматика» дійшла до наших днів у надто обмеженій кількості.»

Примірник пам'ятки, за яким її досліджуємо, зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград). Він являє собою досить добре збережену книжку in 8°. Видавнича пагінація починається з 9-го аркуша, тобто сторінкується тільки текст власне граматики. Книжка охоплює саму «Грамматику» з тлумаченням молитви «Отче наш» у кінці її, «Лексис» Л. Зизанія та «Изложение о православной вѣрѣ», «Съ вчловеченіи Гос(ь)под(ь)ни» «Съ знаменіи крестном» Стефана Зизанія. Невідомо, коли було опрацьовано «Лексис» та «Изложение» разом із «Грамматикою», що була видана окремою книжкою. Примірником «Граматики», який закінчується тлумаченням молитви, користувався М. Возняк (Возняк 1911, 56). У такому складі описують «Грамматику» бібліографи (Луцькянченко 1973, 128). «Лексис» Л. Зизанія й «Изложение» та інші твори С. Зизанія вийшли в світ у складі книжки, що починається букварем Л. Зизанія «Наука ку читанію и розумѣнію писма словен(н)ского» (Вільно, 1596) (Німчук 1964, 15).

За новою пагінацією (книжка Л. Зизанія (граматика з поясненням молитви) налічує 190 сторінок.) У кількох місцях пам'ятки переплутані аркуші (невідомо коли, може, ще 1596 р.), на що вказують відповідні зауваження, зроблені чорнилом (у XVII ст.?). Текст оздоблено гарними заставками й ініціалами. Теоретична частина праці Л. Зизанія, її структура взяті з граматики грецької та латинської мов, що були вжитку в XVI ст. А ці граматики в свою чергу ґрунтувалися на античних грецьких традиціях, насамперед так званої александрійської школи, зокрема Діонісія Фракійця (бл. 100 р. до н. е.). «Своєї найвищої точки досягає грецька грамматика в Аполонія Дискола (II ст. н. е.) та його сина Геродіана і в такому ж вигляді, як ми знаходимо тут цю систему, ми успадкували її аж до наших днів через латинських грамматиків» (Томсен, 22—23), — зазначає В. Томсен. Серед римських грамматиків найбільш відомий Теренцій Варрон (116—27 р. до н. е.). До пізніших належать праці Доната (бл. 350 р. н. е.) та Прісціана (бл. 500 р. н. е.).

Джерела «Граматики» Л. Зизанія ґрунтовно дослідив М. Возняк, порівнявши майже всі дефініції Зизанія з матеріалами різних грамматичних посібників XVI ст. Він показав, що пам'ятка в цьому плані найбільше спільного має з граmaticами грецької мови Ф. Меланхтона, К. Ласкаріса, М. Крузія, М. Мосхопула та з граmaticами латинської мови Е. Доната та Ф. Меланхтона (Возняк 1911, 11—56). Працю Ф. Меланхтона, в тому числі й його дефініції, широко використовували автори грамматик латинської мови в Польщі, зокрема В. Відавіус (вид. 1581 р.), А. Ромер (вид. 1590 р.) та ін. (Сутowska, 73—77). Дослідник джерел Зизанієвої праці зробив дуже слушне застереження про те, що «Грамматична традиція тодішніх латинських грамматик загалом дуже подібна, а часто тотожна» і подібність або тотожність у деталях може бути наслідком впливу або «безпосередньої позички одного автора в другого або треба її шукати в якомсь третім спільним джерелі» (там же, 57).

Звичайно, Л. Зизаній широко користувався львівською «Грамматикою» 1591 р., одним із співавторів якої міг бути. Але впливу цієї праці на «Грамматику» Зизанія не треба перебільшувати, як це робив С. К. Булич (Булич, 172—174).

Про «Грамматику» Л. Зизанія не раз писали історики мовознавства й літератури, та більш-менш повного аналізу грамматичного матеріалу її досі не здійснено. М. Возняк у своїй розгорнутій студії визначає джерела пам'ятки й детально передає зміст її (Возняк 1911). Невелика стаття В. В. Аніченка «Грамматика» Л. Зизанія» (Аніченко 1957) носить загальний характер.

«Грамматика» Зизанія була призначена для шкіл. Тому автор із самого початку книги прагнув викликати в учнів інтерес до науки. Про значення її він пише кілька разів: в «Епіграмі на Гра(м)матику» (3) (при посиланні на сторінки «Граматики» в дужках подаємо тільки цифру), в «Госланії спудеом» (4—6), в напученні «Твопграф Младе(н)цемъ» (8). Дереворит на 2-й сторінці алегорично зображує граматику у вигляді жіночої постаті з ключем у руці. Ключем, який відчиняє двері до знань, автор називає граматику в «Епіграмі». Привертає увагу те, що Зизаній пропонує книгу свою не тільки «спудеом», а й «всѣ(м) любителе(м) доброглаголивого и простран(ь)ного словенскаго языка» (4). Автор пише, що до видання книжки його спонукало бажання поширювати знання серед народу: «А найбол(ь)ше милуючи братію свою, важи(л)е(м)са выш(ь)ше силы, моеи, новѡ написати, и из(ь) друку выдати любезнѣ(й)шого словен(н)скаго нашего языка, пер(ь)вую ѡ(т) семи наукъ кграм(ь)матику...» (5).

Тексти, що передують граматиці, написані староукраїнською книжною мовою, густо насичені живомовними фонетичними, морфологічними, лексичними рисами, в тому числі західноукраїнськими народними (Німчук 1980, 28). За передмовою вміщена «Съ метрѣ, И ѡ риюмѣ, Пересторога хотачи(м) вѣ(р)шѣ складати» (7). На дев'ятій сторінці подано ще один заголовок, де повністю зазначено ім'я та прізвище автора: «Грамматика словенска. Съставлен(ь)на, Лаврен(ь)тіємъ Зизаніємъ».

За тодішньою традицією учений визначає чотири частини граматики: орфографія, просодія, етимологія, синтазіс або в церковносло-

в'янському перекладі *правописаніє, припѣло, истин(ѣ)нословіє, съчиненіє* (10). Проте його книжка охоплює тільки три перші частини (синтаксису немає). Після морфології («етимології») тут подано правила орфографії та розділ про віршові розміри.

Задум видати «Граматику» як шкільний підручник зумовив виклад її у формі запитань і відповідей. Текст власне граматики — запитання й дефініції — подається церковнослов'янською мовою. Загальні визначення Зизаній перекладає на початку книги (9—12), а іноді (наприклад, на 19) формулює староукраїнською мовою, що була зрозумілою і для білорусів. До визначень додаються численні приклади, парадигми.

Л. Зизаній досить добре відрізняв церковнослов'янську мову від живої й книжної української мови XVI ст. В цьому можна пересвідчитися, зіставляючи граматичні визначення та їх староукраїнські переклади, напр.: «Грамматика есть, из(ѣ)вѣст(ѣ)ное вѣж(ѣ)ство, еже блгѣ глати и писати. Тол(ѣ)кованіє. Гра(м)матика есть пев(ѣ)ное вѣда(н)є, жебы(с)мы до(б)ре мовили и писали» (9). Однак чіткої грані між церковнослов'янською й живою мовою він не зробив. Церковнослов'янський матеріал автор узяв із численних рукописних книг XV—XVI ст., друків XVI ст., що були в користуванні на Україні, в Росії та Білорусії. Мова цих книг, увібравши в себе чимало живомовних східнослов'янських лексичних, фонетичних і граматичних елементів, багато в чому відрізнялась від тієї, яку представляють пам'ятки XI—XIII ст. Часті написання «єрика» над кінцем складу після приголосних усередині слова наштовхують на думку, що вчений був обізнаний і з текстами, старішими XV—XVI ст. У правилах орфографії Зизаній виявляє знання особливостей редакцій церковнослов'янської мови: «Канонъ ѿ ж... Сего обыкоша употреблати людѣ се(р)бстїи, и волохове вмѣсто ѡ, ю»; «Канонъ. ѿ м... Никогдаже вначалѣ слова полагаєтс... якоже обыкоша писцѣ писати великою ро(с)сїи...» (179—180).

У теорії Л. Зизаній мав зразки в тогочасних посібниках грецької й латинської мов. Але застосовувати цю теорію для опису звукової й морфологічної будови церковнослов'янської мови Л. Зизанієві доводилося самому. З попередніх невеликих рукописних статей і друківаних книжечок він міг почерпнути небагато. До нього більш-менш була розроблена тільки термінологія (особливо у львівській «Граматиці» 1591 р.). Дещо було зроблено й у галузі правопису. Л. Зизаній перший із наших учених спробував осмислити звукову (що здійснювалось тоді через орфографію) та морфологічну системи церковнослов'янської мови. В цьому велике значення «Граматики» Л. Зизанія в історії східнослов'янського мовознавства. Вчений відчував специфічні особливості слов'янської мовної системи, деякі з них підкреслив, однак він був надто скований граматичною теорією свого часу, яка ґрунтувалася на системі грецької й латинської мов.

Частина перша «Граматики» Зизанія — «О орфографіи» (10—16), що «єсть пе(р)ва часть грамматики, которая на(с) оучи(т) абы(с)мо каждое писмо на его мѣсци писали...» (11), — дуже стисла. Автор нараховує

в церковнослов'янській мові 37 «писменъ», куди, звичайно, входять і по кілька літер на позначення того самого звука (напр.: і, и, ѡ; ѿ, ѡ; у, ѡ; а, ѡ та ін.) або одна літера на позначення сполучення двох звуків (напр.: щ, ѡ, ѡ). Він виділяє 11 волюсних і 25 приголосних (зрозуміло, «писменъ»). «Писмена» поділяються на «Глас(с)наа... которїи голосъ з(ѣ) себе выдаютьъ на «сѣгласнаа, которїи з(ѣ) себе голосу и бе(з) гласныхъ нѣчого справовати не могутъ, якъ и тѣло бе(з) дшѣ...» а «Гласнаа... писмена, и гласъ подати могутъ сами ѿ себѣ и слогъ съставити» (12). За Л. Зизанієм, одна літера — ѣ може бути «гласный же и сѣглас(ѣ)ный» («гласный» — у початковому складі: сѣ чловеки, «сѣглас(ѣ)ный» — у кінці слова: гласъ — 14). Отже, Л. Зизаній ще визнає елементи архаїчної орфографії. До приголосних зараховано і ѡ. Л. Зизаній в теоретичній частині «Граматики» не зміг дати належної кваліфікації літерам ѡ, ѡ: вказівку на характер приголосної (твердість — м'якість) автор ототожнив з самими приголосними. Правда, в «Канонах орфографії» учений пише, що в кінці слова ѡ означає твердість, а ѡ — м'якість приголосних, тобто усвідомлює, що там це не звуки, а тільки літери (178). До архаїчних елементів треба віднести і введення в розряд «голосних» букви ж, якої сам Зизаній не вживає. Штучно, за зразком тодішніх грецьких граматик, Л. Зизаній поділяє голосні на «дол(ѣ)гаа, кра(т)каа и на двоеремен(ѣ)наа», причому невідомо, чому до «дол(ѣ)гих» віднесено ѡ, а до «двоеремен(ѣ)ныхъ» — ѡ (13—15). За грецькими зразками приголосні літери поділено на «простаа», що «ни ѿ(т) ки(х) ины(х) сѣстоа(т)саа, но сами ѿ себѣ суть», наприклад, б, в, г, д та ін. «и сугубаа». До «сугубыхъ» приголосних, які «ѿ(т) ины(х) писменъ сѣстоа(т)саа», за цими ж зразками віднесено с, з, ѡ, ѡ, але додано слов'янську щ, яка «ѿ(т) ш, и ч... сѣстависаа» (15). Автор виділяє чотири «діфтонги» — ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, проте усвідомлює їх як диграми: «О и у сѣвкуп(л)ши(с) сѣста(в)ляю(т) ѡ. Такожъ ѡ и і, ѡ, и і и о, сѣвкуп(л)шиса сѣста(в)ляю(т) ѡ. Такожъ (ж) і и а, сѣста(в)ляю(т), ѡ» (16).

Набагато детальніша друга частина пам'ятки — «О просодїи» (17—35), що «єсть оудареніє гласа писмен(ѣ)наго», де автор викладає правила вживання просодичних знаків, яких налічує шість: *Озіа* (*остраа*), *Варіа* (*тяжѣкаа*), *Об(ѣ)лечен(ѣ)наа*, *Кроткаа*, *До(л)гаа* — та *Крат(ѣ)каа*. Оскільки знаки просодії («припѣла») бувають над складами, мовознавець дає двічі дефініцію складу, одна з яких звучить: «Слогъ єсть кгды са зйдуть двѣ писмѣ, едино сѣгласное а другое гласное, якъ то па. Ал(ѣ)бо хо(т) едино писмо гласное или двогла(с)ное. якъ то, а ѡ и» (19). Склад може бути «Долгїй, Кра(т)кїй и Двоеремен(ѣ)ный» (тобто і довгий, і короткий) залежно від характеру голосної, що входить до нього. «Просодїя» поділяється на три частини — «На оударенїа, кроткую и на времена». «Ударенїй» (наголосів) налічується три: *озіа*, *варіа*, *облече(н)наа*. Ці чужі різновиди наголосів запозичено з грецьких граматик, тому авторові довелося виділити багато місця для формулювання правил вживання таких знаків. Але своєю працею Л. Зизаній узаконував позначування наголосів у писаних та друківаних текстах, що певним чином сприяло унормуванню акцентуації як церковнослов'янської, так і східнослов'ян-

ських мов, незважаючи на штучність розрізнення трьох типів, запропоновані значки фактично вказували на місце звичайного наголосу в словах. Штучними були й правила розрізнення довгих та коротких складів. Найпростішою виявляється рекомендація про вживання знака «Кроткаа» («лагоднаа»), який пропонувано вживати на початку голосних та «дифтонгів»: *эгда* (30).

Наприкінці другого розділу автор коротко говорить «*О титль*» (31), якій «свойствен(ъ)но... есть паче сушихъ написан(ъ)ны(х) писменъ значити», тобто вказувати, що в слові більше літер (звуків), ніж написано: *бъ, снъ* та ін. Нормативну роль відіграли правила вживання шести розділових знаків, викладені в кінцевому параграфі цього розділу — «*О точкахъ*» (32—35). До «точок», якими розділяється текст, відносяться: «Запатаа (,)», «Срока (.)», «Двосрочіе (:), и под(д)століа (;)». Правила вживання цих знаків пов'язуються із змістом «запатаа» (кома) вживається для відділення незавершеної частини («не съвер(ъ)шен(ъ)ну рѣчь из(ъ)рек(ъ)ши») висловлювання, а «срока» (мала крапка) та «двосрочіе» (двокрапка) — після незакінченого висловлювання, але завершенішого, ніж частина, що відділяється комою. «Подстоліа» звичайно позначає запитання («въпрошеніе»). Знак «Съединител(ъ)наа» (—) вживається для переносу частини слова в наступний рядок («съєднаеть... реченіе раздѣлен(ъ)ное»). «Точка» (.) ставиться після закінченого речення («съвершен(ъ)ное слово и(з)рекше(й) съвершаемъ нею»).

Основна (третья) частина пам'ятки — «*О етимологіи*» (36—175), «яже части слова оучитъ раздѣлати и въ своемъ и(х) чину блгольпно полагати», де викладено вчення про «части слова» — морфологію. За традицією «реченіе» — «час(т) малаа *о(т)* слова в(ъ)зимаема, яко, ходить» — тут означає «слово», а «слово» — «реченій сложеніе, еже явлает(т) мысл(л) самосъве(р)ше(н)не, яко павель въ храмѣ ходи(т)» — «речення».

У «Граматичі» Л. Зизанія, як і в грецьких посібниках, налічується вісім «видовъ слова» — частин мови: «Различіе, *Има*, Мѣстоима, Глаголь, Причастіе, Пред(ъ)логъ, Нарѣчіе, Сюзъ» (перелік такий, як у львівській «Граматичі» 1591 р.). Перші п'ять частин мови — «скланяемаа», решта — «нескланяемаа». «Различія» (тобто артикля), що визначається як «часть слова скланяема, под(д)чиняема скланяемымъ именамъ» (39—43), у церковнослов'янській мові не було. Як окрему категорію артикль введено під впливом граматик грецької мови, насамперед львівської 1591 р., та відомої статті «О осмихъ частехъ слова». До грецького (власне постпозитивного) артикля, як і в названих працях, прирівняно церковнослов'янський відносний займенник *іже, яже, еже*, який провідмінювано за родами (в межах кожного роду автор налічує по десять окремих форм, що виступають у різних відмінках), числами, відмінками. Мовознавець свідомо оминає препозитивний артикль як категорію, зовсім чужу слов'янській мовній системі.

При викладі артикля Л. Зизаній уперше в нашому мовознавстві виділяє новий відмінок — *творител(ъ)ный*. У грецькій мовній системі цього відмінка не було. Латинські грамматики називали його спо-

чатку «шостим відмінком», а потім — аблативом. Аблатив у латинських граматиках мав різні значення, включаючи значення наших орудного й місцевого відмінків. Одну з функцій латинського аблатива Л. Зизаній відкрив у слов'янській граматичній системі. Цей термін може бути критерієм при датуванні анонімних недатованих граматичних праць XVI — початку XVII ст. Матеріали, в яких наявний *творительный падежь*, не можуть бути створені до 1595—1596 рр., чого деякі дослідники не враховують (Аксенова). Збіги флексій давального та місцевого у двоїні та багатьох іменників в однині стали, мабуть, перешкодою до виділення вченим окремого місцевого відмінка. В парадигмах специфічні форми місцевого відмінка мовознавець вміщує при формах давального.

Розділ «*О имени*» (44—89) об'єднує іменники, прикметники та числівники. Найбільше уваги приділено іменникам, найменше — числівникам.

Граматист пропонує два визначення імені — коротке: «*Има* есть нареченіе вещи» та більш розгорнуте: «*Има* есть часть слова скланяема, яже вещь знаменууетъ, не дѣлати же что или страдати» (44), в якому значення імені яскраво протиставляється значенню дієслова. Щоправда, спосіб визначення імені відповідає власне визначенню іменника, адже слово означає річ («вещь»), коли до нього можна додавати *той, таа, тое* (той камень, таа земля, тое море). Л. Зизаній спочатку дає поділ імені на «Соб(ъ)ствен(ъ)ное, и Наричаемое». Перше з них (власне) «єдиной токмо вещи случает(ъ)са» (*Іаковъ, Ан(ъ)на*), друге (загальне) — «єсть многимъ общее» (*мужъ, жена, село*). Крім цього, загальне ім'я буває «существен(ъ)ное» (іменник), «єму же не може(т) приложитиса, мужъ, жена, животное, яко, члкъ. конь. поле» та «прилагаемое» (прикметник), «єму же мощно прилагати, мужъ, жена, животное, яко, мудрый, бѣлый, черный» (46).

Ім'я характеризується сімома категоріями: «Раз(ъ)сужденіе, Родъ, Видъ, Число, Начертаніе, Падежь, и Склоненіе». Автор дає визначення кожної з них. «Разсужденіе» визначається як прикметникова категорія ступенювання — «различіе имене прилагаема(г)(о) чре(з) степени»

(47) «Раз(ъ)сужденіа степеній» — три: «положен(ъ)ный» (*стѣй*), «раз(ъ)судный» (*стѣйшій*), «превыш(ъ)шій» (*пресвятѣ(й)шій*). Привертає увагу те, що у вищому ступені виступає суфікс *-йш-*, якому відповідав український *-йш-* (форми з *-ейш-* / *-эйш-* властиві й білоруській мові — Граматыка, 163). Форми ступенів порівняння можуть бути правильні («ра(з)сужденіе подобоначертате(л)ное») і суплетивні («стопотное»). Як приклади «стопотнаго» ступенювання поруч із церковнослов'янськими подано українські: *мен(ъ)шій, наймен(ъ)шій; гор(ъ)шій, найгор(ъ)шій*. У формі найвищого ступеня префікс *най-* наголошений, що спостерігається й тепер в окремих південно-західних говірках (Білоштац, 39).

«*Има*» має чотири «роды», які розрізняються за допомогою вказівних займенників — «мужескі(й) (*той вѣтръ*), «жен(ъ)скій» (*таа жена*), «средній» (*тоє небо*), «общій» (*той и таа піаница; поділ дуже вдалий, бо не пов'язаний із фізичною статтю*), два «виды» — «пер-

вообра(з)ний» (*земля*) і «прои(з)водный» (*земный*), а цей посідає шість «образ(в)», тобто похідні імена бувають таких розрядів: «отеческаа» (*Кон(ѣ)стан(ѣ)тінови(ч)*), «властнаа» (*цар(ѣ)скій*), «языческаа» (*москвитин*), «умалител(ѣ)наа» (*златоустецѣ*), «(т)имен(ѣ)наа» (*златый*), «глагол(ѣ)наа» (*читатель*).

За «начертанієм» (словотворчим складом) ім'я ділиться на «простое» (*слово*), «сложное» (*бл(с)ловенѣ*) та «пресложное» (*прелогословенѣ*). «Числь» в імені три — «еди(н)ствѣ(н)ное» (*благій, добрій*), «двойствѣ(н)ное» (*блага — два добрій*), «множествѣ(н)ное» (*благіи, добрії*).

Л. Зизаній у слов'янського імені налічує шість відмінків: «Именов(ѣ)ный, Род(ѣ)ный, Дателный, Творителный, Винителный и Звателный» (56). Місцевого відмінка ще не виділено (закінчення його об'єднано із закінченням давального).

Учений зробив першу спробу поділу імен на відміни — «склоненія» (рідше вживає він цей термін у формі «скланеніє»), яких налічує десять. До I відміни Зизаній відносить іменники чол. р., які в називному відмінку однини закінчуються на *-ъ* (*богѣ, снѣгѣ*), до II — іменники жін. р. на *-ъ* та *-ь* (*нощѣ, костѣ*), до III — іменники середн. р. на *-о, -а, -а* (*небо, отроча, время*), до IV — іменники чол. і жін. р. на *-а* (*Лука, дѣва*), до V — іменники чол., жін. і спільного р. на *-а, -а* (*паница, судіа*), до VI — іменники чол. р. на *-ъ, -ь* (*сѣверѣ, конѣ*) та середн. р. на *-е* (*море, спсеніє*), до VII — прикметники чол. р. на *-ый, -ий* та *-ъ* (*стый, блгій, стѣ*), середн. р. на *-ое, -ее* (*стое, вацшее*), до VIII — іменники жін. р. на *-и, -ь* (*мати, дщерьѣ*) та прикметники жін. р. на *-(а)а* (*стала, вацшала*), до IX — множинні іменники на *-а* (*уста, устна*), до X — іменники чол. р. на *-й (-ой, -ей), -е* (*Ной або Ное, іереі*).

Цей поділ, хоч і не досконалий, загалом охоплює всі типи відмінювання церковнослов'янської мови. Іменники влучно згруповані за парадигмами (неслушно тільки об'єднано іменники й прикметники у VIII відміні).

Щоправда, запам'ятати розподіл іменників на відміни і засвоїти їх було нелегко й тому, що Л. Зизаній при визначенні кожної окремої відміни перед парадигмами наводить не тільки флексії називного однини, але й усіх відмінків однини. Наприклад: «Пе(р)вое склоненіє есть мужески(х) именѣ, кончащи(х)са на ѣ. их же Родны(й) на а. Дателны(й) на ѣ, или на у, и на ѣ, и на и. Творителный на омѣ. Винителный на а, или на ѣ. Звателный на е» (57).

Для дослідника історії української мови велике значення має те, що Зизаній дуже часто поруч із церковнослов'янськими подає в парадигмах й українські форми. Рідні Зизанієві говірки мали (й мають) багато архаїчних елементів в системі флексій іменників, тому при аналізі матеріалу пам'ятки треба це мати на увазі й зіставляти закінчення іменників не тільки з формами сучасної української літературної мови, але й південно-західних діалектів, особливо наддністрянських говірок. Наприклад, флексія *-и* місц. (у Зизанія — дав.) відмінка одн. іменників чол. і середн. р. (*кони, мори, отрочати*), *-(а)емѣ* в ор. одн. середн. р. (*отрочатемѣ*) та ін. характерні й для сучасних говірок

(Верхратський, 70; Кобилянський, 49). Лише в староукраїнській літературній (Іст. укр. м., 121) та сучасній народній мові засвідчується форма дав. відмінка типу *отрочатю* (пор. *телетю*) (Верхратський, 70). Українські відмінкові закінчення автор іноді подає як основні. Оскільки давні типи відмінювання за основами розкидані в Л. Зизанія в різних відмінах, для наочного показу співвідношення між церковнослов'янськими й живомовними (та спільними для обох мов) елементами подамо парадигми іменників *снѣгѣ, паница, отроча, костѣ* (курсивом виділено народнорозмовні флексії):

Єди(н)ствен(ѣ)наго числа:

и(м).	снѣгъ	паница	отроча	костѣ
ро(д).	снѣга	паница, ѣ	отрочате	костѣ
да(т).	снѣгу, и	паницѣ	отрочатю, и	костѣ
	снѣсъ		отрочати	
тв.	снѣго(м)	паницею	отрочате(м)	костію
ви(н).	снѣга	паницу	отроча	костѣ
зв.	снѣже	панице	отроча	костѣ

Двойствен(ѣ)наго числа:

и(м).	снѣга	паница	отрочата	костѣ
ро(д).	снѣгу	паницу	отрочату	костію
да(т).	снѣгом	паницема	отрочатома	костема
зв.	снѣга	паница	отрочата	костѣ

Множествен(ѣ)наго числа:

и(м).	снѣги, и	паница, и	отрочата	костѣ
ро(д).	снѣгн	паницѣ	отрочатѣ	костѣй, и
	снѣгѣ(в), и	паницѣ	отрочатѣ	костей
да(т).	снѣгѣ(м), и	паница(м)	отрочатѣ(м), и	и костемѣ, и
	снѣгѣхъ		отрочата(х), и	костехъ
			отрочата(х)	
тв.	снѣгами, и	паницами	отрочаты	костѣ(м)и
	и снѣги		и отрочатами	
ви(н).	снѣги	паница	отрочата	костѣ
зв.	снѣги	паница, и	отрочата	костѣ
		паницѣ		

Пор. ще: *бѣ(в)* поруч із *бѣ(г)*, *члѣки* — *члѣками*, *нѣсо(м)* — *нѣсамѣ*, *нѣсѣхѣ* — *нѣсахѣ*; *(о) временахѣ*; *коню* — *коневи*, *(о) сѣверяхѣ*; *морямѣ* — *моремѣ*, *(о) моря(х)*, *(о) матеряхѣ*, *дщерахѣ*, *дщери* — *дщерѣ(ѣ)ми*, *уста(х)* — *устѣхѣ*, *іерею* — *іереєви*.

Велика кількість правильних церковнослов'янських (в тому числі адаптованих до східнослов'янської звукової системи старослов'янських) закінчень свідчить про спостережливість автора — першого збирача їх із словенороських текстів. Проте введення нових, народних елементів без жодних коментарів навіть тоді, коли вони подані як паралельні церковнослов'янським, свідчить не тільки про прагнення зближити церковнослов'янську мову з живими східнослов'янськими, але й про те, що багато специфічних давніх елементів не було спостережено і мови ці Л. Зизаній ще чітко не розмежував. Звичайно, серед уведених тут (і в інших розділах) живомовних слів є форми, властиві всім східнослов'янським мовам та спільні для української

та білоруської. Найбільше відхилень від старовинних форм спостерігається у двоїні, що в живій мові XVI ст. як окрема категорія вже не існувала: наз., знах., кл. *п'яница, отрочата* замість *п'яници (п'яници), отрочатѣ*, дав., ор. *п'яницема, костема, отрочатема* зам. *п'яницама, костьма, отрочатьма*. Давню форму наз. двоїни *руцѣ* Л. Зизаній подає як наз. множини, натомість пропонує вигадану форму наз.—знах. двоїни *рука*. Очевидно, в деяких наведених Л. Зизанієм формах двоїни відбивається вплив форм іменників колишніх -о-основ усередині церковнослов'янської мови.

У цьому ж розділі зауважено: «Вѣдати подобаєть, яко числител(ъ)-наа имена соутъ иносклоняемаа» (88). Наведено тільки парадигми числівників «единъ» і «два», але неслухно сказано, що «подоб(ъ)нѣ же, три, четьри, пать... и прочаа» (89). У «Граматиці» не вміщено жодного зразка відмінювання інших числівників.

«Мѣстоимаа» (90—106) — «часть слова... вѣмѣсто имене приемлема» — має «родъ, видъ, начертаніе, лице, число, падежъ и значеніе». Розподіл категорій займенника зроблено в дусі тодішніх граматик класичних мов. Виділено чотири форми роду — «мужескій» (*мой*), «жен(ъ)скій» (*моя*), «средній» (*мое*), «общій» (*азъ*); два «виды» — «первообразный» (*азъ*), «производный» (*мой*); два «начертанія» — «простое» (*азъ*), «сложное» (*азъ са(м)*). Як і ім'я, займенник має три числа, шість відмінків, три «лица» (особи) — «первое» (*азъ*), «второе» (*ты*), «третье» (*онъ*). «Значенія» у займенника три — «из(ъ)явител(ъ)-ное», тобто особове (*азъ*), «зиждител(ъ)ное», тобто присвійне (*мой*), «указател(ъ)ное» (*сей, той*). У займенникових парадигмах також подаються українські форми поруч із церковнослов'янськими: *наши* — *нашѣ, себѣ* — *собѣ*; *ты(м)* — *тѣмѣ; ты, ты(х)* — *тѣ(х), ты(м), тыми* — *тѣми* та ін.

Багато місця в «Граматиці» Зизанія відведено дієслову — «глаголу» (107—161), «гласъ являющъ дѣлати нѣчто или страдат(и)». У дієслова виділяється дев'ять категорій: «залогъ, образъ, видъ, наче(р)таніе, число, лице, время, супружество и родъ». Дієслово має п'ять «зало-г(в)» (станів): «дѣлате(л)ный» (*учу*), «страдател(ъ)ный» (*учуся*), «средній» (*стою*), «посредствен(ъ)ный» (*боюся*), «общій» (*учуся гра(м)-матіки*). «Образ(в)» (способів) у дієслова чотири: «из(ъ)явител(ъ)-ный, або указател(ъ)ный», тобто дійсний (*оучу*), «повелител(ъ)-ны(й)» — наказовий (*учи*), «желател(ъ)ны(й)» — імѣти, или молитвен(ъ)-ный — бажальний (*да оучу*), «непредѣ(л)ный» — неозначений (*оучи-ти*). Проте вчений пропустив умовний спосіб. Л. Зизаній увів новий термін «образъ» замість прийнятого у львівській «Граматиці» 1591 р. «изложеніе».

Подібно до імен дієслово (має два «виды») (отже, йдеться про словотворчу будову, а не граматичну категорію) — «пе(р)вообразны(й)» (*читаю*) і «прон(з)во(д)ны(й)» (*оучитовуюся*). «Начертаній» у дієслова два: «простое» (*несу*) і «сложное» (*наошую*); «числь» — три, «лицъ» — також три: «пер(ъ)вое» (*бію*), «второе» (*бієши*), «третье» (*бієтъ*). Учений правильно пише, що «род(в)» у дієслова — чотири: «мужескій» (*реклѣ еси*), «же(н)скій» (*рекла еси*), «средній» (*рекло еси*), «общій» (*рече*) на відміну від М. Смотрицького, Л. Зизаній перші три

6. Титульна сторінка «Граматики» Л. Зизанія. Вільно, 1596 р.

родові форми ілюструє тільки формами перфекта. Автор вважає, що дієслово має три «времена» — «настоящее», «протаженое» і «будущее», з яких «ра(ж)даю(т)са» ще три: «изъ настоящего, мимоше(д)шее. Из(ъ) протаженого, пресове(р)шен(ъ)ное. Изъ будущего — непредѣльное», або «необавное».

Систему часів і їх назви Л. Зизаній запозичив із львівської «Граматики доброглаголивого еллино-словенського языка» 1591 р. Він не розкриває значень кожного із часів, бо, очевидно, їх мали знати учні з курсів грецької мови.

У «Граматиці» Л. Зизаній уперше поділив церковнослов'янські дієслова на дві дієвідміни — «супружества». Поділ цей зроблено не за якоюсь одною ознакою (наприклад, особовими закінченнями теперішнього часу), а за кількома — першою особою однини теперішнього, «мимошедшого» й майбутнього часів дійсного способу, тому він складний і не зовсім удалий. Знаменна сама спроба осмислити особливості слов'янської дієвідміни без прагнення мати багато дієвідмін, як у грецькій мові (львівська грамика налічує їх 13).

До I дієвідміни автор відносить дієслова, які в першій особі однини зазначених часів мають флексію -аю, -ѣю, -лю; -а (х), -и (х), -о (х), -у (х) чи -ы (х), -ѣ (х), -а (х); -у або -ю, напр.: *въставаю (востаю), въста(х), въстану; избавлю, избави(х), избавлю* тощо, однак *прихождаю, еже истиснутиса може(т), прихожду; умоляю* еже и *молю; оущедряю*, еже и *щедру*. До II відповідно віднесено дієслова з флексіями першої особи однини зазначених часів -у (ѣ), -ю; -а (х), -и (х), -о (х), -у (х), -ы (х), -ѣхъ, -а (х); -ѣ, -ю, напр.: *лежу, лежа(х), лягу; мол(ѣ)влю, мо(л)ви(х), мо(л)вити има(м)* или *буду* та ін., *лію, плюю, жену, ловлю, бѣлю, блажу, стелю, шлю, храню, зру* или *зрю, стою, сѣжу, слышу* та ін.

Чіткого критерію віднесення того чи іншого слова до певної відміни, крім першої особи теперішнього часу, тут ще немає. Однак, за кількома винятками, в I дієвідміні згруповано дієслова, що в третій особі однини мають флексію -уть (-ють), а в другій — головним чином слова, що у третій особі множини мають закінчення -ать (-асть). Цей факт, мабуть, спостеріг пізніше М. Смотрицький, який слушно поділив дієслова на дві дієвідміни за флексіями теперішнього часу.

Автор добре відчував наявність у слов'янського дієслова спеціальної категорії доконаності й недоконаності дії, але тодішня теорія не дозволила йому виділити вид дієслова в нашому розумінні. Характерно, що до I дієвідміни Зизаній відносить здебільшого префіксальні дієслова, які мають тільки прості форми майбутнього часу: *въставаю, избавляю, спасаю, въздыхаю, презираю, преставаю, закалаю, пожинаю, приступаю, приближаю, заступаю, оумоляю* та багато інших. Це дієслова, які можуть мати форми недоконаного й доконаного видів. До II дієвідміни входять переважно безпрефіксні дієслова, що мають форми майбутнього часу з *буду* та *има(м)*: *бію, лію, болю, ловлю, бѣлю, стелю, шлю* та низка інших. Отже, сюди віднесено насамперед дієслова недоконаного виду.

Досить тонке розуміння видових відношень дієслова вчений виявив і при подаванні парадигм: форми «настоящаго» і «протаженого» часу завжди творяться від основ недоконаного виду, а форми «мимошедшаго»

і «будущаго» — від основ доконаного виду (пор.: *являю — явля(х); явлю — яви(х)*). На протиставленні доконаного й недоконаного видів ґрунтується в Зизанія виділення теперішнього й майбутнього часів інфінітива: *являти — явити, спасти — спасти, въставати — востати, бывати — быти* та ін.

Учений дає парадигми дієслів станів активного — «дѣлательнаго» (*являю*), «страдател(ъ)наго» (*являюся*), далі — знову «дѣлатель(ъ)наго» (*спасаю*), «страдател(ъ)наго» (*спасаюся*), потім — «сре(д)наго» (*въставаю* или *въстаю*), за ним — «дѣлательнаго» (*глашу*), потім — «дѣлатель(ъ)наго» (*бію*), «страдател(ъ)наго» (*біюся*). Закінчується розділ парадигмою дієслова *быти* («существен(ъ)ный глѣ»). У межах кожної парадигми (за станами) автор відмінює дієслова у виділених ним способах. Л. Зизаній спеціально не розподіляє матеріал за своїми двома дієвідмінами. Проте він був близький до виділення яскравих типів дієвідмінювання. Розглядаючи парадигми дієслова *явити*, зауважує, що в цієї лексеми «мимоше(д)шее кон(ъ)чаетсяса, на *и(х)*, или *а(х)*, *оу(х)*, *ы(х)*» (119), а в парадигмі *гласити* — «Мимоше(д)шее кон(ъ)чаетсяса, на *а(х)*, *о(х)*, *оу(х)*, *ы(х)*, *а(х)*» (142; підкреслення наше. — В. Н.).

В однині та множині дієслова теперішнього й простого майбутнього часів у «Граматиці» мають загалом правильні церковнослов'янські форми, зокрема в другій особі однини -ши (*являши*) й першій множини -мъ (*являемъ*). Проте в першій особі множини цих часів учений нерідко подає й характерну українську флексію -мо (*спасаемо, гласимо, глашаємось, біємо, єсмо, възгласимо, явимось, възгласимось* та ін.). Тверде закінчення -ть у третій особі однини й множини, узаконене Л. Зизанієм, було властиве не тільки старослов'янській, але й живим південно-західним українським говіркам, на території поширення яких автор народився й виріс.

Характерно, що в парадигмі майбутнього часу дієслова *бити* вчений поруч із церковнослов'янською аналітичною формою з допоміжним дієсловом *имати* вмістив і живомовну з дієсловом *быти*: *бити имаю* или *буду; бити имаю, или буде(м)*.

У формі першої особи двоїни теперішнього й інших часів, крім звичайного в старослов'янських пам'ятках закінчення -въ, Л. Зизаній подає також флексію -ва: *являва, вѣ; гласива, ѣ; явиховѣ, ва; гласиховѣ, ва; являховѣ, а; глашиховѣ, а* тощо, а форми третьої особи — тільки з закінченням -та: *являета, та; явиста, явиста; являста* й ін. Флексія третьої особи двоїни «Граматики» Л. Зизанія відбиває, очевидно, фактичне становище вживання її в словеноросійських текстах XVI ст. Як відомо, в одній частині старослов'янських пам'яток виступає тільки закінчення -те, в другій — із ним конкурує нове -та (з'явилося під впливом форм двоїни іменників чоловічого роду), яке стало панівним у пізній старослов'янській мові (Вайан, 249; Ван-Вейк, 303; Селищев, 158).

У парадигмі «мимошедшого» часу в «Граматиці» даються переважно давні закінчення сигматичного аориста: *яви(х)*, *явилъ еси, ла, ло* и *яви; явихо(м), яviste, явиша* (119), *гласи(х)*, и(л) *еси, ла, ло. гласи(л);*

гласихо(м), гласисте, гласиша (142); *спасохъ*, *спаслъ еси*, *ла*, *ло* и *спа-се*; *спасохо(м)*, *спасосте*, *спасоша* (130).

Як зразки «протяженого» часу учений наводить переважно стягнені форми імперфекта, напр.: *явля(х)*, *явлалъ еси*, *ла*, *ло* и *являше*, *являше* (форм множини в пам'ятці не показано) (119), *глаша(х)*, *а(л)* *еси*, *ла*, *ло*, *а(л)*, *аше*; *глашахо(м)*, *шасте*, *аху* (142), *въставахъ*, *въставалъ еси*, *ла*, *ло*, *въстава(л)*, *въставаше*; *вставах(м)*, *въставасте*; *въставаху*, *въставаша* (139).

Йдучи за львівською «Граматикою» 1591 р., Л. Зизаній як форми «пресовершенного» часу дає в основному нестягнені закінчення імперфекта, напр.: *явля(х)*, *явлал(ъ) еси*, *яв(ъ)ляше*, *явлал(л)*; *являхо(м)*, *являсте*, *являху*, *явлалаша* (120), *глашаа(х)*, *аалъ еси*, *ла*, *ло*, *глашаалъ* и *глашааше*; *глашаахо(м)*, *аасте*, *ааху*, *ша* (143) тощо.

Такого розрізнення значення стягнених і нестягнених форм імперфекта не знають ні старослов'янські, ні давньоруські пам'ятки (Кузнецов 1958, 22). При цьому необхідно нагадати, що в старослов'янських текстах давньоруської редакції внаслідок діяння аналогій імперфект виступає з узагальненим закінченням *-аахъ* і *-лаахъ* (Вайан, 269) (старослов'янське *-лаахъ* у пам'ятці не зустрічається).

У «Граматиці» Л. Зизанія фактично немає зразків відмінювання «непередільного» («необавного») часу; автор тільки один раз пише: «Непередѣльное. Възгласихъ и прочаа» (143) й окремо (та й то неповністю) наводить форми дієслова *быти* цього часу (157). Справа в тому, що мовознавець запозичив із «Грамматики доброглаголивга еллинословенскаго языка» не тільки термінологію, але й трактування співвідношення між грецькими й слов'янськими формами минулих часів. У зв'язку з тим, що в грецькій мові не було аналітичних форм у цих часах, упорядники словеноруської частини «Грамматики» 1591 р. прагнули дати й церковнослов'янські синтетичні відповідники до грецьких, тому словеноруських аналітичних форм перфекта вони не використали: для ілюстрації «мимошедшого» (*убихъ*) і «непередільного» (*бихъ*) часів подано форми аориста. Л. Зизаній відчував, що кожен час має характеризуватися своєрідним набором флексій. Форм давнього перфекта він не використав (як свідчить М. Смотрицький у своїй «Граматиці», такі форми тодішні вчені вважали специфічно східнослов'янськими). Услід за авторами словенської частини «Грамматики» 1591 р. Л. Зизаній як форми «мимошедшого» часу наводить форми аориста, але для власне аориста — «непередільного» — він не наважився їх повторити. У формах 2-ї і 3-ї ос. однини колишнього перфекта, що їх автор трактує як форми «пресовершенного» часу, спостерігається подвоєння *а* перед *-лъ*; *явлалъ еси*, *явлалъ*: *глашаалъ еси*, *глашаалъ*. Цього не було в старослов'янській мові. Чи вживалися такі форми в східнослов'янських текстах, не з'ясовано.

Очевидно, Л. Зизаній запропонував їх за аналогією до форм інших осіб однини (*являахъ*, *глашаахъ*) і множини (*являахомъ*, *глашаахомъ*, *являасте* і т. д.). Його нововведення прийняв пізніше М. Смотрицький.

У парадигмах багато відхилень від старослов'янської системи флексій окремих минулих часів.

Насамперед відзначимо, що в другій особі однини «мимошедшого»,

«протяженого», «пресовершенного» відповідно поруч із формами аориста, стягненими й нестягненими формами імперфекта — іноді як єдині — Л. Зизаній подає форми старого слов'янського перфекта (*явлалъ еси*, *ла*, *ло*; *глашала(л) еси*, *ла*, *ло*) та нову східнослов'янську форму, виниклу на базі перфекта, без допоміжного дієслова (*гласи(л)*; *глашала(л)*, *глашаалъ* та ін.). Мабуть, Л. Зизаній в цьому випадку був під впливом «Грецько-словеноруської граматики» 1591 р. При цьому необхідно зауважити, що, як твердить П. С. Кузнецов, у словеноруських текстах XVI ст. аорист й імперфект виступають у формах усіх осіб, крім другої, де, за небагатьма винятками, фіксуються форми перфекта (Кузнецов 1958, 22—23), отже, в граматиках відбивається узус свого часу. Те, що автор у другій особі однини наводить і форми аориста й імперфекта, вигідно відрізняє його парадигми від парадигм М. Смотрицького, в якого в подібному випадку пропонуються тільки форми старого перфекта.

Привертають увагу також паралельні закінчення аориста й імперфекта в третій особі множини «протяженого» та «пресовершенного» часів окремих зразків дієвідмінювання, напр.: *въставаху*, *въставаша*; *являху*, *являша*; *глашалаху*, *глашааша* тощо.

Таким чином, у «Граматиці» подаються форми минулих часів дійсного способу загалом близькі до старослов'янських, що свідчить про спостережливість автора. Але в праці Л. Зизанія фіксується багато відхилень від старослов'янської системи. Це пояснюється як впливом живої мови, так і тим, що Л. Зизаній перший зробив спробу опрацювання системи часів церковнослов'янської мови.

Багато особливостей у порівнянні зі старослов'янською мовою спостерігається у формах наказового способу. Слов'янському дієслову не властиві часові форми наказового способу, але вчений, можливо, під впливом граматик грецької мови (у львівській граматиці 1591 р. надруковано парадигми теперішнього й «мимошедшого» та «протяженого» й «пресовершенного» часів) виділяє парадигми наказового способу теперішнього й майбутнього часів. Однак він не пішов сліпо за грецькою схемою. Під розрізненням теперішнього й майбутнього часів у «Граматиці» ховається розрізнення видових форм дієслова, пор. у теперішньому часі: *явлай* (120), *спасай* (131), *въставай* (139), *глашай* (143) тощо й у майбутньому: *яви* (121), *спаси* (132), *въстани* (140), *възгласи* (143) та ін.

Немає сумніву, що під впливом грецьких граматик Л. Зизаній розрізняє тільки форми 2-ї і 3-ї особи, незважаючи на те що і старослов'янська, і жива народна мова мали спеціальну форму наказового способу в першій особі множини, напр.: *являй*, *да являє(т)*; *явля(й)-та*, *да являета*; *явля(й)те*, *да являю(т)* (120).

Не без впливу перекладу грецьких форм на церковнослов'янські в «Граматиці» 1591 р. Л. Зизаній уводить парадигми «молитвенного» — бажального способу дієслів. Форми теперішнього й майбутнього часів відрізняються від форм цих часів у дійсному способі тільки доданою часткою *да*, напр.: *да являю*, *єши*, *являє(т)*; *да являєва*, *ѣ*, *являета*, *а*; *да являємъ*, *являете*, *ю(т)* (121) тощо; *да явлю*, *явиши*, *яви(т)* (121) і т. д.

Як форми минулих часів також подано конструкції з часткою *да*, поєднані з церковнослов'янськими й живомовними формами умовного способу.

У першій (*да явил(ѣ) бы(х)* — 121, *да быхѣ гласилѣ* — 144) і третій (*явил(ѣ) бы* — 121, *[гласи]ла бы, ло бы. [гла]силѣ бы* — 144) особах однини автор подає власне форми умовного способу, що могли бути притаманні як церковнослов'янській, так і живим українським говіркам XVI ст. Але в двоїні (*да бы явиховѣ, явиста бы, бы* — 121, *да бы гласиховѣ, гласиста бы, гласиста бы* — 144) та множині (*да бы явихомѣ, явисте бы, явиша бы* — 121, *да бы гласихо(м), систе бы, ша бы* — 144) автор пропонує штучні форми — поєднання живомовної умовної частки *бы* з формами аориста.

Штучністю відзначаються й форми «протяженого» (*да бы явл(х) явл(л) бы еси, ла. ло, являше бы. бы; да бы являховѣ, ва бы. ста бы, явласта бы; да бы являхо(м), ясте бы, являху бы* — 121; *да бы глашахо(м), сте бы, ху бы, ша бы* — 145) та «пресовершенного» (*да бы яв(ѣ)лаа(х), явлал(ѣ) бы еси, ла. ло; являше бы* — 122, і т. д.) часів, які утворено за допомогою *да* в поєднанні з українською умовною часткою *бы* та звичайними формами дійсного способу в «Граматиці» Л. Зизанія.

Із нетематичних дієслів учений виділяє й подає тільки парадигми «осущественого глагола» *быти* в кінці розділу про дієслово та дієприкметник. Форми однини й множини теперішнього (*есмѣ, еси, естѣ; есмо, [есм]ы, есте, суть* — 157) та майбутнього (*буду, будеши, буде(т); буде(м), будете, будутѣ* — 158) часів цього дієслова в «Граматиці» Л. Зизанія загалом церковнослов'янські, хоч у них відбивається вплив живої мови (*есмо*), у тому числі південно-західних українських говорів (*суть* замість *суть*; мабутъ, за аналогією до цієї форми пропонується й *естѣ* замість *есть*).

Поплутання форм аориста, імперфекта й перфекта спостерігається в наведених Зизанієм формах «мимошедшего» й «протяженого» часів, поданих чомусь разом: *бѣхѣ, и бы(х), былѣ еси, бѣ, и бѣше: бѣховѣ, бѣста, бѣста; бѣхо(м), бѣсте, бѣху, или на я* (157). Нарешті, такі ж змішані форми (з перевагою аористних) виступають й у парадигмі (надрукованій без форм множини) «непредільного» часу цього дієслова: *быхѣ, бы(л) еси, и бѣше и бысть, и бѣше; быховѣ, быста, быста* (157).

За зразком тодішніх граматик грецької мови, в тому числі й львівської 1591 р., Л. Зизаній наводить дієслова у формі «непредільного», або «необавного» способу (тобто в неозначеній формі) в теперішньому — *являти* (122), *спасати* (133), *вѣставати* (141), *глашати* (145) та ін., майбутньому — *явити* (122), *спастати* (133), *востати* (141), *гласити*, или *вѣ(з)гласити* (145), *хотѣти битися* (156) та ін. і (в окремих випадках) у «непредільному» часі — *явлену быти* (129), *спасену быти* (137). При визначенні категорій дієслова й дефініції поняття «неозначеного» способу учений вживав тільки введений ним термін «непредѣльный» («образъ»), однак він відчував, що цей термін не дуже вдалий (збігався з назвою одного з часів), тому при поданні прикладів він послідовно поруч із своїм дає й термін граматика 1591 р. — «необавный».

У цьому штучному розрізненні, чужому слов'янському інфінітивові, знову впадає в око те, що для розрізнення часів автор застосовує

видові пари: недоконаного виду для теперішнього, доконаного — для майбутнього (крім сполуки з дієсловом *хотѣти*). Особливо яскраво неприродність для слов'янської системи розрізнення основ інфінітива за часами демонструють двослівні конструкції, що в Л. Зизанія представляються як інфінітив «непредільного» часу.

«Разом із дієсловом Зизаній викладає й «причастіє» — «часть слова склапаема, причащающа еса свойству гла и имене» (123), яке характеризується вісьмома категоріями: «Родъ, Видъ, Начертаніе, Число, Падежъ, Врема, Залогъ и Супружество». Детального розгляду дієприкметникових категорій граматист не дає. Як приклади дієприкметників усіх станів, за кількома винятками, подаються тільки активні дієприкметники. Це сталося через те, що автор тісно пов'язує категорію стану дієприкметників з виділеними станами дієслів і формальними показниками цих станів, пор.: «причастіа дѣлател(ъ)наго залога» — *являай, являюци, являюще* і «причастіа страдате(л)наго» — *являайса, являюциса, являющееса, але спасаайса, или спасаемый; біайса, или біющійса и биваемый*. Пасивних дієприкметників на *-нѣ, -тѣ* у формі минулих часів немає зовсім. На їх місці також подано форми активних дієприкметників з часткою *са* (*бивыйса*).

Повних парадигм дієприкметників у «Граматиці» немає. Л. Зизаній подав дієприкметники тільки в називному й родовому відмінках однини чоловічого, жіночого й середнього родів.

Під впливом грецької системи учений виділяє в дієприкметників парадигми майбутнього й двох минулих часів, тоді як слов'янські дієприкметники від перших пам'яток фіксують тільки форми теперішнього й загального минулого часів. У теперішньому часі автор наводить членні форми чоловічого роду з новим узагальненим *-ай* (*являай* — 123, *являайса* — 129, *глашаай* — 146 тощо), членні середнього (*являюще* — 123, *глашающе* — 146) й нечленні жіночого (*являюци* — 123, *біюци* — 153). Форм майбутнього часу не було вже в старослов'янській мові, і Л. Зизаній як такі інтерпретує членні форми, в тому числі й вирівняні за аналогією форми чоловічого роду теперішнього часу: *являющій, являющаа, являюще* (124), *біемый, біемаа, біемое* (157).

Минулий «мимошедший» час фіксує нечленні й членні форми з суфіксами *-въ* й *-ѣ* (в тому числі *-шій* чоловічого роду — аналогія до непрямих відмінків і форм жіночого й середнього родів): *явивы(й) или яви(в); яви(в)шаа и яви(в)ши; явизше* (124), *гласивы(й), или гласивѣ, гласив(ѣ)шаа, гласивше* (146), *спасый, спа(с)шій, спасши, или спа(с)шаа, спасше* (134) тощо.

Минулий «непредільний» ілюструється старими формами із суфіксами *-ѣ* (членними й нечленними) й вирівняними за аналогією формами з *-ш-* в чоловічому роді: *явл(ѣ)шій, явлѣ, явлей; явл(ѣ)ши, аа, явл(ѣ)ше* (124).

Але цей розподіл за часами не витримується. Наприклад, «мимошедший» час слова *гласити* ілюструється формами *гласивы(й), или гласивѣ, гласив(ѣ)шаа; гласив(ѣ)ше*, а «непредільний» — *вѣзгласив(ѣ)шій, вѣз(ѣ)гласивѣ, вѣзгласив(ѣ)ши, или вѣ(з)гласивѣшаа, вѣз(ѣ)гласив(ѣ)ше* (146)

У родовому відмінку всіх часів фіксуються тільки членні форми: *являющаго, являющія, являющаго* (123) і т. д.

Отже, Л. Зизаній спостеріг і виявив усі типи церковнослов'янських активних і частину пасивних діеприкетників, але штучно і не скрізь послідовно розподілив їх між теперішнім і майбутнім, а також двома минулими часами.

Автор усвідомлював, що цей розділ не охоплює всього про дієслово та діеприкетник і не в усьому досконалий, тому просить читача не дивуватися, «яко и пер(ъ)валъ есть словен(ъ)скаа гра(м)матика» (161). Він додає: «Подобает же вѣдати, яко су(т) глаголы бе(з)ли(ч)ныа, яко скланяемыа, или стропо(т)ныа, яко(ж) и в(ъ) гре(ц)ко(м) языцѣ. яко, подобае(т), достон(т), глю и реку. их(ъ) же не канона, но потребленія искати подобае(т)» (160).

У розділі «С предлозъ» («часть слова скланяема, пре(д) иными слова част(ъ)ми полагаема» — 162—166) Л. Зизаній налічує 17 прийменників, напр.: *въ, къ, съ, на, при, у, ѿ(т), изъ, чрезъ* тощо, але фактично їх тут лише 16, бо *по* повторюється двічі (по, яко, по на(с) і по, ведлугъ). Подано й варіанти деяких прийменників — фонетичні: *пре(д), предо; по(д), подо; на(д), надо* (але тільки *ѿ*) й словотворчі: *дѣ(л)ма, дѣла*. При виділенні прийменників Зизаній пішов за граматику 1591 р., а в останній прийменники *безъ, кромѣ* знаходяться серед «раздѣлительных» прислівників, тому він їх у своєму переліку не дає. Автор пише, що «суть же и иныа нѣкіа части», які можуть називатися прийменниками, але вони вживаються тільки «въ сложеніи» (тобто йдеться про префікси): *во(з), во(з)вышаю, про, прореченіе, пре, презираніе, или, превеліе, разъ, ра(з)грабленое* (отже, власне прийменника *возъ* він не відзначив). Про вживання прийменників мовознавець говорить у підрозділі «С сочин(е)ній пре(д)лог ѿ(в)». Щоб уникнути непорозуміння, дослідники пам'ятки мусять мати на увазі, що в Зизанія немає окремого місцевого відмінка (він об'єднаний з давальним), тому не дивно, що «въ, съчиняе(т)са» лише «дате(л)ному и виновному». Прийменникове керування викладено хоч стисло, але правильно. У параграфі про прийменник *къ* читаємо, що він «съчиняе(т)са творителному, яко, къ тебѣ, къ миѣ». Тут, очевидно, допущена друкарська помилка (під впливом наступного параграфа про прийменник *съ*), бо потрібно, звичайно, «дател(ъ)ному».

Невеликий і розділ «С нарѣчи» — «часть слова нескланяема, пре(д) глаголю(м), или по глаголю глаголема» (167—171). Прислівник характеризується чотирма категоріями: «Видъ, Начер(ъ)таніе, Ра(з)суж(ъ)деніе и Значеніа». «Вид ѿ(в)» у прислівника два — «пер(ъ)вообразный» (*вчера, оутро*) і «прои(з)во(д)ный» (*мудрѣ, добрѣ*) (непохідні прислівники ілюстровано невдало), «начертаній» також два — «простое» (*крѣпцѣ*) і «сложное» (*благочи(н)нѣ*).

Як і в розділі про ім'я, Л. Зизаній не подає детальних відомостей про творення ступенів порівняння, а тільки пише, що «ра(з)сужденія степеній три», і наводить приклади (*крѣпцѣ, крѣпча(й)ше, крѣпчае*, причому остання форма в церковнослов'янській мові була формою вищого, а не найвищого ступеня). Автор перелічує 22 «значенія» прислівника (проте фактично наводить 23, бо в переліку немає прислівни-

ків «оуказанія»): «времене» (*днес, вчера, дре(ъ)ле* та ін.), «мѣста» (*горѣ, низу, близь* та ін.), «качества» (*злѣ, оудобѣ* та ін.), «количества» (*многѿ, дважды* та ін.), «ѿ(т)рицанія» (*ни, никакѿже* та ін.), «оувѣщанія» (*сице, вѣправ(ъ)доу* та ін.), «молитве(н)наго» (*да, аминѣ*), «оуподобленія» (*яко, сице* та ін.), «оудивленія» (*ѿ, а, га* та ін.), «риданія» (*оувѣ, ѿхѣ, горе*), «неизвѣстна» (*либой, мноу* та ін.), «чина» (*прежде, посе(м)* та ін.), «събранія» (*купно, купѣ*), «ра(з)дѣленія» (*безѣ, кромѣ, ра(з)вѣ, токмо*), «ра(з)сужденія» (*мніе, паче* та ін.), «вопрошенія» (*гдѣ, когда* та ін.), «величанія или ра(с)пространенія» (*зѣло, всяко, праве до куска*), «клиненія» (*ей*), «ѿ(т)клиненія» (*ни*), «явленія» (*явѣ*), «таенія» (*тай*), «оуказанія (се), «неоудоб(ъ)ства» (*негли, егда*).

У «Граматиці» 1591 р., на яку автор орієнтувався, виділено ще більше розрядів, але деякі групи прислівників, наприклад «качества», «оувѣщанія», уперше виділив Зизаній. За грецькою традицією до прислівників віднесено й частки та вигукни. Орієнтуючись на львівську «Граматику» 1591 р., Зизаній механічно зараховує до прислівників прийменники *безѣ, кромѣ*. Серед прикладів виявляється певна кількість українських прислівників, часток, вигуків: *а, га, ѿхѣ, либой, праве до куска*.

Дуже стислий розділ «С съюзъ» («Часть слова нескланяема, иныа части съвзуюць по чину съчиненія») (173—174). Л. Зизаній поділяє сполучники на шість розрядів: *съзпльающія» (и, оубо, же), «ра(з)дѣляющія» (ли, или), «прикасающіяса» (аще, понеже, поне), «виновныа» (аще, но, понеже, бо та ін.), «вопросныа» (оубо, егда), «утвер(ъ)ждающія, или оувѣщающія» (оубо, прочее*). Тут автор відходить від «Граматики» 1591 р., у якій виділено дев'ять розрядів. Зизаній об'єднує в «прикасающіяса» два розряди «Граматики» 1591 р. — «совокупителныа» і «пресовокупителныа». Замість терміна «сопряженныа» він уводить більш вдалий термін «раздѣляющія», замість «виновновныа» — «виновныа». Немає в пам'ятці «противных» сполучників львівської «Граматики» 1591 р.

«Каноны Орфографіи» (172—182) присвячені викладові основних правил правопису. «Канони» Л. Зизанія закріплюють тодішню практику, що була своєрідним синтезом давньоруських традицій та результатом так званого другого південнослов'янського впливу. Наприклад, до правил, що відбивають давньоруські традиції, відносяться, зокрема, «канон» про вживання *н* на початку, *л* — всередині слова. Автор не використовує *ж*, а лише зауважує, що вживають цю букву «людіє сербстїи, и волохове вмѣсто в и ю». До правил, що закріплюють так званий другий південнослов'янський вплив, відноситься рекомендація писати *а* «вмѣсто другого л» (*древнаа*), і перед голосними (*спсеніе, ѿ спасеніи*). Привертають увагу правила, що радять уживати літеру *ѿ* замість *о* для відрізнення форми давального відмінка множини (*богомѣ*) від орудного однини (*богомѣ*), прислівників (*любе(з)но*) від прикетників середнього роду (*любе(з)но*), і замість *и* для розмежування форм давального (*кості*) від родового (*кости*) однини іменників типу *кость*.

Орфографічне розрізнення форм нечленних прикетників середнього роду (-о) від прислівників (-ѿ) намітилося в слов'янській

писемності вже раніше, очевидно, за аналогією до правопису грецької мови, в якій воно мало фонетичну основу, пор. гр. *βριχός* «визначальний; що служить для визначення», *βριχός* «визначально, визначальним чином», *βριχός* «швидкий, проворний», *βριχός* «швидко, негайно», *λερίολτος* «чудовий, дивовижний», *λερίολτος* «чудово, доблесно».

«Великое же е, вначалѣ и ко(н)ци реченіа, полагае(т)сѣ, яко, еди-нородны(й)... оумноженіе...», — пише Л. Зизаній. Для відбиття йотації *е* буква *ѣ* вживається й у сучасному українському правописі.

За автором *ѣ* «егда въ средѣ полагае(т)сѣ, то(г)да слога кра(т)ки(й) съставляе(т)». Яко *ѣ* члкі. Єгда же на кон(ъ)ци, то(г)да не съставляе(т) слога, но гла(с) дебело вѣщати твори(т), яко члкъ». Проте *ѣ* в значенні *о* в Л. Зизанія насправді вживається тільки в прийменнику й префіксі *съ*. Завжди «на кон(ъ)ци полагае(т)сѣ, и то(н)ким гласо(м) вѣщае(т)сѣ» (тобто означає м'якість) літера *ѣ* (*конь*). «А паирчи(к) на(д) писмены пишеме(й), обѣ(х) силу има(т)», тобто позначає і *ѣ* і *ь*.

Зважаючи на живу мову східних слов'ян, автор застерігає не вживати *ѣ* замість *е*, зауважує, що «ы дебелы(м) гласо(м) вѣщае(т)сѣ».

«Невеликий розділ «*С* метрѣ пое(т)ско(м)» (183—185) дає основи теорії віршування за грецькими зразками.

У дусі часу Зизаній завершує свою книжку поясненням так званої господньої молитви (185—190). Автор староукраїнською мовою тлумачить кожне слово її тексту (Німчук 1980, 54).

Елементи української мови (загальнонародні й діалектні) зустрічаються не тільки в парадигмах відмінюваних та в прикладах невідмінюваних частин мови (на що вказано вище), але й у викладі теоретичної частини, написаної церковнослов'янською мовою. Наведемо окремі приклади (наголос, лексика, фонетика, морфологія): *тяжѣкая* (19), *требѣ* *будеть дво(х) удареній* (22), *лагоднаѣ* (29), *има* (38), *добрій* (55), *ѣ(т) царѣ* (53), *прѣстоѣ* (54), *ѣсмоѣ* (80), *дрѣмлю* (117), *риданіѣ* (169), *дны* (172), *писцѣ* (180).

Як перша спроба опрацювання фонетичної й морфологічної систем церковнослов'янської мови, виявлення її специфічних особливостей «Грамматика» Л. Зизанія була значним кроком уперед у вітчизняній і слов'янській філології. Не менше значення її також як праці, де вперше кодифікується, нормалізується церковнослов'янська мова східнослов'янської редакції.

Численні відхилення від старослов'янської мови в бік живих східнослов'янських мов, насамперед рідної авторові української, не були свавіллям ученого, а відбивали стан словенороської мови на Україні кінця XVI ст. Проте Л. Зизаній, особливо там, де церковнослов'янська мова має специфічні граматичні елементи, свідомо паралельно подає живомовні, прагнучи наблизити словенороську мову до народного мовлення.

Живомовні елементи в ній захочували східнослов'янських діячів кінця XVI—XVIII ст., особливо граматистів, до ширшого введення народної мовної стихії у практику. Це виразно відчувається у перевиданнях «Грамматики» М. Смотрицького (особливо 1648 р.). Праця Л. Зизанія підготувала ґрунт і проклала дорогу для славнозвісної

книги М. Смотрицького «Грамматика Славенских правилное Синтагма», до публікації якої була єдиним систематичним підручником із граматики словенороської мови. Але вона не втратила авторитету й після виходу в світ книги М. Смотрицького в 1619 р. При перевиданні останньої в Москві 1648 р. з «Грамматики» Л. Зизанія було взято «канони» орфографії та розділ «Розличіє» замість розділу «Междометіє» видання 1619 р. Під впливом Зизанієвої «Грамматики» в перевиданні «Грамматики» М. Смотрицького у 1648 р. перед парадигмами іменників окремих відмін надруковано перелік їх флексій. Збереглося чимало рукописних текстів, що свідчать про знайомство їх авторів з друкованим посібником Л. Зизанія, його теорією і практикою (їх збирався опублікувати Г. В. Ягич) (Ягич 1895, 634, 950).

Л. Зизаній удосконалив і збагатив слов'янську лінгвістичну термінологію. «Грамматика словенская» Л. Зизанія — виразна сторінка в історії старого українського мовознавства. }

«ГРАММАТИКИ СЛАВЕНСКИЯ ПРАВИЛНОЕ СИНТАГМА» М. СМОТРИЦЬКОГО

Серед староукраїнських лінгвістичних творів чільне місце справедливо займає «Грамматика Славенских правилное Синтагма» (далі — «Грамматика») Мелетія (Максима) Герасимовича Смотрицького. Вона тривалий час впливала на розвиток лінгвістичної думки слов'янських народів і відіграла видатну роль у теоретичній підготовці граматик східнослов'янських мов та лінгвістичної славистики, в історії освіти й мовознавства українського, російського, білоруського, сербського, хорватського, болгарського, молдавського й румунського народів. «Грамматика» виросла на ґрунті східнослов'янської філології. На тлі попередніх і наступних граматичних праць яскраво вимальовується її основоположне значення в історії вітчизняного й слов'янського мовознавства.

Життєвий шлях автора «Грамматики» — одного з найосвіченіших українських філологів кінця XVI — початку XVII ст. — складний і суперечливий.

Біографія і спадщина М. Смотрицького досить добре вивчені (Німчук 1979, 8).

Мелетій (світське ім'я — Максим) Герасимович Смотрицький народився в 70-х рр. XVI ст. (дослідники називають різні дати між 1572—1579 рр.; найімовірнішою датою, очевидно, є 1577 р.). Батько його тривалий час був писарем у м. Кам'яниці (Подільському). Князь Костянтин Острозький запросив у 1576 р. Г. Смотрицького до Острога на Волині, де той став ректором місцевої школи. У зв'язку з цим (залежно від конкретнішої дати) М. Смотрицький міг народитися в містечку Смотричі (тепер смт. Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) або в м. Кам'яниці чи навіть в Острозі.

Спочатку М. Смотрицький навчався в Острозькій школі у свого батька Г. Д. Смотрицького та грека Кирила Лукаріса і дістав глибокі знання церковнослов'янської (словенороської) та грецької мов.

7. М. Смотрицький. Портрет невідомого художника XVII ст. Зберігається в Державному історичному музеї УРСР у Києві.

Після смерті батька (бл. 1594 р.) князь К. Острозький віддав здібного юнака на навчання до Віленської академії. Недавно ім'я Смотрицького виявлено в старовинних списках студентів цього навчального закладу («Правда», 19.11.1980, 6). Після її закінчення в 1600 р. М. Смотрицький став домашнім учителем дітей князя Соломерецького в Баркулабові (коло Мінська). Разом із сином князя Богданом подорожував за кордоном, слухав лекції в університетах, зокрема в Лейпцігському,

Віттенберзькому й Нюрнберзькому. Очевидно, за кордоном М. Смотрицький одержав учений ступінь доктора медицини. Близько 1608 р. він повернувся до Вільна. Будучи членом братства, М. Смотрицький, мабуть, викладав у Віленській братській школі. Тут він активно включився в боротьбу проти унії. Під псевдонімом Теофіл Ортолог у 1610 р. Смотрицький надрукував свій найвидатніший полемічний твір «Тренос» («Фринос»), що свідчить про високоосвіченість (покликається приблизно на 140 авторів) і глибокий патріотизм полеміста, який закликав народ до активної оборони своїх прав. Королівські власті вдалися до репресій. Щоб уникнути арешту, М. Смотрицький повернувся із Вільна на Україну. Мабуть, деякий час працював у Острозькій братській школі. Приблизно в 1615 — першій половині 1618 р. М. Смотрицький викладав у новозаснованій Київській братській школі церковнослов'янську та латинську мови. Він був одним із перших ректорів цього навчального закладу. Але зв'язків із Вільном не поривав: у 1616 р. в його перекладі тут виходить «Євангеліє учительное... Калиста». У віленському Святодухівському монастирі Максим Смотрицький постригся в ченці, взявши чернече ім'я Мелетій.

1619 р. у м. Єв'ї біля Вільна вийшла друком славнозвісна праця М. Смотрицького «Грамматіки Славенскіа правилное Сунта ма». Деякі біографи вченого-письменника пишуть, що в 1617—620 рр. М. Смотрицький склав лексикон, але ніяких слідів цієї праці не збереглося (Німчук 1979, 15). Біографи вченого повідомляють, що М. Смотрицький ще раніше написав і 1615 р. під заголовком «Institutionum linguae graecae libri duo» видав у Кельні граматику грецької мови (Возняк 1911, 50). Необхідно зазначити, що 1618 р. у містечку Єв'ї вийшов «Букварь Языка Славенска. Писаній чтеніа оучитиса хотащимъ, в(ъ) полезное руковоженіе». Після букварного матеріалу в книжечці під заголовком «Парадигмата» надруковано зразки п'яти відмін імені (іменників та прикметника), а під заголовком «Спряганіе» — відміну дієслова *быти* в усіх формах, форми дієприкметника і дієприслівника цієї лексеми. Буквар зберігся у двох примірниках (у Копенгагені і Лондоні) (Ботвинник 1983, 62). І виділення п'ятох відмін, і терміни *спряганіе*, *дѣпричастіе*, безумовно, вказують на те, що ця частина букваря належить М. Смотрицькому. Учений створив новий термін *букварь* (від *буква* «літера»), що згодом витіснив всі інші, менш досконалі назви елементарних підручників для навчання письму — *азбука*, *грамматика*, які вживалися і на позначення інших об'єктів (тих, що й сьогодні).

У 1620 р. М. Смотрицький їде до Києва, де його призначають архієпископом полоцьким, єпископом вітебським і мстиславським. М. Смотрицький розгорнув активну діяльність проти унії. За це він зазнав жорстоких переслідувань з боку королівських властей та уніатської церковної ієрархії. М. Смотрицький видав низку творів, написаних із великим літературним і науковим хистом, у яких показує свавілля королівських властей і переслідування українського й білоруського православного населення.

На початку 1624 р. М. Смотрицький вирушив у подорож на Близький Схід: відвідав Константинополь, Палестину, Єгипет. Весною

1625 р. він повернувся до Києва. У Києві М. Смотрицького зустріли насторожено через чутки про його прихильність до унії. Він привіз від константинопольського патріарха К. Лукаріса грамоти, що обмежували автономію ставропігіальних братств, тому М. Смотрицькому ніяково було повертатися в свій віленський монастир. Скрутним становищем М. Смотрицького і недовір'ям до нього скористалися уніати, які обцяли йому вільне місце в Дерманському монастирі на Волині.

У червні 1627 р. він перейшов на бік унії. Сучасний біограф М. Смотрицького К. С. Прокошина вважає, що основним мотивом його переходу до унії були класові інтереси середнього суспільного стану, до якого він належав, що з плином часу від відкритої опозиції й протесту проти позбавлення своїх привілеїв і прав перейшов на реакційні позиції примирення й зради національних інтересів заради економічних і політичних вигід. При цьому певну роль відіграло виховання, постійні переслідування й гоніння Смотрицького, скрутне матеріальне становище (Прокошина, 152—153). Протягом 1628—1629 рр. видав кілька книжок, у яких намагався виправдати свій учинок, агітував за унію, критикував православних полемістів, у тому числі й свої попередні твори.

Діяльність М. Смотрицького на користь унії зазнала повного краху. Помер М. Смотрицький 27 грудня (за новим стилем) 1633 р. (пор. Короткий, 183—184). У помітці проти імені Мелетія — «Дерманскаго Смотрицкаго преставися року 1638 декабря 13», зробленій у пом'янику Дерманського монастиря (Древ. вол. пом., 19), — очевидно, помилка публікаторів або друкарів (цифра 3 замість 8). На портреті М. Смотрицького, що належить пензлеві невідомого майстра XVII ст., написано: ХХХІІІ X bris [dije XXVII, тобто 1633, грудня дня 27 (портрет зберігається у Державному історичному музеї в Києві). Похований М. Смотрицький у Дерманському монастирі.

Мелетій не був до кінця послідовний у своїх поглядах, але початковим періодом діяльності, педагогічною працею, плодом якої стала «Грамматика», Смотрицький зробив великий внесок у культуру східних слов'ян.

* * *

✓ «Грамматіки Славенския правильное Сунтагма» — один із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства. Його написав молодий учений, добре обізнаний із тодішньою європейською та вітчизняною граматичною наукою і церковнослов'янськими текстами, досвідчений педагог, що викладав церковнослов'янську мову у школах Вільна, Острога, Києва. Автор створив працю в несприятливих умовах переслідувань його після надрукування книги «Θρηνος» («Плач»). Він змушений був блукати з місця на місце, але найдовше (приблизно чотири роки) він прожив у Києві, де йому надав притулок І. Борецький. Очевидно, під час викладання й перебування на посаді ректора Київської школи (1614 р. або 1615—1617 рр. — перша пол. 1618 р.) Мелетій створив коли не весь текст, то принаймні більшу частину «Грамматіки». Написання книги в період вимушеного мандрування

автор наче засвідчує на титульній сторінці твору: Грамматіки... Сунтагма... Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мніха Мелетія Смотрискогѡ... назданномъ странствующаго снисканное и прижитое...» (підкреслення наше. — В. Н.). «Грамматика» надрукована 1619 р., в маєтку князя Богдана Огинського (на це вказує і герб на другій сторінці) в Єв'ї (тепер м. Вевіс Тракайського р-ну) недалеко від Вільна. Це — книга in 8°, яка налічує 502 сторінки (1 — титульна, 2 — герб князя Огинського, 3—6 — передмова, 7—502 — текст грамматики). Пагінації немає (сигнатура внизу, за зошитамі).

Збереглося кілька примірників «Грамматіки» Смотрицького, що мають на титульній сторінці іншу дату — 1618 р. Першим про це повідомив В. М. Ундольський, який вважав, що «Грамматика» вперше надрукована 1618 р. у Єв'ї (описаний примірник налічує 1—247 листків) (Ундольський). Примірник пам'ятки з титульною сторінкою 1618 р. з колекції В. М. Ундольського зберігається в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна в Москві (інв. № 3128). Зворотна сторінка титульного аркуша в цій книжці чиста, а за нею відразу починається граматичний текст (передмови немає). «Грамматіку» з зазначенням 1618 р. на титульній сторінці засвідчує й О. Кирпичников (Кирпичников, 25).

І. Каратаєв описав примірник (тепер зберігається в Ленінградській Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна — Анушкин, 149), що має в своєму складі два заголовних аркуші. Книжка починається титульною сторінкою, де зазначено рік (1619) та місце надрукування (Єв'є). На її звороті — герб князя Б. Огинського. Далі вміщено передмову М. Смотрицького, а за нею — другий заголовний аркуш, на якому позначено рік 1618, але не вказано місця видання. Зворотний бік другого титульного аркуша чистий. Беручи це до уваги, І. Каратаєв зробив висновок, що друкування «Грамматіки» розпочато 1618 р., але закінчено наступного року і випущено в світ відразу з двома заголовними аркушами (в розпорядженні В. М. Ундольського був неповний примірник — Каратаєв, 349).

«Грамматіку» з датою 1618 р., але без зазначення місця надрукування, що зберігалася в бібліотеці Празького університету, стисло описав чехословацький мовознавець М. Вейнгарт. Вона містить у собі титульний аркуш, 6 сторінок передмови М. Смотрицького й 496 сторінок лінгвістичного тексту. М. Вейнгарт без жодної аргументації твердить, що перше видання «Грамматіки» вийшло 1618 р. у Вільні, а 1619 р. воно було передруковане (чи додруковане) в Єв'ї біля Вільна (Weingart, 28, 54).

У Бібліотеці АН СРСР у Ленінграді зберігається «Грамматика» Смотрицького, що починається титульним аркушем 1619 р., услід за яким вміщено титульний аркуш 1618 р., а далі — текст власне грамматики (передмови немає) (Ваппан, 683—684).

Примірників «Грамматіки» з датою 1619 р. і місцем надрукування Єв'є засвідчено чимало, зокрема чотири такі книжки зберігаються в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна в Москві, один у Центральної науковій бібліотеці АН УРСР у Києві та інших бібліотеках нашої країни й за кордоном.

Порівняння текстів книг із титульною сторінкою 1618 р., книги Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві й празького примірника, що його описав М. Вейнгарт, із текстами «Граматики», які мають дату 1619 р., показує, що, крім дат і зазначення місця надрукування на одному з них, вони збігаються, але розміщення тексту не ідентичне, надрядкові літери різні; частини тексту набрано неоднаковим шрифтом, зокрема на титульній сторінці 1619 р. виділено ім'я та прізвище автора. Титульні листи 1618 і 1619 рр. по-різному оздоблені орнаментом; текст 1619 р., крім орнаменту, обведений лініями, що утворюють прямокутник. Матеріал, викладений М. Вейнгартом за примірником з датою 1618 р., нічим не відрізняється від того, який спостерігаємо в книзі 1619 р.

Радянські книгознавці виявили, що датований 1618 р. аркуш входить до складу зошита «А», який відкриває перший розділ книги, тоді як титульний аркуш із вихідними даними 1619 р., розташований на першій сторінці попереднього зошита, сигнованого спеціальним знаком, органічно пов'язаний із передмовою (Лукьяненко 1975, 76—77). Отже, приступаючи до друкування основного тексту, з якого звичайно починалася друкарська робота, її мали намір закінчити у 1618 р., але праця затягнулася до 1619 р., коли було надруковано авторську передмову й новий титульний аркуш із відповідною датою виходу.

Німецький учений Г. Бауман, зіставивши книгу з титульною сторінкою 1618 р. Національної бібліотеки в Празі (це та сама книжка, яку досліджував М. Вейнгарт) з примірниками, що мають дату 1619 р. університетської бібліотеки м. Ієни (НДР), Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна і Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді, з'ясував, що граматичний текст усіх цих книжок належить до того самого друку й усі обстежені примірники у цьому відношенні збігаються сторінка в сторінку, з однаковими друкарськими помилками й недоглядами складачів. Ознайомлення з примірниками, які мають і передмову, також показали, що йдеться про те саме видання. Г. Бауман також зробив цілком переконливий висновок, що друкування «Граматики» Смотрицького розпочато 1618 р. й закінчено 1619 р., отже, роком виходу в світ цієї книги є 1619 р. (Baumann, 683—685). Мабуть, перший титульний аркуш виготовлено 1618 р. (чистий зворотний бік його залишено для герба й віршів на честь Огинських), і після надрукування книги в 1619 р. частину тиражу випущено з ним у світ. Але після закінчення друкування книги титульний аркуш у 1619 р. було перероблено і з поновленням оформлення видано більшу частину тиражу. Деякі примірники випущено з двома титульними листами. Передмову до «Граматики» Смотрицький написав, мабуть, у 1619 р. У ній автор зауважує, що «дѣткамъ оучитисѧ починаючимъ Букварь / звичкле рекши / Алфавитарь з(ъ) той(ж) грамматики вычерпненый... до выучен(ъ) подавань нехай будетъ», а потім коваа грамматика... наступить». На підставі цього К. Харлампович, Є. Макарушка та М. Вейнгарт роблять слушний висновок, що автором букваря, надрукованого 1619 р. у Вільні, був також Смотрицький (Харлампович, 448; Макарушка, 2; Weingart, 54). Деякі історики мовознавства твердять про ще одне

видання «Граматики» Смотрицького у Вільні 1629 р. (Булич, 175). Існування цієї публікації давно спростовано (Ягич 1910, 28). Ще І. Каратаєв писав, що «Граматики» 1629 р. у відомих бібліотеках не виявлено (Каратаєв, 413), однак і досі її безпідставно перелічують між виданнями творів Мелетія (Укр. письм., 549). Недавно опубліковано опис віленських букварів 1618 р., один із яких має заголовок «Грамматика. Ал(ъ)бо Сложеніе Писмена хоташимъ сѧ оучити Словенскаго языка. Младолѣ(т)ны(м) Отрочатомъ. въ Вильнѣ. Року ахиі» (див.: Barnicot, Simmons, 111). Репродукцію першої сторінки подав А. Анушкін (Анушкин, 152). Він помилково вважає ці букварі за ще два видання в 1618 р. «Граматики» М. Смотрицького у Вільні.

Праця Смотрицького вийшла тоді, коли шкільна освіта на Україні й у Білорусії досягла значних успіхів, було опубліковано кілька посібників для вивчення мови, між ними «Грамматика доброглаголиваго елино-словенскаго языка» 1591 р. й «Грамматика словенска» Л. Зизанія 1596 р. Про чистоту, правильність церковнослов'янської мови у названих посібниках (у них як паралельні і навіть як основні форми нерідко наводяться українські), безсумнівно, навчилися суперечки. Відгуком цих дискусій вважаємо натяк Смотрицького в заголовку його книжки «Грамматика Славенска *правильное* (підкреслення наше.— В. Н.) Свнтагма».

«Грамматика» Смотрицького була призначена передусім для викладачів. Вона велика обсягом, насичена визначеннями, прикладами, поясненнями винятків із правил, увагами. У передмові до неї («Учителемъ школьнымъ...») автор згортається й до учнів. Скорочення «Д:С: и/Т: З: З: в заголовку передмови можна розкрити як «Авторъ: Діда-скаломъ] Словенскимъ] и Тщателемъ] З{доровьѧ] З{ычитьъ]». Отже, автор задумав її як підручник. Звертаючись у передмові до вчителів, він пише про велике значення граматики, котра *служить ку полат(ъ)ю як(ъ) языка чистости, такъ и правого а сочинного / ведлугъ власности діалектовъ мовен(ъ)ѧ и писан(ъ)ѧ, и письмъ вырозумен(ъ)ѧ*. Тут *вперше у вітчизняному мовознавстві учений торкається питання про добрий стиль й нормативність у мові. Те, що й граматики грецькі та латинські «чинити звичкли, бе(з) вонтпен(ъ)ѧ и Славенска в(ъ) своємъ язычѣ Славенскомъ оучинити можетъ*. Цікаві також вказівки Смотрицького про методику викладання мови, тому його передмова — цінний документ педагогічної й методичної думки XVII ст. Він говорить, що грамматика «научить... и читати по Славенску и писати роздѣл(ъ)не/и чтомое вырозумѣвати лацно», коли «читаны будутъ звичклымъ школь спосо(м) Славенскіи Лекціи / и на Рускій языкъ перекладаны». Рекомендується читати різноманітні тексти, писані «чисты(м) языкомъ Славенскимъ», причому необхідно вивчати й словниковий склад мови. М. Смотрицький вважає, що «діалектъ в(ъ) звичклой школьной розмовѣ Славенскій / межі тщателми под) каран(ъ)емъ» повинен бути «захованъ», отже, діти мають у школі розмовляти словенороською мовою. Учений усвідомлює, що «Славенскій языкъ» у його часи був занедбаний. Учителі несуть велику відповідальність за те, щоб їм «повѣренни дѣтки... лѣтъ своихъ / и часу... надаремне не тратили», й автор дає конкретні поради, як навчати мови (Кравченко, 128—129).

У теоретичній частині М. Смотрицький не зміг далеко вийти за межі своєї доби. Його визначення окремих граматичних понять, класифікація мовного матеріалу базуються на європейській лінгвістичній теорії XVI—XVII ст. Питанню про джерела «Грамматики» Смотрицького найбільше уваги приділив Є. Макарушка. Він дійшов висновку, що при написанні своєї праці Смотрицький користувався грецькою граматику відомого візантійського вченого К. Ласкаріса, грецькою й латинською граматику визначного німецького гуманіста Ф. Меланхтона та латинською граматику славетного португальського філолога Е. Альвара. Макарушка допускає, що Смотрицький міг використати й грецьку граматику М. Крузія. Свої висновки Є. Макарушка обґрунтовує численними зіставленнями визначень Смотрицького з дефініціями зазначених авторів. У синтаксисі Смотрицький головним чином опирався на праці Ф. Меланхтона (Макарушка, 40—49). Є. Макарушка відзначав: «Смотрицький був взагалі справним компілятором. При своїй роботі мав все перед очима кілька граматик: що у Ляскаріса або у Меланхтона є на початку, се часто находимо у Смотрицького в середині або на кінці граматики і навідворіт. Одно правило, приміром, взяв з Ляскаріса, слідує з грецької або латинської Меланхтона або латинської Альвареса» (там же, 46). Очевидно, тут слід говорити не стільки про «справного компілятора», скільки про свідомий підхід ученого до матеріалу, яким він користувався. Сам Є. Макарушка, підсумовуючи свої спостереження над джерелами «Грамматики», пише: «Однак мимо того всього не думаю твердити, мовби Смотрицький заявив дуже мало самостійності. Треба признати, що його грамика щодо досконалості і поділу матеріалу представляється рівно ж доброю, а місцями навіть ліпшою від своїх джерел. Се міг зробити тоді між русинами чоловік справді талановитий, який був в силі опанувати мову і добре скласифікувати різноманітні її появи» (там же, 49). Навіть вимогливий славіст Г. Ягич відзначив, що «при всій залежності автора від грецьких і латинських взірців все ж помітна певна вдумливість» (Ягич 1910, 28). Варто зауважити, що «граматична система Європи аж до XIX ст. ґрунтувалась на лінгвістичному вченні греків у його зміненому на римському ґрунті вигляді» (Томсен, 25).

У М. Смотрицького були й українські попередники. Помітний вплив на нього мали львівська «Грамматика доброглаголиваго елино-словенскаго языка» 1591 р. та «Грамматика словенска» Л. Зизанія, що довели в своїх дослідженнях К. Студинський (Студинський, 34—42) та М. Возняк (Возняк 1911, 48—56).

Як і українські граматисти XVI ст., Смотрицький взяв за джерело своєї теоретичної частини не якийсь один граматичний твір. Оскільки «Грамика» Смотрицького й зазначені вище граматики в теоретичній частині мають спільні джерела, важко визначити, якою мірою він використав дефініції із праць 1591 і 1596 рр. Але вони, особливо грамика Л. Зизанія, підготували ґрунт для книги Смотрицького, полегшили його працю. Адже у книзі Л. Зизанія лінгвіст знайшов приклад систематизації слов'янського мовного матеріалу, від якого міг відштовхнутися, створюючи власну оригінальну класифікацію. М. Смотрицький мав глибшу, ґрунтовнішу лінгвістичну підготовку й загальну освіту,

ніж його попередники. Він глибоко знав грецьку й латинську мови. Знання граматик класичних мов певною мірою сковувало творчу думку, але разом з цим допомагало усвідомити низку особливостей слов'янської граматичної системи, виділити й теоретично осмислити її специфічні риси. Він краще, ніж його попередники, відрізняв живу й літературну українську мову від церковнослов'янської. М. Смотрицький спостеріг також різницю в граматичних системах грецької, латинської й церковнослов'янської мов. Його праця не позбавлена елементів порівняльного опису мовного матеріалу. Дослідник синтаксису М. Смотрицького М. Грунський писав, що він у поясненні окремих питань граматики стояв на наукових позиціях (Грунський, 7). Однак ученому не вдалося зовсім відійти від зразків класичних мов. П. С. Кузнецов справедливо відзначив: «Важко на перших порах усвідомити всі граматичні особливості своєї рідної мови або близької до неї церковнослов'янської книжної мови людині, що одержала граматичне виховання на базі класичних мов: дуже сильна граматична традиція» (Кузнецов 1958, 13).

М. Смотрицький перший в історії нашого мовознавства дав повний курс граматики (що «єсть ізвѣстное художество бл҃го и глати и писати оучащее») в її тодішніх основних частинах: «Орфографія, Етимологія, Синтаґіс, Просодія». Під впливом праці Л. Зизанія він розпочинає виклад граматики у формі запитань і відповідей. Але цей спосіб подачі матеріалу застосовано лише на початку пам'ятки (від загального визначення завдань граматики до визначення кількості літер).

Виклавши завдання кожної із складових частин граматики, автор пише «Що орфографія» (9—39), що навчає «естество писмень / свойство и(х) слогъ / реченіє / и слово со припѣтїемъ и препинаніемъ знати». Орфографія охоплює «естество писме(н): оударніє гласа: препинаніє словесъ». Оскільки «писмень естество» «єсть кдегождо писмене досто-лїпное начертаніє», М. Смотрицький у церковнослов'янській мові налічує 40 букв. Фактично тут наведено 47 букв, через те що автор кваліфікує окремі літери як варіанти інших: «г или гъ», «с, 3 или зъ», «оу или ѳъ», «е или іе», «ю или ѣ», «ѧ или Ѧ», «ѡ или о». Він свідомо підкреслив, що для передачі того самого звука чи сполучень звуків уживалися два або три знаки. Неточно тільки в цей ряд поставлено букви г і гъ. У «Граматичі» Смотрицького, як і в усьому європейському мовознавстві того часу (й пізніше), немає розрізнення букви і звука. Тут «ра(з)дѣлаю(т)са писмена на гласнаѧ, и согласнаѧ». Голосні — а, е, и, ї, о, ъ, ѣ, ѡ, в (їжиця) — автор ділить на «самогласнаѧ», без яких не може бути складу (сюди відносяться всі, крім ѣ, ѡ), та «припражно-гласнаѧ» ѣ і ѡ, що «сама собою гласа издати не могутъ», а «въ слога(х) же согласны(м) припраже(н)на, ѣ / оубо дебелое, ѡ/же тонкое ѡкончаніє, творять, якѡ, часть / часть: кровъ / кровъ: ядь / ядь» та ін. Смотрицький (може, й підсвідомо) вже тоді відчував фонологічне значення кореляції твердих і м'яких приголосних.

Голосні автор поділяє ще на «до(л)гаѧ: кра(т)каѧ и двовреме(н)наѧ», але підкреслює, що «не твора(т) Славяне писмене(м) свои(м) гласны(м) втораго ра(з)дѣленіѧ по Грековъ(ѣ) мѣрите(л)наго в(ѣ) слога(х)

количества розділенню», бо в слов'ян не було віршування на основі чергування довгих і коротких голосних.

Для потреб віршування М. Смотрицький пропонує поділ слов'янських голосних і дифтонгів на «долгаа, кра(т)каа и двовременнаа» (такі, що можуть бути, залежно від позиції, і довгі і короткі). Лінгвіст сам говорить, що цей штучний поділ «искусны(х) мужей... въз(ъ)ствомъ дадесаа», які прирівнюють слов'янські звуки до грецьких.

До коротких голосних віднесено **е, о**, до довгих — **и, ѣ, ѿ**, до «двовременныхъ» — **а, і, v**. Розподіл здійснено за грецькими зразками, де **е, о** — короткі, **η, ω** — довгі, **α, ι, υ** можуть бути і довгі і короткі.

Грецька схема механічно заповнена слов'янськими знаками, адже в живій мові XVII ст. голосні звуки за короткістю й довготою не розрізнялися; літера **ω** вимовлялась як **о**, а літера **v** (іжиця) ще в старослов'янській період вимовлялась як **і** (Вайан, 39—40) (в староукраїнській — як **і** або **и**). Та все ж автор, очевидно, заповнив грецьку схему слов'янськими буквами, виходячи з певних міркувань: літера **и** мала написання, близьке до грецької прописної **η** — **Н**, а літера **ѣ** у мові автора мала звучання, близьке або тотожне з **і** (коли б вона звучала як **е**, її було б віднесено до коротких).

Смотрицький виділяє й «двогласнаа писмена» (дифтонги), які бувають «свойственнаа» (власне дифтонги) і «несвойственнаа». Автор підкреслює: «Свойственнаа ѿ(т) Грекоѿ(в) взатаа / ai, ei, oi: Славяны не оупотребляемы(м) ѿставлены(м) соуть, ав, ev, ж и ou, ѿ(т) Латинъ, ѿ, а, ie, ю: Славенское же едино ѿ». Він або забув трактат Чорноризя Храбра «Сказаніє како состави стѣи Кирилъ философъ азбуку по азбуку словенську» (кілька разів надруковане перед «Граматикою» Смотрицького), де сказано, що **ю, ѿ, а** — «словенські» (Ягич 1895, 301, 306, 316), або хотів висунути свою версію походження цих букв (як бачимо, хибну). «Несвойстве(н)наа вса, Славяноѿ(м) соуть приискр-на и своа и(м)» — це сполучення різних голосних із **й**, наприклад **ай, ей, ий** та ін. Під термінами «двогласнаа», навіть «трегласнаа, четырегласнаа» автор розуміє не стільки сполучення звуків, скільки літер (пор. «двома гласными состоят» **оу, ѿ, а, ie, ю, ы, ай** тощо, «трема» — **оуй, ый, ѿй, ай, юй, «четы(р)ма» — жй**). Тут об'єднуються букви, що виникли від сполучення двох літер, наприклад **ѿ**, та літери, що не є такими за походженням, проте мали в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції однакове з ними звукове значення — **а**. М. Смотрицький підтримує висловлену ще Костянтином Костенецьким думку про те, що «двогласні» **ѿ** та **а** є поєднання «іти» та «аза», тобто літер **і** та **а**.

Двогласні «по мѣрѣ стихотво(р)наго количества» автор ділить на «долгаа, кра(т)каа и общаа», отже, добре розуміє, що розрізнення довгих і коротких звуків в церковнослов'янській мові немає.

«Согласнаа писмена» М. Смотрицький розподіляє на «по(л)гласнаа» (до них відносить літери на позначення сонорних і фрикативних, а також **щ, з, ѣ**) та «бе(з)гласнаа» (літери на позначення вибухових, в тому числі **і** **г**).

Смотрицький узаконює вживання літери **г** (різновиду грецької

«гами») для передачі вибухового звука, на відміну від **г**, що вживається для передачі фарингального (українського) звука.

Другий поділ приголосних — за їх властивостями — на: «измѣнаемаа, обоющаа, таемаа, сугубаа, сугубствующаа, страннаа» в нашій літературі М. Смотрицький зробив уперше. З цих груп привертає увагу перша й остання. «Измѣнаемаа» — це **г, к, х, ц, ж, ч, ш**. Автор виявляє важливу особливість слов'янської фонетики — чергування приголосних (щоправда, він знаходить це явище тільки в іменникових і дієслівних парадигмах). До чужих («страннаа») літер мовознавець справедливо відносить **г, s, ф, з, ѣ, ѿ**, бо вони «ѿ(т) Грекоѿвѣ привзата: Славенску языку и кромѣ си(х) состояти могущу». «Сугубими» (подвійними) автор називає літери **з, з, ѣ** як такі, що «ѿ(т) двою писмену состоа(т): з ѿ(т) д и с: з ѿ(т) к и с: ѣ ѿ(т) п и с» (9). Всі ці приголосні трактуються так ще від грецьких античних граматиків (Античные теории, 107). На слов'янський ґрунт цей погляд переніс, мабуть, Максим Грек.

Великий інтерес становлять «Увѣщеніа» до орфографії. Усвідомлюючи, що грецькі й латинські дифтонги, «оупотребляемаа Славяны бы-ва(ю)т не своего и(м) языка дѣлаа, но за приискрное писм(ъ) грече-ски(х)», він охоче б їх зберіг у слов'янських написаннях (напр., «еіѿна»), але оскільки вони «ѿставлены ѿ(т) дре(в)ни(х), по нуждѣ и мы ѿставихо(м)». М. Смотрицький, як бачимо, з повагою ставиться до усталеної правописної традиції. Мовознавець викладає досить чіткі правила вживання тих чи інших літер. Уперше заговорив він і про орфоєпію.

Літери **е** та **ѿ** він також узаконює в ролі показників множини в парадигмах: «тѣ(м) тво(р)це(м): ты(м) тво(р)це(м)», «тѣмъ воино(м): ты(м) воино(м)». Літера **и** може вживатись на початку, а також у середині і в кінці слів після приголосних. Літерою **і** не можна ні починати (крім іншомовних слів), ні закінчувати слова, а вживається вона перед голосними, за винятком форми родового відмінка однини прикметників жіночого роду, де для відрізнення од інших відмінків пишеться **и** (*крѣпкиа*). Не вживають її також у префіксі **при-** (*приятелище* і под.). У «Граматиці» зафіксовано важливе орфоєпічне правило, яке відбиває особливості української мови — вимову **и** як звука середньо-високого піднесення, перед котрим приголосні непалаталізовані: «ѿ и въстѿо буди, яко въ началѣ реченій и в(ѣ) слозехъ полагаемо, дебело произноси(т)са» (підкреслення наше. — В. Н.): як **и** исти(н)на, искони: и про(ч). «Однак автор зауважує, що **и** «припрагаемое же гласному, и ѿ себѣ слогъ творящее / маґко: як **ѿ**, исти(н)ніи / двоица / троица / боащиса...» (тобто після голосних, коли саме утворює склад, звучить як сучасне **і**) (20). З відповідним значком над ним («слитною») **и** зливається в один склад із попереднім приголосним (тобто вимовляється як **й**): цікаво, що, за М. Смотрицьким, «и / Сооу(з), дебело произноси(т)са. и, Мѣстоименіе, маґко» (підкреслення наше. — В. Н.). Рекомендація вимовляти українське **и**, а не **і** й на початку слова, очевидно, відбиває фонетику рідних авторів подільських говірок, де тепер перед початковим голосним **и** (мало виявлений, а інколи зовсім виразний) з'являється приставний **г**.

Автор влучно підкреслює, що ѿ — це ні літера, ні дифтонг, тому до літер залічується лише умовно.

М. Смотрицький рішуче відкинув архаїчну орфографію щодо вживання ѣ, який у нього означає тільки твердість кінцевого приголосного (як ѣ — м'якість), і ніколи не виступає на місці о. Автор підкреслює, що ѣ «вначалѣ реченїа не полагае(т)ся».

М. Смотрицький був обізнаний із графікою церковнослов'янських пам'яток не тільки XVI—XVII ст. але більш ранніх, а, може, й старослов'янських. Він пише, що іе (тобто старовинне ю) сучасні йому писарі залишили, бо в цій ролі може вживатися є, яке «чисто и сопреди реченїа положеное двогласнаѡ... іе, силу прѣажаеѣ», тобто після голосної й на початку слова вимовляється як сучасне є. Виняток — слова давньоєврейського, грецького й латинського походження — «Е(м)мануиль, елей, элементъ: и проч. / : В ни(х) же е, якоже и в(ѣ) реченїи(х) Славе(н)скихъ согласному припрѣже(н)но гласи(т), еѣлону греческому, или е латинскому подобѣ» (підкреслення наше. — В. Н.). Смотрицький цим засвідчує другу характерну рису української фонетики — твердість приголосних перед е.

Написання ю і старовинна думка (яку уперше висловив Костянтин Костенецький) про те, що ця літера утворена шляхом поєднання грецької і та о, наштовхнули М. Смотрицького на помилкове твердження, ніби вона в давнину вимовлялася як «іо латинское в(ѣ) реченїи(х) іорѣ іоры / Іовїніан(ѣ)... нїѣже единакое со ж има(т) изглашенїе». Він справедливо відзначив, що в церковнослов'янських складах іо не зустрічається, але чомусь пише, що «слоги» на іо «вѣмѣсто самаѡ іи латинскаѡ оупотреблеблѣма бываю(т)... (мабуть, тут друкарська помилка, іи замість ію. — В. Н.). З часом писарі перестали користуватися літерою ж, бо її заміняє ю. Отже, первісне звукове значення ж М. Смотрицькому, звичайно, не було відоме. Однак учений пропонує вживати іо в словах, запозичених із польської й латинської мов: *ліосъ, маїорїтас*.

Невідоме було йому давнє розрізнення ѡ та ѡ, які вже в давньоруській мові означали один звук. Він узаконює вживання першої літери на початку, другої — в середині й у кінці слова. Зрештою, учений мав перед собою завдання адекватно описати систему східнослов'янської редакції церковнослов'янської мови, кодифікувати її, а не з'ясувати первісне, старослов'янське звучання літер. І це не применшує значення досягнень М. Смотрицького як фонетиста. Й. Добровському також не було відоме звучання юсів та ѣ, ѣ (він навіть не писав ѣ у кінці слів).

Літера в (іжиця) вживається тільки в словах грецького походження і має звукове значення и, коли над нею поставлене «двоточїе», іноді — значення в, коли над нею немає цього значка.

Запозичені букви г, ф, з, ѳ вживаються в грецьких і деяких латинських словах. Але у зв'язку з тим, що ѳ багато його сучасників вимовляли як ф, Смотрицький нагадує, що літери ѳ та ф не можна вживати одну замість іншої, писати, наприклад, не *ѳіліппѣ, Фекла, а Філіпп(ѣ), Фекла*.

Мовознавець радить літеру с (зело) вживати тільки в значенні числа 6, для чого її й було запозичено, як твердить автор, із грецької мови. Він слушно пише, що ця літера зайва, бо функцію її виконує з. Отже, «Увѣщенїа» М. Смотрицького присвячені як питанням правопису, так і орфоєпії.

Крім цього, вчений подає «Правила орфографїи». У першому правилі Смотрицький уперше регулює написання великої букви: її слід вживати на початку віршованої строфи, після крапки, на початку власних назв, слів на позначення санів, наук, наукових категорій. У перших чотирьох пунктах це правило чинне і в сучасних східнослов'янських правописах. Друге правило радить вживати букви над рядком лише тоді, коли вони закінчують склад. Третє нагадує, що необхідно правильно вживати флексії при відмінюванні і дієвідмінюванні слів, зокрема не писати е замість ѣ і навпаки; ѣ — замість и; ѣ — замість и. Тут учений виявляє знання особливостей східнослов'янських мов (поплутання ѣ — и, ѣ — и часто зустрічається в українських текстах XVI—XVII ст.). Четверте правило, крім іншого, застерігає не вживати ф замість хв і навпаки, бо автор знав, що в багатьох українських і білоруських говірках /ф/ заступається сполученням хв. П'яте рекомендує застосовувати грецьку орфографію в словах грецького походження, латинську — в словах латинського походження (отже, пропонується транслітерація).

Пропонуючи чітко диференціювати літери г і г — не писати «ни г в(ѣ)мѣсто г ни в(ѣ)против(ѣ): як ѡ / одигітріа / а не одигітріа: гора / а не гора» (25), М. Смотрицький як нормативну трактує характерну рису української (й білоруської) фонетики — розрізнення фарингального звука г і задньоязикового г. Шосте правило радить подвоювати н у прикметниках за відповідних умов (напр., *истинный*) і писати одно н у дієприкметниках. Отже, лінгвіст кодифікує церковнослов'янську орфографію на основі східнослов'янського правописного узусу, що склався під впливом живого мовлення до початку XVII ст.

Зауваження вченого про вимову и, е, про твердість приголосних перед ними, про розрізнення фарингального г та зімкненого г виразно вказують на те, що орфоєпічні норми М. Смотрицького ґрунтуються насамперед на його рідній вимові — українській. Якщо деякі особливості літературної орфоєпії російської синодальної церкви до XVIII ст. (окремі з них збереглися до наших днів), літургійна вимова старообрядців, де уживається фрикативний /γ/, тверда вимова приголосних перед е < е (м'яка перед е < ѣ) склалися не під впливом «Граматики» М. Смотрицького, а відбивають орфоєпічну традицію, що йде від Київської Русі (Успенский, 97), то вчений підносив у норму загальносхіднослов'янські особливості літературної фонетики. Приголосні перед и, е стверділи у південнослов'янських і були твердими у східнороманських мовах, тому відповідне правило українського вченого не суперечило живому мовленню болгар, македонців, сербів, хорватів, румунів та молдаван. Характерно, що рекомендоване М. Смотрицьким розрізнення г і г культивувалося тільки на Україні та в Білорусії, але не прищепилося в інших слов'янських народів, що користувалися кирилицею.

Автор не звертає уваги на поплутання ненаголошеного **о** з **а**, бо в церковнослов'янських текстах на Україні його взагалі не було, а в текстах, писаних у Росії й Білорусії, воно зустрічалося досить рідко.

Значне місце в книзі Смотрицького відведено вченню «**Ѡ** Просѡдіи: или ѡ Оудареніи». Він поділяє її на «Просѡдію стіхотворную» і «Просѡдію орѡграфіа». Остання має дев'ять різновидів: «оѡіа / или остраа: варіа, или та(ж)каа : періспомени, или ѡблеченаа : ѡіли или то(н)-каа : дасіа / или густаа : ерикъ : паеркъ : слитнаа : магкаа». В просодії М. Смотрицький виділяє також: «Оудареніе. Врема : Духъ : и Стрась».

Багато пише Смотрицький про місце різних типів наголосу. Теорія автора базується на грецькій системі, штучно перенесеній на слов'янський ґрунт, і не відбиває властивостей слов'янської системи наголосування. Але незалежно від типу акцентуаційні знаки відбивають узус кінця XVI — початку XVII ст., справжнє місце наголосів у східнослов'янській редакції церковнослов'янської мови (українського різновиду її) й української живої мови своєї доби. «Грамматика» М. Смотрицького відіграла важливу роль у нормалізації наголосу церковнослов'янської й української мов (Чепіга, 130—132).

У параграфі «**Ѡ** страсти» розглядаються правила вживання нарядкових знаків, яких Смотрицький виділяє чотири: «Єрикъ, паеркъ, сли(т)наа, магкаа». «Єрикъ» над літерою означає твердість (у реченні пам'ятки «И паеркъ оубо на(д) согласными... дебелое... творить», мабуть, друкарська помилка, замість «И ерикъ... дебелое...»), «паеркъ» — м'якість. Щоправда, «єрикъ» над прийменниками (і префіксами) **с**, **к**, **в** може означати і звук **о** (у Л. Зизанія в такій позиції звук **о** міг передавати **ъ**).

Знак «Слитнаа» вказує, що звук «сливает(ъ)са» з попереднім. Цим правилом закріплено практику вживання літери **й**. Знак «магкаа» вказує на м'якість приголосної («суд'ба», «л'ось»). Подібний знак, вжитий на позначення м'якості приголосного в німецькому перекладі граматики М. В. Ломоносова, П. С. Кузнецов уважає запозиченим з польського та чеського письма (Кузнецов 1958, 62). Більш імовірно, що цей знак узят з «Грамматіки» Смотрицького.

Чітко виклав Смотрицький параграф про розділові знаки — «**Ѡ** препинаніихъ строчныхъ». «Черта» (/) вживається для відзначення невеликої паузи, не перерваної «ѡ(т)дохомъ» (віддихом), «запатаа» — для недовгої паузи, перерваної «ѡ(т)дохомъ», «двоточіе» — для паузи, перерваної «ѡ(т)дохомъ», після слів, які закінчують думку, однак фраза може бути продовжена, «точка» — коли речення зовсім закінчене. Тексти, в яких ця система більш-менш витримана (до таких належить і наша пам'ятка), можуть дати матеріал для дослідження історії ритмічного членування мовлення (див. ще: Худаш, Абашина, 74—77).

Знак «ра(з)атнаа» (') пропонується для того, щоб показати роздільність двох слів, які в мовному потоці можуть злитися в одне (не, сущимъ — несущимъ); «єдинитнаа» — знак переносу. У кінці питальних речень ставиться «вопроснаа» (;), в кінці окличних «оудивнаа» (!).

Слово, що уточнює зміст чужого висловлювання, береться в квадратні дужки — «вмѣстнаа». Вставні слова відзначаються круглими дужками — «ѡтложнаа».

Завершує першу частину «Граматики» параграф про скорочене написання слів — «**Ѡ** Тітлѣ и ѡ Словотітлѣ». Ці знаки пишуться для позначення скорочення в «именехъ Божіи(х), къ Божіей чести служащи(х)». Смотрицький, мабуть, прагнув до того, щоб із титлами писали якнайменшу кількість слів, адже він нічого не говорить про вживані тоді «добро-» «рци-», «глаголь-» і «он-» титли.

Після звичайних у ту епоху визначень складу — «Слога», слова — «Реченіа», речення — «Слова» автор переходить до другого, найбільшого розділу «**Ѡ** етумологіи» (39—388), яка вчить «реченіа раздѣлати, и ко своей коеждо слова части сора(з)сужденіемъ ѡ(т)носити», де викладено вчення про традиційні вісім частин мови в такому порядку: «Има», «Мѣстоименіе», «Глаголь», «Причастіе», «Нарѣчіе», «Пре(д)логъ», «Союзъ», «Ме(ж)дометіе». Учений свідомо відійшов від грецької схеми, відкинувши не властивий слов'янській системі артикль («различіе»). Замість нього він виділяє вигук. Свою позицію М. Смотрицький переконливо обґрунтовує: «Часть слова / ра(з)личіе называемую, Славенскому языкови не свойственну ѡставихо(м) Мѣстоименію долгъ еа дово(л)нѣ испо(л)няющу. Во осмюю же слова часть Ме(ж)дометіе, Латински interiectio называемую свойстве(н)нѣ приахо(м)».

Частини мови поділяються на «Скланяемыа, и Нескланяемыа».

Багато місця відведено «Имени» (40—194), що об'єднує іменники, прикметники, числівники та займенники прикметникової відміни. У дефініції М. Смотрицького «Има» єсть часть слова вещи нареченіе падежми скланяющаа, време же дѣйство или страданіе знаменующаѡ / не имущаа» (40). Загалом «Има» має сім ознак: «Оуравненіе: Родъ: Видъ: Число: Начертаніе: Падежъ: и Склоненіе». За Смотрицьким, «Има» буває двох видів: «Собстве(н)ное» (Петръ) і «Нарицателное» (отець). У свою чергу «Нарицателное има» ділиться на «Существителное, Собирате(л)ное и Прилагате(л)ное».

«Прилагателное» поділяється на дев'ять розрядів: «Сове(р)шенное», тобто непохідне (*крѣпкій*), «Ѡтменное» (*желѣзный*), «Числителное» (*два*), «Чините(л)ное», тобто порядкове (*второй*), «Вопросите(л)ное» (*каковъ*), «Ѡ(т)вѣщате(л)ное» (*толикъ*), «Притажате(л)ное» (*Петровъ, Отчій*), «Ѡтчествоное» (*Римскій*), «Языческое» (Россійскій).

Прикметники, крім цього, за формальними ознаками можуть бути «єдинагѡ» (*юродъ*) і «троегѡ ѡконченіа» (*блѣй, блгаа, блгое*). Останні виступають як повні, членні — «цѣлаа» (*блѣй*) та короткі, нечленні — «оусъченаа» (*блгъ*). Поняття якісних та відносних прикметників закладене в розподілі «Прилагателнагѡ» на «Оуравняемое» (*чистый*) та «Неуравняемое» (*златый*) (див. ще: Горпинич, 86—89; Середа, 74—77).

Прикметникам притаманні три ступені порівняння: «Положите(л)ный: Ра(з)судителный: и Превосходителный». Розрізняється ступенювання «Правилное» (*чистый — чистій — чистѣйшій*) і

ГРАММАТИКН

Славенскнѣ правнаноѣ
Сѹнта҃ма,

Потщанимъ Многогруднаго Мнѣха
Мелетїа Смотрискога, в
Коиновїи Братства Церковнаго
Внленскаго, при храмѣ соше
ства Престога и животворящаго Дѣла,
названномъ странствѹющаго снн
скапной и прижитое:

Дѣла ш вполщенїа Бга Слова лхдїа.
Правщѣ Аплскїи престол
великнѣ Божнѣ Константинопо
скнѣ Церкви Вселенскомѣ Па
тріархѣ Г: Ѡцѣ Тїмофїю.

Внленскомѣже Коиновїю пред
стателствѹющѣ Г:
Ѡцѣ Леонтїю Карповнѣ
Архімандритѣ.
Ѡ Ѣ В Ю.

«Неправильное» (*злый — горій — злѣйшій*). Смотрицький учить, що вищий ступінь твориться за допомогою суфікса *-ш-*, найвищий — *-ѣш-*. Як відомо, у старослов'янській (і давньоруській) мові форма вищого ступеня твориться за допомогою суф. *-ии* (род. відмінок *-ьш-*) та *-ѣи* (род. відмінок *-ѣш-*), причому форми с *-ѣи(ш)-* переважали. Давні форми з суфіксами *-ш-* та *-ійш-* < *-ѣш-* характерні й для українських народних говорів, особливо південно-західних (Шило, 134—135). Під впливом «Граматики доброглаголивого еллино-словенського язика» 1591 р. автор пропонує ці суфікси для творення і вищого і найвищого ступенів порівняння. Напевне, завдяки «Граматиці» Смотрицького форма найвищого ступеня з суф. *-ейш-* (*-айш-*) закріпилася в російській літературній мові. Існує погляд, що ці первісні форми вищого ступеня набули значення найвищого в процесі історичного розвитку російської мови (Іванов 1964, 351), однак про церковнослов'янське походження такої форми найвищого ступеня свідчить вживання її тільки у книжних стилях (Виноградов, 252).

Приголосні перед суф. *-ш-* не чергуються: *оубогїй*, *драгїй*, *тихїй* (палатальність позначається тільки у формах, утворених від прикметників на *-н-* — *чеснїй*). Таке узагальнення зробив М. Смотрицький, можливо, під впливом деяких форм живої мови (пор. суч. *тихий*). Учений застерігає, що в основах на г, д, х необхідне чергування при суф. *-айш-* (*дражайшій*, *тишайшій*). Привертає увагу те, що д в цьому випадку переходить у ж (*млажайшій*), а не жд (тобто пропонується східнослов'янський рефлекс *dj).

У «Граматиці» правильно відзначено творення форм вищого ступеня від кореня, а найвищого — від основи в прикметників із суф. *-ок-* *їй*: *глубокїй*, *глубїй*, *глубочайшій*. Форми найвищого ступеня із преф. *пре-* творяться не від форм вищого, а від звичайного ступеня: *преславнїй* (а не *преславнѣйшій*). За автором, форми з преф. *пре-* вказують на більший ступінь ознаки, ніж форми з суф. *-ѣшїй*. Але вченому були відомі й давні форми вищого ступеня з суф. *-ѣи*: «обрѣтают(ь)са ра(з)-судителнаа и на / ѣи кончаща:с: яко крѣплѣи / силнѣи / пространнѣи: и проч. Имже родителна развѣ правилна не обрѣтаемъ / крѣпша, силнѣйша и про(ч). Якоже и неправи(л)ны(х), оунїи / оуншаго: болїи / болшаго: мнїи / меншаго / меншему: и про(ч). Да некако в(ъ) превосходителенъ в(ъ)зыйдутъ».

Отже, спостережливий автор дуже близько підійшов до старослов'янської системи творення ступенів порівняння прикметників, однак пропонує ним система позначена помітним впливом української (тепер діалектної).

На відміну від Л. Зизанія, М. Смотрицький виділяє в імені сім родів. Це зумовлене тим, що, за автором, «Родъ есть Мѣстоименїе(м) пола раздѣленїе» (йдеться, отже, не стільки про граматичний рід, скільки про визначення статі): «Мужескїй» (*той мужъ*), «Женскїй» (*тая жена*), «Среднїй» (*тоє древо*), «Общїй» (*той и тая Воевода*), «Всакїй» (*юродъ, исполнь; три, четири*; сюди відносяться прикметники, що мають тільки одну форму роду та числівники від трьох включно і далі), «Недоумѣнный» (*той или тая неасытъ*; тобто іменники, «о ни(х)же недоумѣваем / протѣе ли мужеское прилагателное

прие(м)лють / либо женское», «Преобшій» (*той орелъ, таа ластовица;* тобто рід «іже єдинимъ мужески(м) или женски(м) родом ѡбоє по(л) обье(м)летъ»).

Роди імен пізнаються двома шляхами — «Правили ѡбщими / сиречь / Знаменованіємъ» і «Правили Особными / сиречь / ѡко(н)ченіємъ». Автор подає відповідно сім правил визначення роду слова за семантикою. Але він усвідомлював, що за таким принципом охопити всі випадки неможливо, тому після визначення слів чоловічого, жіночого й середнього родів нагадує, що «вса именъ роды познаваемы Славянѡ(м) бывати з(ъ) ѡко(н)ченіа». Його загальні правила визначення роду за закінченнями називного відмінка однини більш вдалі, бо в них ідеться власне про граматичний рід.

Щодо походності і непохідності «Има» ділиться на два види: «Первообра(з)ный» (*злато*) і «Производный» (*златый*). Виділяється сім «видів» похідних імен: Отчеименный: іже и Притажате(л)ный» (*Павловъ, Павлова або Павловна*), «Отечественный» (*Лвованинъ, Лвованыни*), «Властели(н)ный» (*Воеводичъ, воеводинна, старостанна*), «Языческой» (*Рѡссъ, Рѡссини*), «Глаголный» (*слышаніе, слышатель*), «ѡтименный» (*со(л)нечный*), «Оумалителный» (*словице*), «Оуничижителный» (*женище*).

Мовознавець виділяє три числа — «Єдинственное, Двойственное, Множественное» і три «Начертаніа» — «Простое (*славный*), «Сложное» (*преславный*), «Пресложное» (*препрославенный*) (отже, йдеться про словотвір).

«Има» має сім відмінків: «Имените(л)ный, Родителный, Дате(л)ный, Вините(л)ный, Звате(л)ный, Творите(л)ный, Сказате(л)ный». Заслугою Смотрицького є те, що він перший виділив місцевий відмінок — «Сказате(л)ный падежъ». «Установлення у відмінковій системі саме тих відмінків, які притаманні слов'янським мовам, є великим досягненням Смотрицького і свідчить про те, що він не тільки правильно відчував відмінності в мові, але й умів теоретично осмислити, сформулювати їх. У цьому він іде попереду багатьох навіть наступних західноєвропейських граматистів, які вміщували форми живих сучасних мов — німецької, французької, англійської — в прокрустове ложе латинської граматики» (Кузнецов 1958, 29). Твердження про те, що термін «сказательный падеж» у значенні місцевого відмінка вживав ще раніше Максим Грек (Засадкевич, 67), спростував Г. Ягич (Ягич 1895, 585—586).

«Склоненій» у книзі Смотрицького п'ять: «Первое: Второе: Третіе: Четвертое: Пятое». Порівняно з Л. Зизанієм М. Смотрицький і тут зробив великий крок уперед. Він глибше осмислив особливості слов'янського відмінювання, більш удаło систематизував матеріал. В основних рисах його поділ іменників на відміни зберігається і в сучасних граматиках слов'янських мов.

До першої відміни вчений відніс іменники чоловічого, жіночого, спільного та «всякого» родів, що в називному відмінку однини закінчуються на -а, іменники жіночого роду — на -а та -и. До другої відміни ввійшли іменники чоловічого, спільного і «всякого» родів («вещи ѡдшвененыа и бе(з)душныа знаменующихъ») на -ъ (тобто твердий при-

голосний), середнього роду — на -о, -е, -а. Третю відміну складають тільки іменники жіночого роду на -ь. У четвертій відміні Смотрицький згрупував іменники чоловічого й спільного родів на -ь та -й (-ай, -ей і т. д.), середнього роду на -іе. Сюди зараховано також іменники, що походять від грецьких на *юв, єюв*. Учений уперше виділив окрему (п'яту) відміну прикметників. Як гетероклітики цієї відміни подано парадигми числівників. Автор ще не об'єднав в одній відміні іменники чоловічого роду твердої і м'якої груп. На перешкоді цьому стало нерозрізнення ним букв і звуків. Але в класифікації М. Смотрицького зберігається певна системність, адже в IV відміні об'єднано тільки іменники м'якої групи. Формально, за називним відмінком, до II відміни віднесено іменники кол.-s-основи. Невдало приєднано сюди іменники на -а (в непрямих відмінках -ен-, -ат), які мають специфічний набір флексій (в сучасній граматиці IV відміна). Автор хоч і відніс до III відміни іменники кол.-п-основи, усвідомлював, що в окремих відмінках їм притаманні особливі форми.

В іменниках I відміни твердої групи (зразки відмінювання — *Іюна, Дъза, Воевода*) немає специфічних закінчень, які б не були властиві старослов'янській мові (морфологічні явища, зумовлені фонетикою східнослов'янських мов, тут і далі умовно не вважаємо відмінними від старослов'янських — континуанти носових голосних, ь, ѣ; ствердіння приголосних; звук і після задньозвичних та ін.). Автор застерігає, що приголосні основи на г, к, х (*Влага, Рука, Сноха*) в дав. і місц. відмінках однини, наз., знах. і клич. двоїни чергуються із з, ц, с. Іменники жін. роду м'якої та мішаної груп (*Мрежа, Ладіа, Самаряныни; стыня, стыни*; форма *стыня* — нова, за аналогією до іменників типу *земля*) зберігають давнє закінчення -а в род. однини, наз. і знах. множини (*Мрежа, Ладіа, Самаряныня, стыня*), як і іменники із значенням жіночої статі спільного роду (*пїяница, ѡбрыца — пїяница, ѡбрыца*). Однак іменники чол. роду «на а / чистое» (*Захаріа*) та спільного роду (*судіа*) М. Смотрицький подає із новими флексіями (під впливом живої мови): -и в род. однини та наз. множини (*Захаріи, Судіи*), -ій у род. множини (*Захарій, судій*). Слова чоловічого (*юноша*) та спільного родів із значенням чоловічої статі (*той пїяница, той ѡбрыца*) приймають нове закінчення -и в род. та наз. множини (*юноши, пїяницы, ѡбрыци*), флексією -ы в знах. множини (*юношы, пїяницы, ѡбрыцы*). Тут спостерігається прагнення автора формально розрізнити закінчення наз. та знах. відмінків у множині. Введенню флексії -и сприяло, мабуть, і те, що шиплячі приголосні в живій мові були тверді, а в багатьох південно-західних говірках звук ц диспалаталізувався в суфіксах, зокрема в -ица (Шило, 65; Дејна, 49—54). За правилами Смотрицького, літера и після голосних вимовлялась як і, отже, закінчення у формах типу *Захаріи, судіи* у вимові збігалося з українським -і < -ъ. Перша відміна — відміна іменників колишніх -а та -ја-основ. Специфічні особливості має парадигма слова грецького походження *Імармени*.

Другу відміну у М. Смотрицького складають насамперед іменники кол. -о-основ чоловічого (*Клевретъ, яремъ*; між ними окремо виді-

лено слова з основою на г, к, х — *другъ, Пророкъ, грѣхъ*, через те, що в окремих відмінках у них зазначені приголосні чергуються відповідно із ж, з; ч, ц; ш, с), спільного (*Воинъ*) та «всякого» роду (*юродъ*), а також середнього на -о (*древо*). До неї ввійшли іменники з основою на -ц(ь) (*отець, чванецъ*) чол. роду та середн. роду на -е (*сердце*) кол. -jo-основи. Окремо автор подає парадигми односкладових

слів, «растворатисѧ мощи в(ь) падежахъ», зразками яких є *снѣ*, кол. -и-основи, та *жрецъ*, кол. -jo-основи. У II відміні наведено правила змінювання іменників середн. роду кол. основ на приголосні -f (*отроча*), -п- (*има*), -з- (*словесо, слово*). Автор слушно виділив окремо парадигму іменників типу *Римлянинъ*. Він звернув увагу й на особливості відмінювання слів грецького походження (*Орестъ, Віасъ* та ін.). Гетероклітиками II відміни в «Граматиці» є іменники *домъ* і *братъ*. Учений об'єднав у II відміні іменники, що мали в старослов'янській мові різні парадигми. Але тут спостерігаємо певне зближення окремих типів, зумовлене введенням у парадигми елементів із живих мов східних слов'ян. Необхідно відзначити, що кількість цих елементів неоднакова у зразках відмінювання різних слів тієї самої давньої основи.

М. Смотрицький перший у нашому мовознавстві підкреслює граматичну категорію живих істот і неживих предметів («одшевленыѧ и бе(з)душныѧ»). У назвах живих істот у «Граматиці» послідовно подається форма знахідного, що збігається з формою родового відмінка. Це результат впливу живих мов, адже в епоху існування старослов'янської мови форма знахідного — родового ще не була постійною (Вайан, 206—207). Досить послідовно в пам'ятці виступає живомовна флексія -ами поруч із старовинною -ы в ор. відмінку множини іменників чол. та середн. роду на -о, -е (*клеветами, грѣхами, отцами, снами, жерцами*). Тільки з цією флексією виступають форми *домами, древами, серцами*. Знахідний множини іменників кол. -jo-основ на першому місці має закінчення -ы, а потім -ѧ (*отцы — отца*) старослов'янського походження. Іменники *другъ, грѣхъ* в род. множини мають нову форму *друговъ, грѣховъ* поруч із старовинною *другъ, грѣхъ*.

Слово кол. -и-основи *снѣ* у род. відмінку виступає тільки з новою флексією -а (*сна*), хоч у слові *домъ* зберігається лише старовинна -у (*дому*). Ці ж іменники під впливом живої мови мають нову флексію -у поряд із давньою -ови в дав. однини (*сыну — снови*), а іменники кол. -jo-основи — закінчення -еви (*жерцу — жерцеви*). Форми, вирівняні за аналогією, засвідчуються в наз. (*сны — снове, жерци — жерцеве*) та в род. (*сынъ — сновъ, жрецъ — жрецевъ, домовъ — домъ*) відмінках множини. Привертає увагу наявність паралельних форм із -ов-/ев- у дав., знах. та місц. відмінках іменників *сынъ, жрецъ* (*сновомъ, жрецеве(м)* та ін.). Вважається, що форми з -ов- у зазначених відмінках множини взято з текстів сербської редакції (Weingart, 39). Варто відзначити, що подібні форми відомі й у живих українських говірках, наприклад у закарпатських (*кумов-ам, -Ѹм,*

кумовами, на кумовах). Тенденція до відмінювання іменника *сынъ* на розширеній основі *сынов-* відзначається і в середньоболгарській мові. Спостерігалась вона також в окремих словах старослов'янської (Вайан, 112).

Вплив іменників кол. -и-основи на іменники кол. -о- і -jo-основ почався ще в старослов'янську добу (там же, 113), але закінчення род. множини -овъ (-евъ) та дав. однини -ови, -еви Смотрицький увів насамперед на основі церковнослов'янських текстів східнослов'янської редакції. Наявність подібних флексій у живій українській мові XVII ст. сприяла закріпленню їх у парадигмах.

Змішування флексій кол. -о-, -jo- та -и-основ та флексій іменників чол. і середн. родів кол. основ на приголосний у II відміні Смотрицького спостерігається в місц. відмінку множини: пор. *ѡ клеветехъ* (паралельна форма *клеветѣхъ* в пам'ятці не надрукована, хоч мала бути, як видно із повторення займенникової форми *тѣхъ*), *ѡ ярмехъ — ярмѣхъ, древе(х) — древѣхъ, друзехъ — друзѣхъ, сердце(х) — сердцихъ, снѣхъ — сновехъ*, але тільки *отцехъ, чванцехъ, жерцехъ, домехъ*.

Іменники середн. роду кол. основ на приголосний та чол. роду з з суф. -анинь загалом не відбивають новотворів живої мови.

Автор відрізняє закінчення дав. (-ома, -ема) й ор. (-ама) відмінків двоїни в більшості парадигм, чого не було в старослов'янській мові.

Третю відміну складають виключно іменники кол. -и-основи (*заповѣдь*) та іменники -г-основи (*матерь — мати*). Тут же наведено зразки відміни слів грецького і латинського походження (*сонтаѣис, авторитас*). Яких-небудь особливих слідів впливу живої мови в парадигмах не спостерігаємо. Кінець кінцем у західноукраїнських говірках, крім кличної форми, в однині майже повністю функціонує давня парадигма. Вона великою мірою зберігається в українській літературній та інших східнослов'янських мовах. За зразком іменника *мати* (*матерь*) автор пропонує відмінювати іменники кол. -и-основи *любовъ* або *любы, свекровь* або *свекры* (пор. ще *церковь* або *церкви, кровь* або *кври* зам. давнього *цьркы, кры*) та г-основи *дщеръ* або *дщи*.

Нові форми називного відмінка однини іменників -и-основи фіксуються вже старослов'янськими пам'ятками: *црковь, любовь; цркви, любѣви, любѣвь* (Vondrák, 425). Давне закінчення род. множини -ий має й тепер відповідник у подільській говірковій флексії -ий (Голоскевич, 122). Смотрицький і в III відміні розрізняє форми дав. (-ома) й ор. (-ама) відмінків двоїни, хоч старослов'янська мова мала для них спільне закінчення (-ѣма).

До четвертої відміни, за Смотрицьким, належать іменники чол. роду (*пастырь, мѧтежъ, свѣдитель, ходотай, іерей, мравій, зной, крагуи, любодѣй*) та середн. роду (*знаменіе*), тобто слова кол. -jo-основ. Тут подано також парадигму іменника *древодѣля* кол. -ja-основи. Багато уваги автор приділив відмінюванню слів грецького походження. Окремо, як і в II відміні, виділено односкладові іменники, що можуть «растворема быти» (тобто мати в парадигмі елемент -ов-/ев-) кол. -jo-основ (*врачь*). Парадигма іменника чол. роду кол. -и-основи *г(с)дѣ* подається як гетероклітика цієї відміни. Прикладом

збірних іменників III відміни, які мають тільки форми множини, є слово *каменіє*. У парадигмі однини іменників IV відміни не засвідчуються форми, не властиві старослов'янській мові. Це зрозуміло, бо й сучасні східнослов'янські мови зберігають давні закінчення. А в рідних Мелетієвих південно-західних говірках і тепер виступає закінчення *-и* в місц. відмінку. Вчений під впливом живої мови пропонує відмінювати за зразком *пастырь* слово кол. *-і*-основи *татъ* і *-п*-основи *камень*, а за зразком *матежъ* — іменник кол. *-і*-основи *путь*. Правда, в спеціальному зауваженні він говорить, що «вса на / нь кончаща-сѧ склоненіа сегѡ имена / чистѡе родителный единственный сходити творя(т) на / е, нежели на / ѧ: якѡ, корень / корене : степень / степене: камень / камене : день / дне...». Але в множині іменників цієї відміни спостерігаються форми, не вживані або рідковживані в тих чи інших словах старослов'янської мови. Називний відмінок має паралельні *-іє* та *-е* (*пастыріє* — *пастыре*, *матежіє* — *матеже*, *свидѣтеліє* — *свидѣтеле*; пор. ст. сл. *мытаре*, *-и*, *дѣлателе*, але *мѣжи*). Закінчення *-іє* поширилось за зразком іменників чол. роду кол. *-і*-основи (пор. ст. сл. *пѣтиє*). Флексію *-е* іменників з суфіксами *-тель*, *-арь* поширено на всі слова з кінцевим *й* (*ходатає*, *мравіє*, *знос* та ін.; пор. ст. сл. *краи*). Давньої форми на *-и* немає в жодній парадигмі. У род. відмінку IV відміни іменники приймають переважно паралельні закінчення *-ей* та *-ь* (на той час уже чиста основа): *пастырей* — *пастырь*, *матежей* — *матежъ* тощо. Закінчення *-ей* уведено під впливом іменників чол. роду кол. *-і*-основи (пор. ст. сл. *пѣти*) та живої мови, в якій іменники кол. *-іо*-основи теж частково підлягали цьому впливові (пор. суч. *коней*, *людей* та ін.). Давальний відмінок має спільне для всіх іменників давнє закінчення *-емъ* (*пастыремъ*, *ходатаемъ*), яке підтримувалось живими південно-західними говірками (пор. суч. діал. *дѣтьом*, *плечом* та ін. — Мельничук, 65). Паралельні форми на *-(ь)ми* кол. *-і*-основи чол. роду та основ на приголосний, а також давнє *-и* кол. *-іо*-основ подає автор в ор. відмінку: *пастырми* — *пастыри*, *мате(ж)ми* — *матежи* тощо (пор. ст. сл. *дѣньми*, *пѣтьми*, *мѣжи*). Форми із *-(ь)ми* впроваджено не без впливу живої мови (пор. суч. *кіньми*, *грѣшми*, *людьми* та ін.). Давнє закінчення *-ихъ* виступає тільки поруч із *-ехъ* у парадигмі *знаменіє* — *знаменіихъ*. Тут панує флексія *-ехъ*, взята з парадигми іменників чол. роду кол. *-і*-основи (пор. ст. сл. *пѣтехъ*, *-ьхъ*) та основ на приголосний (пор. ст. сл. *дѣнехъ*, *-ьхъ*) і підтримувана живими південно-західними говірками (пор. суч. діал. *на дѣтьох*, *крижох* тощо) (там же). Можливо, живі говірки спонукали М. Смотрицького дати парадигму іменника *древодѣля* в IV відміні (пор. у закарпатських говірках *старості* і *старостови*, *старостом* тощо). У парадигмі слова *врачь*, крім нововведень, відзначених в інших словах IV відміни, привертають увагу паралельні закінчення в дав. однини (*врачю* — *врачеви*) і наз. (*врачіє* — *враче* — *врачеве*) та род. (*врачь* — *врачевъ*) множини. Тенденція до поширення закінчень іменників кол. *-и*-основи на іменники кол. *-с*- і *-іо*-основ засвідчена ще старослов'янськими пам'ятками (Вайан, 112—114). Проте і тут, мабуть, певну роль у їх введенні відіграв вплив живої мови, особливо південно-західних говірок (пор. суч. *орачеві*, півд.-зах. діал. *пневи*, *хлопцеві* та ін.; *боярове*, *синове*,

панове та ін. — Верхратський, 45—46; суч. *орачів* тощо). Переплетіння аналогій до іменників чол. роду кол. *-о*-, *-іо*-основи та *-и*-основ знаходимо в парадигмі слова *з(с)дѣ*. Коливання флексій між типами на *-ь* та *-ъ* у цьому слові було вже в старослов'янських текстах (Вайан, 123).

П'ята відміна в «Граматиці» — відміна «именъ Прилагателныхъ троєѡ ѡконченіа», тобто прикметників, що мають окремі закінчення за родами. Для зручності викладу автор розподіляє прикметники на три групи, обіцяючи спочатку подати парадигми «Совершенныхъ, Отименныхъ, Числителныхъ, Чинителныхъ, Вопросителныхъ и Ѡ(т)вѣщателныхъ», після них «Отчменныхъ или Притяжательныхъ», потім «Отечественныхъ и языческиныхъ», в кінці — «Нарицательныхъ прилагательныхъ (!) женскимъ подобнымъ», власне субстантивованих прикметників. Проте такий порядок викладу не збережено. М. Смотрицький відчув, що числівники мають свою специфіку і парадигми їх навів у кінці. Про відмінювання «Чинителныхъ», тобто порядкових, числівників автор нічого не пише. Не подано й «Вопросителныхъ» прикметників. «Ѡ(т)вѣщательн»-і прикметники — це, напевне, ті, що наводяться як гетероклітики — *весь*, *обой*, *четверо*. Походження членних і нечленних прикметників автором не було відоме. Нечленні форми, за М. Смотрицьким, виникають через апокопу («оусъченіє»).

Наведено в «Граматиці» зразки відмінювання основних семантичних груп прикметників твердої й м'якої груп у всіх родах, числах членної й нечленної форм (звичайно, коли вони наявні у певних групах): *стѣй* — *стѣь*, *блѣй* — *благъ*, *нищій* — *нищъ*, *сновній* — *сновень*, *Божій*; *Варнавинъ* — *Варнавлъ*, *Павловъ* — *Павль*, *Россійскій* — *Россійскъ*.

Парадигми нечленних прикметників рясніють формами, що не зустрічались у старослов'янських пам'ятках або відбиті в них тільки як тенденція. Більшість закінчень парадигми кол. *-о*- та *-іо*-основ зберігається. Але у відмінюванні цих прикметників виявляється значний вплив членних форм живої мови XVI—XVII ст. Наприклад, у формах однини подано: *стѣымъ*, *блгимъ* (ор. чол. і середн. родів), *нищимъ*, *сновни(м)* (ор. чол. і середн. родів), *ѡ...нищемъ* (місц. чол. і середн. родів), *нищей* (дав. і місц. жін. роду) та ін. Аналогії до членних спостерігаються в цих же відмінках однини присвійних прикметників, що мали, як відомо, тільки нечленні форми: *Варнавини(м)* — *Варнавли(м)*, *Павлови(м)* — *Павли(м)* (ор. чол. і середн. родів), *ѡ... Варнавиномъ*, *нѣм(ъ)* и *нѣ* или *Ва(р)навлим(ъ)*: и *Варнавли*, *ѡ... Павловомъ*: и *Павлѣмъ*: и *Павли* (місц. чол. і середн. родів), *Варнавиной*: *нѣй*: *нѣ*, *Варнавлѣй*: *Варнавли*, *Павловой*: *вѣй*, *вѣ*, *Павлѣй* и *Павли* (дав. і місц. жін. роду).

Спільні закінчення членних і нечленних прикметників фіксуються і в множині, напр.: *стѣымъ*, *нищимъ*, *сновни(м)*; *Варнавини(м)*, *Варнавли(м)* та ін. (дав. відм.), *стѣymi*, *блгими*, *нищими*, *Варнавиними*, *Варнавлими* та ін. (ор. відм.), *ѡ...стѣыхъ*, *Варнавиныхъ* та ін. (місц. відм.). Присвійні прикметники твердої групи приймають закінчення

членних прикметників, а м'якої групи — паралельні форми в род. відмінку, напр.: *сновни(х)*, *сновнь*, *Варнавины(х)*, *Варнавли(х)*, *Варнавлъ* тощо.

Привертає увагу вживання **-ъ** (замість **-ь**) в род. множини твердої групи нечленних прикметників навіть після г, напр.: *святъ*, *блажь*. Очевидно, тут ідеться про намагання автора правописно відрізнити форми називного відмінка однини нечленних (коротких) прикметників чоловічого роду від форм родового множини (а не про вплив прикметників м'якої групи).

Членні прикметники виступають у стягнених формах (звичайно, крім наз., знах., клич. однини й множини, род. однини жін. роду): *стаго*, *стоуму*, *стымъ*, *ω...стомъ*, *стъмъ* і т. д. (чол. і середн. роди), *стой*, *стъй*, *ω...стой*, *стъй* і т. д. (жін. рід).

Більшість відмінкових форм збігається з живомовними. Характерно, зокрема, те, що Смотрицький на першому місці подає флексії, які відповідають формам живої мови в місцевому відмінку однини чол. і середн. родів, давальному й місцевому відмінках жін. роду, напр.: *ω...блгомъ*, *блзьмъ*; *блгой*, *блзьй*, *ω...блгой*, *блязьй* і т. д.

До прикметникової відміни вчений робить важливі для дослідників історії мови зауваження. Він, наприклад, застерігає не вживати *нищо(м)* замість *нищемъ*, *нищой* замість *нищей*. У коротких формах перед суф. **-к-ий**, **-н-ий** («*блгогласіа дѣла*») з'являються звуки **о**, **е** (красный — *красенъ*, сладкій — *сладокъ*).

Парадигма займенника *весъ*, **-а**, **-е**, віднесеного до гетероклітик V відміни, не виявляє помітних нововведень. Форма жін. роду *вса* — східнослов'янська (пор. ст. сл. *вса*, *вств*), форма чоловічого роду *весъ* взята з церковнослов'янських текстів пізніх редакцій.

До прикметникових гетероклітик автор відніс збірні числівники *обой*, *двой*, *трой*, *четверо*, *пятеро* і т. д. Збірні числівники мають тільки суф. **-еро**, властивий східнослов'янським мовам (пор. ст. сл. *четверо*, *пятеро*). Як і в живій мові, збірні числівники з цим суфіксом фіксуються тільки в формі середнього роду (в ст. сл. мові у множині такі числівники відмінювались за трьома родами).

Смотрицький виявив специфіку відмінювання кількісних числівників, яким присвятив кінцевий параграф V відміни «*Склананїи именъ*) Числителны(х)».

Числівник *единъ*, **-а**, **-о** відмінюється як нечленний прикметник (у ст. сл. мові він звичайно мав займенникову відміну). Форми займенникової відміни відзначено в ор. й місц. відмінках чол. і середн. родів — *единъмъ*, *ω...единомъ*: *нъмъ нъ*, в дав. і місц. відмінках жін. роду — *единой*: *нъй*: *нъ*. Числівник *два* виступає в українській формі ор. відмінка чол. і середн. родів — *двома*. Наближене до живомовного закінчення род. відмінка числівника *тріє* (чол. р.), *три* (жін. р.) — *трехъ* (ст. сл. *трии*, *трыи*). Як і в живій українській мові, одну форму для всіх родів має *четыри*. До живомовних форм наближено його род. й ор. відмінки — *четырехъ*, *четырма*. Новіші закінчення, близькі до українських, фіксуються в числівниках *пять* — *десять*: *пате(х)* /

и пяти: *пате(м)* / *и пяти*: *пятма* і т. д., *десятта*. Впадає в око те, що числівник *тисаца* виступає з **и**, а не **ы** в корені, що властиве навіть тим українським говіркам, які зберегли розрізнення /ы/ — /и/ (Німчук 1961, 45—46).

Морфологія «імені», що її описав у своїй книзі М. Смотрицький, загалом близька до старослов'янської пізнього періоду (зрозуміло, звукове значення флексій у «Граматиці» інше — східнослов'янське, насамперед українське). Разом із цим «Грамматика» відбиває чимало рис живої мови східних слов'ян, що ввійшли в систему церковнослов'янської мови протягом її тривалого функціонування на східнослов'янських землях. У «Граматиці» зафіксовано передусім елементи, спільні для всіх східнослов'янських мов, але в ній спостерігаються також специфічні риси, притаманні в першу чергу українській живій мові. Деякі особливості відмінювання в порівнянні із старослов'янською мовою виникли внаслідок різних аналогій, що діяли в межах самої церковнослов'янської мови.

Навіть стислий розгляд розділу «Има» показує, що Смотрицький, хоч і ввів у свою працю чимало елементів живої мови, був знавцем давніх текстів, нерідко першим дослідником їх. Його класифікація матеріалу оригінальна. Твердження про те, ніби Смотрицький зробив дуже малий поступ у з'ясуванні системи слов'янської відміни (Weingart, 35), безпідставне.

Учений приділяє багато уваги відмінюванню слів грецького й латинського походження. Однак це не може бути доказом залежності автора від візантійських зразків, як пишуть окремі дослідники «Граматики» М. Смотрицького (там же). Відмінювання іншомовних слів справді мало ряд особливостей, яких не оминають навіть автори теперішніх граматик старослов'янської мови (Вайан, 139—143).

Порівняно невеликий за обсягом розділ пам'ятки «*Смѣстоименїи*» (193—232). Займенникам (їх автор налічує 18) властиві: «*Видъ*, *Качество*, *Родъ*, *Число*, *Начертанїе*, *Лице*, *Падежь* и *Склананїе*». За Смотрицьким, займенники *азъ*, *ты*, *самъ*, *кто*, *той*, *чій* та деякі інші — «первообразнаго» вида, а займенники «производнаго» вида утворено від форм родового відмінка: *мой*, *твой*, *свой* — від *мене*, *тебе*, *себе*; *нашъ*, *вашъ* — від *насъ*, *васъ*.

«Качествъ», або «знаменованїй» (значень), у займенника п'ять: «*Оуказателное*, *Возносителное*, *Возвратителное*, *Въпросителное*, *Притажателное*». Відповідно автор виділяє займенники «*Оуказателнаа*» — *азъ*, *ты*, *са(м)*, *сей*, *овъ*, *онъ*, *той*, тому що «ними вещи показанїе бываеть»; «*Возносителнаа*» — ті самі, що й «*Оуказателнаа*»; та займенник *иже*, бо вони «прешедшую вещь в(ъ) память возводять»; «*Возвратителное себе*», через те що «знаменованїе егѡ на тожде лице во(з)вращает(ъ)са, еже предиде»; «*Вопросителнаа*» — *чій*, *кто*, *кій*, «ними бо вопрошенїе бываеть»; «*Притажателнаа*» — *мой*, *твой*, *свой*, *нашъ*, *вашъ*, *егѡ*, які «притажанїе вещи знаменуютъ».

У займенників розрізняються п'ять родів: «*Мужеский*» (*самъ*, *сей*, *овъ*, *чій* і т. д.), «*Женскїй*» (*сама*, *сія*, *ова*, *чія*), «*Средній*» (*само*, *сіе*, *ово*, *чіе*), «*Общїй*» (*кто*), «*Всакїй*» (*азъ*, *ты*, *себе*). Займенники мають три числа — «*Единственное*, *Двойственное*, *Множественное*»,

три «Лица» (особи) — «Первое» (азѣ), «Второе» (ты), «Третіє» (онѣ), два «Начертанія» — «Простое» (азѣ) та «Сло(ж)ное» (самѣ азѣ). Кількість відмінків та ж сама, що й в «Імени», однак Смотрицький зауважує, що кличний відмінок мають тільки *ты, сей, мой, нашѣ*.

Відмінювання займенників учений подає в межах чотирьох «Склоненій». Парадигми займенників I відміни *азѣ, ты, себе* збігаються із старослов'янськими, лише у дав. відмінку множини відсутні форми *ны, вы*. У зауваженні Смотрицький надає перевагу формам *нашѣ, вашѣ* над формами *ны, вы* в знахідному відмінку. Форми займенників II відміни також загалом збігаються із старослов'янськими. На окремих закінченнях позначився вплив членних прикметників (частково і через живу мову): *самаго, оваго; самья, овья; самой, самѣй; овой, овѣй*. Форма ор. відмінка множини чол. роду *самѣмъ* є, мабуть, друкарською помилкою (пор. правильні *самѣми* жін. і середн. родів). Третю відміну складають займенники *кто (что), той*. У ній привертає увагу форма ор. відмінка займенника *кто* — *кимѣ* (ст. сл. *цѣмѣ*), що збігається з українською та білоруською. Відмінювання займенника *что* аналогічне старослов'янському, за винятком наз. і знах. відмінків однини, де поруч із *что* подано *чесо*. Вказівний займенник виступає в членній формі чол. (*той*) та середн. (*тоє*) родів, в членній і нечленній формах жін. роду (*тая, та*). Нова живомовна форма спостерігається в дав. множини всіх родів — *тымѣ* (пор. укр. *тим*, білор. *тым*). До IV відміни займенників у Смотрицького належать *сей, мой, твой, свой, кій, чій, нашѣ, вашѣ, его, иже*. Привертає увагу форма *сей* (яка збігається з відповідною українською *сей*), що виступає перед церковнослов'янською *сій*. Після відмінювання відносного *иже* Смотрицький застерігає, що після прийменників у род. й ор. відмінках потрібно вживати форми з початковим *н*: *в(ѣ) него, к(ѣ) нему* і т. п., а в знах. *нѣ* замість *и*: *нанѣ*. Учений знав, що в білоруській мові та деяких українських говорах давні форми з початковим *н* перестали функціонувати (пор. білор. у яє «в неї») (див. ще: Широкоград, 135—138).

«Глаголь» (233—359) — другий великий розділ «Граматики» М. Смотрицького. Учений так визначає цю частину мови: «Глаголь / есть часть слова скланяема / со ра(з)личными склоненіи и времени дѣйство / или страсть / или среднее что знаменующа» (233). «Глаголь» автор поділяє насамперед на «Личный» (особові дієслова), що має всі особи трьох чисел (*бію, бієши, бієтѣ* і т. д.), «Безличный», який позбавлений першої й другої особи всіх чисел, а в багатьох — і третьої особи множини (він може бути значень «Дѣйствительнаго» — *подобаетѣ* і «Страдателнаго» — *ключает(ѣ)ся*), «Стропотный», який не змінюється за правилами особових дієслів (*есмь, ямь, вѣмь* та ін., тобто атематичний), «Лишаемый» — позбавлений деяких форм способів дієслова або часів (*рѣхѣ, оусну* та ін.).

За значенням особове дієслово («Глаголь») буває: «Существительный» (тільки одне слово — *есмь, бываю*), «Звателный» (*именуося, нарицаюся, зовуся, прозываются, глоса*), «Прилагателный» (всі інші, крім наведених вище). Смотрицький вперше вводить у наші граматики поняття перехідності й неперехідності дії: глаголь «Преходительный» (*люблю*) і «Самостоятельный» (*стою*).

Дієслово характеризується дев'ятьма категоріями: «Залогѣ, Начертаніє, Видѣ, Число, Лице, Наклоненіє, Время, Родѣ, Спраженіє».

Як і в тодішніх граматиках грецької мови, в Смотрицького налічується п'ять станів дієслова. «Дѣйствительный залогѣ» вказує на активну дію (*бію*); за допомогою частки («слога») *ся* ці дієслова переходять у пасивний стан. «Страдателный залогѣ» означає пасивність дії (*біюся*); без частки *ся* ці дієслова переходять до активних. «Средній залогѣ» не означає ні активної, ні пасивної дії (*стою*). До пасивного стану ці дієслова не переходять. В «С(т)ложительный залогѣ» віднесено дієслова, які мають форму пасивних, проте значення в них або лише таке, як у «дѣйствительныхъ» (*боюся*), або як у «середнихъ» (*труждаюся*). «Общій залогѣ» — це стан дієслів, що мають частку *ся*, як і пасивні дієслова, але значення в них водночас може бути і активне, і пасивне (*касаюся*). М. Смотрицький пропонує оригінальний спосіб розрізнення станів «слов'янського» дієслова додаванням і відніманням від нього частки *ся*. Наприклад, між дієсловами дійсного і середнього стану існує та різниця, що додаванням частки *ся* до дієслів дійсного стану творяться дієслова із значенням пасивного стану (*клену* — *кленуся*), однак додавати її до дієслів «середнього» стану не можна (« ω (т) лежу не ідець *лежуся*»).

За словотвірним складом дієслово може мати «Начертаніє» «Простое» (*емлю*), «Сложе(н)ное» (*приемлю*), «Пресложе(н)ное» (*восприемлю*).

Подібно до Л. Зизанія, в дусі теорії свого часу, М. Смотрицький з погляду словотвору поділяє дієслова на два «Види»: «Первообразный», або «Совершенный» (*чту, стою*)¹², і «Производный», тобто ділить їх на первинні і вторинні. Категорію виду в сучасному розумінні він не виділяє. Але М. Смотрицький перший поділив дієслова «производного вида» за характером вираженої дії ще на два «види» — «начинательный», до якого відносяться дієслова із значенням початку дії, що звичайно мають суфікс *-ѣю* (*теплѣю... бѣлѣю... Сиречь / начинаю теплѣ... или бѣлѣ быти... ω (т) совершенныхъ глѣ, тепло... бѣлю...»), та «учащательный», до якого входять дієслова із значенням повторюваної дії («иже вещь оучащаему знаменуетѣ»), що звичайно мають суфікс *-аю, -аю* («бѣгаю / читаю, творю... Сиречь / часто бѣгѣ / или чтеніє / либо твореніє... творю: ω (т) совершенныхъ глѣ, бѣгу, чту / творю»).*

Хоча поняття «начинательного» й «учащательного» виду узяті з латинських граматик (Античные теории, 128), все ж М. Смотрицький започаткував розуміння граматичного виду у слов'янській дієслівній системі, адже в межах «производного» виду йдеться не тільки про словотвір, а й про характер дії. Шлях до сучасного розуміння категорії виду дієслова був дуже довгий і складний. До середини ХІХ ст. термін «вид» вживався насамперед стосовно словотвору дієслова. Терміне розуміння виду починає накреслюватися тільки в середині ХІХ ст. (Виноградов, 477—487; Русанівський, 8—9). Оскільки при

¹² При аналізі вживаємо цей термін ученого, але весь час необхідно мати на увазі, що йдеться про непохідні дієслова.

осмисленні цієї категорії неабияку роль відіграли пов'язані з нею питання дієслівного словотвору, термін Смотрицького закріпився в тому значенні.

Однак М. Смотрицький, як і Л. Зизаній, добре відчував видові відношення, що виявилось в парадигмах дієслів: у формах «непредѣльного» та майбутнього часів Смотрицький вживає префіксальні форми дієслів доконаного виду.

Дієслово в «Граматиці» Смотрицького має три числа: «Єдинственное» (*глю*), «Двойственное» (*глева*), «Множественное» (*глемъ*). Не з'ясовано, звідки М. Смотрицький взяв теоретичне міркування про те, що слов'яни у дієсловах, як і в іменах, мають форми двоїни всіх родів. Він наводить форми двоїни за родами, можливо, під впливом форм двоїни займенників *мы, вы* (та *они*). Це може бути непрямим свідченням цілковитого занепаду двоїни в живій мові.

Особи «лица» у дієслова три: «Первое», «Второе», «Третіє», причому наказовий і бажальний способи не мають форм першої особи однини (див. ще: Регушевський, 139—141).

Автор, за зразком тодішніх граматик, нараховує шість способів дієслова — «Извавительное, Повелительное, Молительное, Сослагательное, Подчинительное» і «Неопредѣленное наклоненіє», пояснює значення кожного. Перший, другий і четвертий терміни відповідно мають значення: дійсний, наказовий, умовний спосіб. За допомогою «молительного» способу виражається прохання (*оуслыши*). Дієслово у формі «подчинительного» способу для закінченості думки потребує уточнення іншими словами («да бію / мни / повелѣваещи да бію», тобто «да бію» потрібно розуміти так: «ти наказуєш, щоб я бив»). «Неопредѣленное наклоненіє», показуючи час, не визначає роду й числа (*бити, стояти*).

Аналогічно до граматики грецької мови, М. Смотрицький налічує шість часових форм дієслова: «Настомщее совершенны(х) и оучащательныхъ», «Преходящее», «Прешедшее», «Мимощедшее», «Непредѣльное» та «Будущее время», «Преходящее время» означає незакінчену дію або пасивність (*бихъ, бих(ъ)са, біенъ есмь, быхъ*), тобто відповідає за значенням гр. *παράτατος*, лат. *imperfectum*; «прешедшее» — зовсім минулу дію або пасивність (*біахъ, біахъса, біанъ есмь, быхъ*), тобто відповідає гр. *αόριστος*; «мимощедшее» — раніше минулу закінчену дію або пасивність (*біаа(х), біаа(х)са, біанъ бывахъ*), тобто відповідає гр. *πλεοναπτελειος*, лат. *plusquamperfectum*; «непредѣльное» — недавно закінчену минулу дію або пасивність (*побихъса; побіенъ быхъ*), тобто гр. *παράκειμενος*, лат. *perfectum*. М. Смотрицький прагнув зберегти грецьку систему шести часів. Для цього були певні підстави: в церковнослов'янських (як і старослов'янських) текстах були й форми імперфекта, й аориста, й перфекта, й плюсквамперфекта. Однак у живій українській та білоруській мовах XVII ст. функціонувала лише одна форма минулого часу, що виникла на базі колишніх форм перфекта, а форми давноминулого часу відрізнялись від церковнослов'янських (старослов'янських). Учені XVI—XVII ст., безсумнівно, розуміли, що форми аориста й імперфекта — форми минулого часу, але справжнього значення і вживання цих форм вони не усвідомлювали. Для з'ясування цих питань потрібне було глибоке дослід-

ження текстів, що зроблено тільки в кінці XIX—XX ст. (та й тепер ще точаться суперечки навколо цього питання).

Орієнтація М. Смотрицького на грецьку систему, в якій були тільки синтетичні форми перфекта й плюсквамперфекта, перешкодила йому виділити аналітичні форми цих часів у церковнослов'янській, бо вживання таких форм він пояснює «руска языка навькомъ». Бажаючи зберегти систему шести часів, М. Смотрицький замість церковнослов'янських форм перфекта подає форми аориста префіксальних дієслів (може, префікси були тут аналогією до грецького аугмента), а замість форм плюсквамперфекта — специфічні форми імперфекта.

Форми часів у М. Смотрицького досить тісно пов'язані з «видами» дієслів: теперішній час мають дієслова «совершенного» й «учащательного» «видів»; «переходящий» час — «совершенного» «виду»; «прешедший», «мимощедший» — дієслова «учащательного» «виду». Форми «непредѣльного» й майбутнього часів мають тільки префіксальні дієслова «учащательного» «виду» (див. ще: Ковалик, 66—68; Бевзенко, 142—143).

Невивченість дієслова призвела до виділення п'яти родів: «мужескій» (*билъ, биху*), «женескій» (*била, бисѣвъ, биша*), «средній» (*било*), «общій» (*бисѣа, биша*), «всакій» (*бію, бієши, біетъ* і т. д.; *бихъ, би, бихомъ, бисте, біаше*). Слов'янське дієслово ніколи не мало форм відмінювання за родами. Родові форми виступали лише в часах, до складу яких входив активний дієприкметник на -лъ (-ла, -ло), в тому числі у формі перфекта. Як відомо, форма перфекта у східних слов'ян витіснила всі інші форми. Допоміжне дієслово в ній зникло (або перетворилося в особову частку в західноукраїнських говірках), а дієприкметники на -л- були переосмислені як форма минулого часу дієслів. Розрізнення родових форм у колишніх формах перфекта на -л- (які усвідомлювались як форми минулого часу) та подібність дієслівних флексій двоїни до форм двоїни займенників і наштовхнули Смотрицького на штучне розрізнення категорій роду у всіх часах. Це змусило його ввести параграф «С познаваніи родъ гла». Так, наприклад, автор пише, що всі дієслова «преходящаго»: преше(д): мимоше(д): и непре(д): на / лъ, во всѣхъ наклоненіихъ кончащааа лица: и лице третіє мно(ж): сходящее на / хъ» є чоловічого роду. Категорію роду виділяв також Л. Зизаній, і це теж, мабуть, вплинуло на погляди Смотрицького. Відмінювання дієслова, де перша особа однини дійсного способу теперішнього часу приймає закінчення -у, -ю (*теку, гоню*), називається «правильнимъ», а з кінцевим -ь (*есмь, ямь, вѣмь* та ін.) — «стропотнымъ» (неправильнимъ).

Великим досягненням Смотрицького як мовознавця було осмислення особливостей відмінювання слов'янського дієслова, виділення двох дієвідмін.

«Первое спрженіє» складають дієслова, що в другій особі дійсного способу теперішнього часу мають закінчення -еши (*бію — бієши, несу — несєши*), «Второе» — дієслова з закінченням -иши (*слышу — слышиши, таю — таиши*). Цей поділ зберігається і в сучасних наукових та шкільних граматиках слов'янських мов.

Закінчення **-ю**, що додається до основи дієслова на голосний, вважається «чисте». Таких закінчень у I дієвідміні дев'ять: **-аю**, **-ею**, **-ію** та ін., у другій — два: **-аю**, **-ю**. «Нечисте» — закінчення, що додається до приголосної основи. У I дієвідміні таким закінченням є **-у**, за винятком дієслів із **л** (автор не знав, що тут **л** — епентетичний): *збу, зову, алчу, хощу* та ін., у II дієвідміні — вживається тільки закінчення **-ю**: *скорблю, бдю, гнѣздю, храню* та ін. Учений тут наводить форми без епентетичного **л** після губних і без чергування приголосних перед закінченням. Тенденція до втрати **л** після губних у флексіях і похідних основах намітилась ще в кінці старослов'янського періоду (Вайан, 78—79; Мирчев, 138; Конески, 55). Подібні форми автор запозичив із текстів південнослов'янського походження. Їх Смотрицький міг сприймати і як факти живої розмовної мови, бо зникнення **л** після губних спостерігається в південно-західних українських говірках (Закревська, 190—191), недалеко від його батьківщини. Форми I-ї особи однини теперішнього часу без чергування приголосних (внаслідок вирівнювання основ) характерні і для середньоболгарських пам'яток (засвідчуються вже в XIII ст.) (Мирчев, 190—191), звідки, можливо, й узяв їх мовознавець. Але тоді й вони могли сприйматися як живомовні, бо аналогічне явище спостерігається й тепер у багатьох говірках української мови, зокрема поширених на території біля Кам'янця-Подільського (Закревська, карта № 1).

Форми теперішнього часу дійсного способу не виявляють значних відмінностей від старослов'янських. Вплив живої мови спостерігається тільки в I-й особі однини. У кінці підрозділу про відмінювання особових дієслів II дієвідміні автор спеціально пише «С^о измѣняемыхъ Спрѣженіа сегѡ Начертателныхъ: г, ж, ч, ш», де зауважує, зокрема, що в першій особі **д** чергується із **ж** (*вижду — видиши*), т із **ч** (*молочю — молотиши*), тобто допускає східнослов'янські живомовні форми. Форми із **ж** подає він і як паралельні до форм на **жд** (*рожду — рожю, хожду — хожю*). Як паралельні допускаються властиві всім східнослов'янським мовам форми з епентетичним **л** у дієсловах II дієвідміні (*сплю — спю, славлю — славю*). У третій особі однини й множини в «Граматичі» кінцевий **-ть** тільки твердий. Учений міг сприймати це явище як спільне для церковнослов'янської й живої мови, адже в більшості південно-західних говорів української мови, в тому числі й на батьківщині Смотрицького, кінцевий **т** у цих формах твердий. Автор, як і в інших формах часів, у теперішньому штучно розрізняє форми двоїни за родами. Перша особа множини має, як і в старослов'янській мові, тільки закінчення **-мь**. Ця флексія властива всім східнослов'янським мовам.

У «преходящому» часі «совершенного» «виду» автор подає в основному форми аориста. Але форми простого аориста в пам'ятці зовсім не зустрічаються. Дієслова першого й другого класів із закритою основою мають форму нового сигматичного аориста: *чтохъ, чтохся*. Смотрицький у кінці розгляду парадигм першої дієвідміні спеціально зауважує, що «гли кончащиса на / бу, гу, ду, зу, ку, пу, су, ту...» виступають у формах: «гребу / бо(х): стрегу / гохъ: веду / дохъ: гризу / зо(х): теку / ко(х), сопу / сопо(х): несу / со(х): плету / то(х)».

Автор відбиває в «Граматичі» те, що було зафіксовано у східнослов'янських пам'ятках, які засвідчують тільки нові форми аориста (Вайан, 265) зазначених дієслів. Із форм старого сигматичного аориста Смотрицькому відома тільки форма *рѣхъ*, що була поширена в усіх церковнослов'янських пам'ятках (там же, 266).

Дієслова з основою на голосний виступають у звичайних формах сигматичного аориста на **-хъ**: *читахъ, творихъ*. Про них автор спеціально згадує в кінці перегляду парадигм I дієвідміні: «зову / звахъ: вaju / влахъ: стражду / страдахъ, слю / слахъ, жму / жма(х): жену / гна(х), дебелю / лѣхъ: густью / стѣхъ та ін. До винятків належать: «пльву / плы(х): клену / кла(х): схну / схо(х): тагну / тагну(х): хощу / тѣ(х) та ін. Мовознавець називає правильними ті дієслова II відміни, які мають флексію **-ихъ**: *скорблю, скорбихъ: плавю / вихъ: нужно: дихъ* тощо. «Неправильні» — це дієслова, що мають у I-й особі закінчення **-ахъ** (*лежю / жахъ: держю / жахъ та ін.*) та **-ѣхъ** (*сежю, дѣхъ: скорблю, бѣхъ та ін.*) і **-охъ** (тільки «бѣгю, бѣгохъ»). Такий підхід пов'язаний із поглядом Смотрицького, який вважає, що правильні форми «преходящого» часу творяться у I дієвідміні від форми першої особи однини теперішнього часу дійсного способу через зміну флексії **-ю** на **-хъ** і **-у** на **-охъ**, а в II дієвідміні — від другої особи однини шляхом зміни закінчення **-ши** на **-и(х)** (хоч фактично форми аориста творились від основи інфінітива).

Замість форми другої особи однини аориста М. Смотрицький подає у парадигмах форми на **-лъ**, **-ла**, **-ло** (*челъ, чла, чло*), тобто форми колишнього перфекта, що в живій мові XVI—XVII ст. мали значення минулого часу, відбиваючи цим самим практику пам'яток XVI ст., у яких форми аориста й імперфекта вживались у всіх особах, крім другої, де майже завжди стояв перфект (Кузнецов 1958, 22—23). На відміну від Л. Зизанія, він наводить ці форми без допоміжного дієслова.

У третій особі однини «преходящого» часу мовознавець подає форми аориста: *чте, твори*. Йому було відомо, що деякі дієслова в третій особі однини можуть мати закінчення **-ть**, наприклад, *я* або *ать* (від *емлю*) та в похідних *взять, ѿ(т)ять, приять* і под., *запять, зачатъ* замість *запа, зача* і под. (причому з кінцевим східнослов'янським **-ь**, пор. ст. сл. *проклатъ, зачатъ* (Вайан, 257).

М. Смотрицький штучно розрізняє родові форми у двоїні. Значимо, що в «Граматичі» немає давніх форм на **-(о)сте** (див. ще: Лиса, 132—135).

Закінчення нового сигматичного аориста дієслова з основою інфінітива на приголосний та звичайні закінчення сигматичного аориста дієслова з основою інфінітива на голосний спостерігаються у множині «преходящого» часу «совершенного» «виду»: *чтохомъ, чтосте, чтоша, творихо(м), твористе, твориша*. Щодо форми третьої особи множини автор зауважує, що «Сочиненіа и Орвографіа дѣла» розрізняються кінцеві **-ша** як показник чоловічого, а **-шла** жіночого й середнього родів. Форми «прешедшого» часу мають дієслова «учащательного» «виду». Тут виявляються закінчення аориста, за винятком третьої особи однини, де наводиться форма імперфекта (*читаше*), та третьої особи

множини, де паралельно виступають форми імперфекта й аориста (*читаху — читааша*).

Закінчення «непередільного» часу у Смотрицького збігаються із закінченнями «проходящого» (тобто виступають форми аориста), однак основа дієслова префіксальна: *прочтохъ, прочелъ, -ла, -ло, прочте; сотвори(х)ъ, сотворилъ, -ла, -ло, сотвори* і т. д. «Мимощедший» час твориться від форм «прешедшого», «ко(н)чаемый другимъ азомъ растворше»: *читаа(х), читаалъ, -ала, -ало, читааше, творяхъ* і под.

Безумовно, ці закінчення учений увів на основі нестягнених флексій імперфекта, що в східнослов'янських пам'ятках мав узагальнене закінчення *-аахъ* і *-аахъ* (пор. ст. сл. тип із трьома тематичними голосними *-аахъ, -аахъ, -аахъ*). При цьому вчений опирався, мабуть, на «Граматику» Л. Зизанія, де флексії *-аахъ, -аахъ* мають дієслова минулого — «пресовершенного» часу. Подвоєння голосної *а* М. Смотрицький вводить і як показник інфінітива «мимошедшого» часу: *читаати, творяати*. Основи для цього пам'ятки старослов'янської й церковнослов'янської мов не давали. Такі форми автор скомпонував за аналогією до особових форм «мимошедшого» часу.

Після розгляду парадигми дійсного способу Смотрицький говорить, що дієслова обох дієвідмін «руска иногда языка навыкомъ» вживаються і в інших формах «проходящого», «прешедшого», «мимошедшого» і «непередільного» часу, «существительнымъ глголомъ растворема», напр.: *челъ есмь, челъ еси, челъ есть; читалъ есмь; читаалъ есмь, прочелъ есмь* і т. д. Отже, вчений, виходячи з мовної практики східних слов'ян, не заперечував проти вживання форм колишнього перфекта замість форм усіх минулих часів. Видозмінені форми перфекта (крім штучної форми типу *читаалъ есмь*), близькі до наведених, характерні для українських південно-західних говорів (пор. *ходилисмо*) та форм минулого часу української літературної мови XVI—XVII ст.

Смотрицький подає парадигму тільки простого (доконаного) майбутнього часу: *прочту, прочтеш, прочтетъ; сотворю, сотвориши, сотворитъ* і под. Про творення форми майбутнього часу в слов'ян через сполучення інфінітива з дієсловами *хощу, имамъ* автор тільки згадає в «Синтаксисі», а форм, утворених за допомогою дієслова *буду*, не згадає зовсім.

Форми «страдательного» стану дійсного способу або збігаються з формами викладених вище дієслів активного стану, ускладнених кінцевим *са*, або складаються з пасивних дієприкметників і форм допоміжного дієслова *быти*: *чтуса — чтом(ъ), -ма, -мо бываю; чтохъ-ся — чтенъ, -на, -но есмь* или *быхъ; читаюся — читаемъ, -ма, -мо бываю; читахся — читанъ, -на, -но есмь* или *быхъ; читаахся — читанъ, -на, -но быхахъ; прочтохся — прочтенъ есмь* или *быхъ; прочтуса — прочтенъ, -на, -но буду*. Аналогічні форми спостерігаємо і в дієслів II дієвідміни: *творюся — творимъ, -ма, -мо бываю* і т. д.

Дієслова «совершенного» «виду» виступають у формах наказового способу 2-ї і 3-ї ос. однини (*чти ты, да чтетъ онъ — твори ты, да творитъ онъ*), множини (*чтѣмъ, чтѣте, да чтутъ — творимъ, творите, да творятъ*) і двоїни. Дієслова ж «учащательного» «виду»

мають форми наказового способу, як у теперішнього (*читай, да читаєтъ — творай ты та ін.; читаим(ъ), читайте, да читаютъ*), так і майбутнього (*прочи, да прочтєтъ — сотвори ты, да сотворитъ онъ; прочтѣ(м), прочтѣте, да прочтутъ — сотворим(ъ), сотворите, да сотворят*) часів. Вплив живої мови на флексії не спостерігається, зате форми 3-ї ос. — тільки описові, аналогічні до живомовних. Форми «молительного» способу збігаються з формами наказового. В окремому параграфі до дієслів I дієвідміни «С(о) по(д)лежащихъ измѣненію Склоненіа сегѡ начертательныхъ согласныхъ», говорячи про чергування приголосних, автор спеціально підкреслює, що в 2-й ос. однини наказового й «молительного» способів чергуються *г—з, к—ц: мози, тци*.

Старослов'янська мова, як і жива народна, не мала розрізнення форм наказового способу за часами. Мабуть, під впливом «Граматики» 1591 р. Смотрицький прийняв грецьку схему, заповнивши її «словенськими» однотипними формами дієслів недоконаного й доконаного видів. Проте і в цій схемі форми наказового способу викладено загалом без штучних форм.

Грецьку схему взято й для викладу форм умовного способу. Дієслова «совершенного» «виду» мають ці форми в теперішньому й «проходящому» часах, а дієслова «учащательного» «виду» — в теперішньому «прешедшому», «непередільному» й майбутньому часах. Тут старослов'янська та жива мови не мали розрізненя форм способу за часами, тому автор змушений був заповнити грецьку схему в одних випадках живомовними, в інших — старослов'янськими формами.

Складність і штучність викладу умовного способу за часами спонукали автора давати перед парадигмами пояснення староукраїнською мовою. Характерно, що перед формами умовного способу автор скрізь вживає слово *аще*. Форми цього способу теперішнього часу «совершенного» й «учащательного» «виду» — це по суті церковнослов'янізовані форми умовного способу південно-західних українських говорів, відомі і на батьківщині М. Смотрицького: *аще бымъ, аще бы еси, аще бы челъ / чла / чло; аще бы чли смы, члисте, чли* (пояснення автора: *гды бымъ читалъ*); *аще бымъ, аще бы еси, аще бы читалъ / ла / ло; аще бы читали смы, читалисте, читали* (пояснення автора: *гды бымъ читовалъ*). Характерно те, що в 3-й ос. немає допоміжного дієслова (пор. південно-західні діал. *даў бим, даў бис', даў би*). Подібне спостерігається і в майбутньому часі «учащательного» «виду»: *аще бымъ, аще бы еси, аще бы прочелъ / ла / ло* і т. д. *аще бымъ, аще бы еси, аще бы сотворилъ / ла / ло* і т. д. (з поясненням автора: *гды бымъ прочиталъ напотомъ; гды бымъ оучинилъ напотомъ*).

«Преходящий» час дієслів «совершенного» «виду» і «прешедший», «мимошедший» і «непередільний» «учащательного» «виду» форми умовного способу творять шляхом поєднання минулого часу дієслова *быти* (сигматичного аориста в 1-й ос. однини, 2-й множини, імперфекта східнослов'янського типу в 3-й ос. однини, імперфекта цього типу або сигматичного аориста в 3-й ос. множини) та форм на *-лъ, -ла, -ло* відповідного дієслова. У другій особі однини засвідчується поєднання форм перфекта дієслова *быти* з формами на *-лъ, -ла, -ло* відповідного

дієслова. Всі зазначені минулі часи (у «мимошедшому» основне дієслово із штучною основою *читааь*, *-ла*, *-ло*) мають однакові форми. Часове розрізнення досягається через «видове» розрізнення основ. Так, «преходящий» час «совершенного» «виду» має: *аще быхъ челъ / чла / чло: былъ еси / ла / ло: баше — аще быхомъ чли, бысте, бяху / или быша* (з авторським поясненням: *гды бы(м) былъ читалъ*), «прешедший»: *аще быхъ читал / ла / ло: былъ еси / ла / ло: баше — аще быхомъ читали, бысте, бяху / или быша* (з авторським поясненням: *гды бымъ былъ читовалъ*), «мимошедший»: *аще быхъ читааь / ла / ло: былъ еси / ла / ло: баше — аще быхомъ читаали, бысте, бяху / или баше* (з авторським поясненням: *гды бымъ былъ частъ читовалъ*), «непредѣльный»: *аще быхъ прочелъ / ла / ло: былъ еси / ла / ло: баше — аще быхомъ прочли, бысте, бяху / или быша* (з авторським поясненням: *гды бымъ былъ прочиталъ*). Аналогічні форми мають і дієслова пасивного стану.

«Подчинительное наклоненіе» (гр. *ὕποτακτικῆ*, лат. *subjunctivus*, *coniunctivus*) введено в книгу за зразками граматик класичних мов, де вважалося, що ця дієслівна категорія виражає відношення залежності. З суб'єктивної точки зору мовця дієслова в формі цього способу виражали дію бажану, необхідну, гіпотетичну і под. У Смотрицького дієслова в формі цього способу мають ті ж часові форми за «видами», що й умовного. Як і в «Граматиці» 1591 р. для бажального, у М. Смотрицького для творення всіх часових форм «подчинительного» способу вживається частка *да*. Форми теперішнього й майбутнього часів цього способу збігаються з формами дійсного способу: *да чту, чтеши, чтеть — да чтемъ, чтете, чтутъ* (з авторськими поясненнями: *абымъ читалъ*); *да читаю, читаеши, читаеть — да читаемъ, читаете, читаютъ* (з авторським поясненням: *абымъ частъ читовалъ*); *да прочту, прочтеши, прочтеть — да прочтемъ, прочтете, прочтутъ* (з авторським поясненням: *абымъ прочиталъ напотомъ*).

Форми минулих часів відрізняються від форм умовного способу лише часткою «да» замість «аще». Так, «преходящий» час має форми: *да быхъ челъ / чла / чло: былъ еси / ла / ло: баше* і т. д. (авторське пояснення: *абымъ былъ читалъ*), «прешедший»: *да быхъ читалъ / ла / ло: былъ еси / ла / ло: баше* і т. д. (авторське пояснення: *абымъ былъ читовалъ*), «мимошедший»: *да быхъ читааь / ала / ало* і т. д. (з авторським поясненням: *абымъ былъ частъ читовалъ*), «непредѣльний»: *да быхъ прочелъ / ла / ло* і т. д. (з авторським поясненням: *абымъ былъ прочиталъ*). Звичайно, вчений наводить парадигми і пасивного стану, дає парадигми цих способів у дієсловах II дієвідміни. Отже, й тут М. Смотрицький часові розрізнення проводить за допомогою основ дієслів, «видів» у його розумінні. Перегляд парадигм особових форм дієслів ще раз переконує нас у тому, що вчений тонко відчував видові відношення в дієсловах. Староукраїнські паралелі, що їх наводить М. Смотрицький при формах «сослагательного» і «подчинительного» способів, допомагають краще з'ясувати авторове розуміння значень минулих часів.

Часові форми, за зразком грецьких граматик, у тому числі львівської «Граматики» 1591 р., М. Смотрицький розрізняє і в дієслів «На-

клоненіа Неопредѣленнаго» (неозначеної форми) із застереженням, що тут дієслова «числь / лицъ / и родъ лишають(ъ)ся». Дієслова «совершенного» «виду», як і інших способів, мають тільки форму теперішнього і «преходящего» часів (*чести, творити*), дієслова «учащательного» «виду» — теперішнього і «прошедшого» (*читати, творити*), «мимошедшого» (*читаати, творяати*), «непредѣльного» й майбутнього часів (*прочести, сотворити*). Прагнення мати, як і в грецьких граматиках, неозначену форму різних часів і в пасивних дієсловах призвело до введення описових форм, напр.: *честися: или / чтому быти; чести ся: или / чтену быти; читатися: или / читаему быти; или / читану бывати; читаатися: или / читаану бывати; прочестися: или / прочтену бывати; прочестися: или / прочтому бывати*.

У підрозділі « Ω припрагаемыхъ Сопраженіе(м)» автор виділяє категорії «Времена Причастіа, Дѣепричастіе, Причастодѣтіе».

«Времена Причастіа» — це штучно введена категорія, що, очевидно, відповідає грецьким предикативним дієприкметникам. Відповідно до «видів» М. Смотрицький наводить дієприкметники в усіх часах активного й пасивного стану в однині та множині за родами. Зазначимо, що ці дієприкметники виступають тільки в трьох відмінках — називному (з яким, мабуть, об'єднаний знахідний), родовому й давальному, як і у грецькій мові. Наприклад, у дієслів дійсного способу «совершенного» «виду» теперішнього часу чол. роду маємо: *чтый / или чтущій, чтущаго, чтущему*.

За М. Смотрицьким, «Дѣепричастіа / суть Причастіа чре(з) оусъченіе или из(ъ)агіе сокращенаа и знаменованіемъ ω (т) причастій / ω (т) них(ъ)же и составляют(ъ)ся / потолику ра(з)личествующаа: По елику прилагательное оусъченое ω (т) цѣлагъ различествовати обыче. Прчїихъ падежей во всѣхъ родехъ и числехъ / развѣ именителна / лишають(ъ)ся». Отже, дієприслівники, за Смотрицьким, є усіченими (скороченими) формами дієприкметників. Вони, як і дієприкметники, мають усі форми чисел, осіб, станів і часів, але відмінок тільки називний.

Для прикладу наведено форми теперішнього часу дійсного способу дієслів «учащательного» «виду»: однина чол. р. — *читааь / или читающъ*, множина — *читающе*; однина жін. р. — *читающи*, множина — *читающа*; однина середн. р. — *читаючи*, множина — *читающа*.

Поняття дієприслівника в нашу граматичну літературу ввів саме М. Смотрицький.

Дієприслівник як окрема категорія почав формуватись на базі активних дієприкметників (внаслідок ізоляції форм на *-ште* та *-ше*) ще в старослов'янський період (Вайан, 279—397). Сучасні українські дієприслівники на *-чи*, *-ши*, *-вши* — це застигли форми називного відмінка нечленних дієприкметників жіночого роду. Поява їх відноситься приблизно до XIII—XIV ст. (Бевзенко 1960, 348). Характерно, що М. Смотрицький виділяє дієприслівники як окрему категорію.

Там, де автор визначає поняття дієприслівника («Оувъщеніе ω Дѣепричастїихъ и Причастодѣтїихъ»), дається й така дефініція «причастодѣтія»: «Причастодѣтіе / Гль Причастный нарицает(ъ)ся / нужду дѣйства знаменующій: Многажды и прилагательныхъ именъ силу прїажающій: естественнѣже во сре(д)на рода именително(м) оусъченомъ на /

о, кончащем(ъ)са оупотребляемый». А спеціальне «Оувъщеніє» перед парадигмою «Причастодѣтія» уточнює, що йдеться про відповідник до грецького прислівника на -гов (власне до грецьких віддієслівних прикметників) та до латинського *verbum participiale in -dum* (власне до *gerundivum*). Як видно, автор надавав перевагу формам середнього роду на -о (*писателно, читателно, творително*), проте допускає й форми відмінювання за родами і числами за зразком дієприкметників, хоч ця штучна, не властива слов'янській системі категорія, у автора є прикметниковим утворенням. Але й тут надання переваги формам -о зумовлене, очевидно, впливом живомовних прислівників способу дії на -о.

Необхідно відзначити, що цей та інші випадки переносу категорій класичних мов, особливо грецької, в слов'янську систему зумовлені тим, що в часи М. Смотрицького категорії граматики пов'язувано не стільки з мовною формою, скільки із змістом (Амирова и др., 120). Відсутні в даній мові категорії передавались або штучними утвореннями, або описовими конструкціями. За тодішніми поглядами, це збагачувало виражальні засоби мови.

Смотрицький описує й безособові дієслова (підрозділ « Ω безличныхъ»), які «обра(з) уб ω имуть третїг ω лица: ни единая ω суть обаче». Вони бувають «дѣйствителна ω » (*подобаетъ, достоинъ, лѣтъ есть, требъ есть, годѣ есть, гоже есть* та ін., — останні два з народної мови) або «страдателна ω залога» (*случает(ъ)са, мнится, спит(т)са*). Автор слушно відмітив, що в безособовому значенні найчастіше виступають дієслова пасивного стану, тобто дієслова з часткою *са*: *чет(ъ)са, пише(т)са, слыши(т)са*. Він наводить безособові дієслова в різних часах і способах. Автор і в умовному способі основне дієслово подає у формі середнього роду: «мимошедший» час — *аще баше случалоса, майбутній — аще бы са случило, «непредѣльный» — аще баше са случило*.

Старослов'янський супін авторові не був відомий.

Окремо в «Граматиці» виділено підрозділ « Ω Иноскланяемыхъ Стрпотныхъ». Спочатку автор дає вступні уваги про те, що дієслова, як і імена, є «скланяемаа» та «иноскланяемаа», бо «по правиломъ прави(л)ныхъ спрженїи не спржают(ъ)са. Но или числа коег ω / или Наклоненїа / ли Времене / ли око(н)чанїа или Спрженїа лишают(ъ)са: либо тѣмъжде избилуютъ. Грекомъ етерокліта, или / аномала». До них відносяться «стрпот(т)їи» (неправильні) (*есмь, нѣсмь, вѣмь* та ін.), «лишаемїи» (з неповною парадигмою) (*рѣхъ, оусну(х)* та ін.), «изобилующїи», які «тожде Знаменованїе и Спрженїе хранаше / и дѣйствителнѣ кончат(ъ)са и страдателнѣ» (*молю / молюся; плачу / плачуся*).

М. Смотрицький розглядає тільки «стрпотні» дієслова *есмь* (*нѣсмь*), *вѣмь*, *ямь*, *имамь*. Досить удало, з погляду старослов'янської мови, викладено парадигми теперішнього часу дійсного способу. Цьому певною мірою сприяла жива українська мова, в якій дієслова *бути, істи, (від)повідати* зберігають архаїчну відміну (їм, їси, їсть і т. д.).

Привертає увагу м'якість кінцевого т у формі 3-ї ос. однини теперішнього часу дійсного способу: *есть, нѣсть, вѣсть, ясть, иматъ*

(ст. сл. *єсть, вѣсть* і т. д.). Кінцевий приголосний м'який у цих формах і в частині тих українських говорів, що мають твердий т у формах тематичних дієслів (пор. *ходить*, але *йіс'т'*). Можливо, автор увів ці форми під впливом живої мови, адже в старослов'янській мові написання -ть у формі *вѣсть* було спорадичним і дещо частішим у *єсть* (Вайан, 248). У першій особі множини теперішнього часу атематичні дієслова закінчуються на -мы (*есмы, нѣсмы, вѣмы, ямы, имамы*).

Для уникнення омонімічності форм першої особи множини -мъ і першої особи однини теперішнього часу на -мь (вона виникла із давньої -мь унаслідок ствердіння м) пізніша флексія -мы в атематичних дієсловах вживалася ще в старослов'янських пам'ятках (там же, 250). В третій особі множини одні з цих дієслів мають старослов'янське закінчення -тъ (*вѣдѣтъ, ядѣтъ*), інші — давньоруське -тъ (успадковане й українською мовою) (*суть, не суть, имуть*).

Дієслово *бути* в першій (*бѣхъ*) та третій (*бѣ*) однини, першій (*бѣхом*) та другій (*бѣсте*) особах множини «преходящого» часу посідає форми старослов'янського імперфекта (типу аориста), в другій особі однини (*былѣ / ла / ло*) — форму перфекта без *еси*, в третій особі множини — форму імперфекта (типу аориста) — *бѣху* (пор. ст. сл. *бѣху*) і *быша*. Аналогічний розподіл форм нового сигматичного аориста засвідчується і в інших дієсловах: *вѣдѣхъ, ядохъ, имѣхъ* і т. д.

«Прешедший» час дієслова *бути*, крім другої особи однини, має змішані форми — аориста й імперфекта (східнослов'янського): *бы(х), былѣ / ла / ло, бысть*, или *баше — быхо(м), бысте, бяху*, или *быша*. Цей же час у решті атематичних дієслів має закінчення імперфекта та аориста від інших основ: *вѣдахъ, вѣдѣлѣ / ла / ло, вѣдаше — вѣдахмѣ, вѣдасте, вѣдаху*, или *вѣдаша, ядахъ, ялѣ / ла / ло, ядаше, ядахомѣ, ядасте, ядаху* та ін. У формах майбутнього часу дієслово *бути* жодних особливостей не має.

Наказовий спосіб дієслова *бути* не виявляє відхилень від старослов'янських форм. У дієслів *вѣсти* і *ясти* фіксуються аналогії і впливи живомовних форм: *вѣждѣ ты, да вѣсть онѣ; яждѣ ты, да ясть онѣ — вѣждмы, или / вѣдѣ(м), вѣдѣте, да вѣдѣтъ; яждмы или / ядѣм(ѣ), ядѣте, да ядѣтъ*. Впливом живої української мови позначені форми умовного способу дієслова *бути* у теперішньому і «преходящому» часах: *аще бымѣ, аще бы еси, аще бы былѣ / ла / ло — аще бы былисмы, былисте, были*. Форми «прешедшого» часу в основному аористні й імперфектні: *аще бы(х), былѣ, ла / ло, былѣ еси / ла / ло, баше — аще быхомѣ были, бысте, бяху, или / быша*.

Активний дієприкметник теперішнього часу від дієслова *бути* виступає в паралельних формах *сый* (пор. ст. сл. *сы*) і *суцїй* (за аналогією до *суцаа, суцее*).

Аналогічні форми активного дієприкметника наявні й у «прешедшому» часі: *бывый, или / бывийй*. Дієприкметники від *бути* мають нечленні форми: *сы, или / будя или / суцѣ* (теперішній час), *бывѣ* («прешедший» час). Форму доконаного виду дієприкметника *будуцїй* і дієприслівника *будуцѣ* автор неслушно трактує як майбутній час (форми дієприкметника розглянуто тут, бо в розділі про дієприкметник М. Смотрицький парадигм атематичних дієслів не подає).

До «стропотных» Смотрицький не відніс дієслово *дати*. У параграфі про творення дієслівних форм автор наводить першу особу однини теперішнього часу дієслова *даю* (334). Живомовну форму *дай* він кваліфікує як форму наказового способу дієслова *дати* в теперішньому, а церковнослов'янську *даждь* — як форму майбутнього часу (337).

Після перегляду дієслівних форм мовознавець умістив дуже важливий підрозділ «**С** составлѣніи Времени обоего спраженіа» (333), де говорить про творення форм часів та способів дієслів, дієприкметників і дієприслівників. Як вихідні форми дієслова вчений пропонує брати першу і другу особи теперішнього або минулих часів, але не інфінітив. Його рекомендації можна визнати вдалим, хоч вони й ускладнювали засвоєння правил.

Незважаючи на введення в «Граматику» деяких штучних категорій і багатьох живомовних східнослов'янських, особливо українських форм, описаний в ній набір дієслівних флективних засобів близький до старослов'янського. Флексії імперфекта виступають у східнослов'янському (давньоруському) варіанті. Введення у другій особі однини форм колишнього перфекта в парадигмах із панівними аористними чи імперфектними формами наближувало церковнослов'янські норми до живомовного східнослов'янського узусу XVII ст.

«**С** Причастіи» — наступний розділ пам'ятки (360—376). Дієприкметники характеризуються іменними (*Родъ, Падежъ, Склоненіє*) та дієслівними (*Залогъ, Время*) або спільними для імен і дієслів (*Число, Начертаніє*) категоріями. Щоправда, тут автор виділяє лише три форми роду — «Мужескій, Женскій, Средній». У Смотрицького дієприкметники мають всі ті часові форми, що й відповідні слова, тобто теперішній час дієслів «совершенних» з суф. *-ай, -ый(-ій), -мый* чол. роду (*біай, влекій, вбдый, біемый*) та «учащательних» з суф. *-ай і -мый* (читай, біай, біемый), «переходящий» із суф. *-ей, -шій, -вый, -ный* (*влечей, влекій, бивый, біеный*), «прешедший» і «мимошедший» із суф. *-вый і -ный* (*біавый, біаный*; у «мимошедшому» штучне *біавый, біаный*); майбутній від префіксальних основ із суф. *-ый, -лушій, -ай, -мый* (*прочтый, прочтуцій, побіай, побіюцій, побіемый*) та «непредѣлний» від префіксальних основ із суф. *-ей, -ій, -вый, -ный* (*сотворей, повлекій, побивый, побіемый*). У пам'ятці подано тільки членні форми дієприкметників. Смотрицький слушно радить відмінювати їх за зразком прикметників.

У парадигмах поруч із старішими формами чоловічого роду виступають новіші, аналогічні (*біай — біюцій, бивый — бивій*, пор. ще *чтей, или і четій: читавый*), під впливом живої мови (див. ще: Брицын, 147—151).

Дуже стисло в «Граматиці» викладено вчення про невідмінювані частини мови. Детальніший, ніж інші, розділ «**С** нарѣчіи» (376—381). Прислівник має чотири категорії: 1) «Видъ» — «Первообра(з)ный» (*днесь, вчера*) і «Производный» (*мудре, добръ*); 2) «Начертаніє» — «Простое» (*славн*), «Сложное» (*преславн*), «Пресложное» (*препрославн*); 3) «Степеніє оуравненіа» — «Положителный» (*крѣпк*), «Ра(з)судителный» (*крѣпчае*), «Превосходителный» (*крѣпчайши*); 4) «Знаменованіє». Всю увагу вчений зосередив на класифікації при-

слівників за їх значенням (знаменованієм). Він розрізняє понад двадцять розрядів. Найбільші групи прислівників автор дрібнить ще на підгрупи. Прислівники «Времени» він ділить на групи «Настоящаго» (*днесь, нѣ, оуже* та ін.), «Прешедшаго» (*древле, вчера, лонѣ, искони* тощо), «Градушаго» (а не «Будушаго!») (*оутро, воутріє, иногда*). Прислівники «Мѣста», що відповідають на питання «где», означають «на мѣстѣ» (*зде, ту, онде, горѣ, долѣ, низу*), на питання «**о**(т)куда» — «**о**(т) Мѣста» (*о(т)сюду, зинуду*), на питання «кам» — «къ мѣсту» (*сѣмѣ, вонѣ, гору*), на питання «оудѣ» — «**ч**ре(з) мѣсто» (*сюдѣ, тудѣ, онудѣ*). На питання «как» відповідають прислівники «Качества» (*добръ, злѣ, прямѣ, туне, в(ѣ)малѣ*), на питання «колик» — «Количества» (*многѣ, помногу, почасти*), на питання «колижди» (скільки разів) — «Числа» (*многощи, многожды, дващи, дважды, двоцею*). Досить широко ілюструються лише прислівники «Чина» (порядку) (*поряду, прежде, посемѣ, з(ѣ)начала, перѣе*). Решту груп екземпфіковано порівняно невеликою кількістю прикладів: прислівники «Случаа» (*послучаю*), «Повеленіа» (*прійди, прійдѣте, принеси* та ін.), «Оувѣщаніа» (*такѣ, воправду*), «**С**(т)рицаніа» (*ни, не, нимала* та ін.), «Прешеніа» (*не, некакоже*), «Напруженіа» (*сѣлѣ, ве(л)ми* та ін.), «**С**слабленіа» (*едва, ели*), «Ра(з)сужденіа» (порівняння) (*паче; более, мѣе*), «Оуподобленіа» (*якѣ, такѣ, еликѣ, коль* та ін.), «Разнства» (*инакѣ, иначе*), «Недоуменіа» (*негли*), «Вопрошеніа» (*чесо, где*), «**С**(т)вѣщаніа» (*сегоради, за ту вину, тогда*), «Собраніа» (*купнѣ* та ін.), «**С**(т)дѣленіа» (*особѣ, тоцій, бе(з), кромѣ, разѣ*), «Избраніа» (*изряднѣ*), «Оускореніа» (*абіє, внезапно, напраснѣ*), «Оуказаніа» (*се, онѣ*). Таку детальну семантичну класифікацію зроблено за зразками тодішніх грецьких і латинських граматик. Витримати її було важко, тому не дивно, що окремі прислівники повторюються в різних групах (наприклад, *перѣе* виявляється в групі прислівників часу і порядку — «чина»). Звичайно, до прислівників тоді відносили й частки (наприклад, *не, ни, се*) (Симонова, 71—74). За зразком грецьких граматик сюди зараховували й окремі дієслова у формі наказового способу. До розрядів прислівників потрапляли також деякі сполучники (*неже*) і прийменники *бе(з)*, як у «Граматиці» 1591 р. та Л. Зизанія. Про творення ступенів порівняння якісних прислівників автор нічого не говорить. Правда, окремі форми вищого й найвищого ступеня наведено в розряді прислівників «розсужденія» й «количества» (*довольнѣ, доволнѣйши*).

Невеликий розділ «**С** предлозѣ» (382—383). М. Смотрицький нарахує двадцять прийменників. Як і в інших граматиках європейських мовознавців XVI—XVII ст., прийменниками вважаються й префікси. Прийменник, за автором, має тільки категорію відмінка (зрозуміло, що тут ідеться про вживання прийменників з тими чи іншими відмінковими формами). Прийменники виступають із усіма відмінками, крім називного. З родовим вживаються прийменники *оу, о(т), изъ* (або *сѣ*), *до*, з давальним — *ко і по*, «сказуемое Росски / ведлугъ» (тобто яке відповідає тогочасному українському літературному *ведлугъ* «згідно з»); із знахідним — *за*; з орудним — *со*; з місцевим — *при і по*, «сказуемое Росски / послѣ»; із знахідним й орудним —

пре(д), на(д), по(д), за; із знахідним і місцевим — во, ѿ або ѿб(ѣ), на. Прийменники «Сочинителнѣ и Сложнѣ пре(д)лагаютъ(ъ)са», тобто сполучуються з формами іменних частин мови чи виступають як префікси (*вос, нис, рас, пре, про*). Характерно, що автор подає тільки первинні прийменники. Прийменників *безъ* і *чрезъ* тут немає, бо вони трактуються як прислівники. Прийменники *из(ѣ)* і *съ* М. Смотрицький вважає фонетичними варіантами одного слова. Це вплив української мови, в якій давні *изъ* та *съ* внаслідок фонетичних змін збіглися в одній формі з (*із, зі*) (див. ще: Токар, 143—145).

У розділі «*С* Союзъ» (384—386) розглянуто акциденції сполучника, що має «Начертаніє» — «Простое» (*прежде*), «Сложное» (*пре(ж)е-дедаже*), «Пресложенное» (*преждедаже не*), «Знаменованіє», «Чинъ». Смотрицький нараховує дев'ять «знаменованій» (значень) — власне функцій сполучника: «Сопрагательное» (тобто єднальні сполучники) — *и* та *и.н.*, «Роздѣлительное» (розділові) — *или, ли, либо, ни* та *и.н.*, «Противительное» (протиставні) — *но, поне* та *и.н.*, «Сослагательное» (умови) — *аще, ащебо* та *и.н.*, «Винословное» (причини) — *бо, ибо, дѣля, ради, понеже, оубо, еже* та *и.н.*, «Подчинительное» (мети) — *да, дабы* та *и.н.*, «Наносительное» (наслідку) — *тѣмъ, тѣмже, оубо* та *и.н.*, «Исполнительное» (висновку) — *оубо, ждо, жде*, «Недоумѣтельное» (питальні) — *еда, чи; чили, ли*. Розподіл сполучників за їх функціями загалом удалий. Правда, сюди під впливом тодішніх граматик грецької мови, зокрема «Граматики» 1591 р., введено окремі прийменники (*дѣля, ради*). За порядком розташування відносно поєднаних слів (речень) сполучники бувають «Пре(д)лагателнаго чина» (*но, nebo, и, оубо* та *и.н.*) — препозитивні, «По(д)лагателнаго чина» (*же, оубо, ли, бо* та *и.н.*), — постпозитивні і «Общаго чина» (*обаче, аще, поне* та *и.н.*), які можуть виступати і в препозиції і постпозиції. Серед ілюстрацій виявляються й українські елементи — *чи, чили* (див. ще: Шкляр, 68—71).

Живомовним українським матеріалом насичений розділ «*С* междо-метіи» (386—388). Вигуки мають тільки «Начертаніє» — «Простое» (*ѿ*), «Сложенное» (*сеѿ(н)*), «Пресложенное» (*даждь то Бже*) і «Знаменованіє». Семантична класифікація вигуків дуже детальна: «Чудашаго са» (*се*), «Оудивляюшаго са» (*ѿ*), «Похвалаюшаго» (*блгоже, блгоже*), «Оуказуюшаго» (*се, сеѿнѣ, сеси* та *и.н.*), «Поношаюшаго» (*вагѣ, оуѣа*), «Жалѣюшаго» (*агѣ, ахѣ, а*), «Плачушаго» (*ѿхѣ, ѿ ѿ ѿ*), «Сѣтуюшаго» (*о, оувы, горе*), «Зовушаго» і «Восклидаюшаго» (*ѿ*), «Презираюшаго» (*гѿ*), «Мерзашаго са» (*фе*), «Понужаюшаго» (*ну*), «Радуюшаго са» (*гой*), «Милосердуюшаго» (*бѣда*), «Желаюшаго» (*ѿ, ѿбы(м)*), «Смѣюшаго са» (*ха / ха / ха*), «Молчати повелѣваюшаго» (*цѣт*), «Болшаго са» (*ѿй, ѿй*), «Зовушаго» (*гей*), «*С*(т)зываюшаго са» (*га, чтѿ*), «Страшаюша» (*се, ѿтѿ*), «Нападаюшаго напрасно» (раптово) (*здесь*). Як бачимо, власне церковнослов'янських (старослов'янських) вигуків тут дуже мало, адже в конфесіональних текстах їх було небагато, тому автор надолужив недостатність їх широким введенням українського матеріалу. Окремі вигуки взято, можливо, з латинської мови (*вагѣ, агѣ*).

Значне місце в нашій пам'ятці займає третя її частина — «*С* Свнтази» (389—475), яка заклала підвалини для вчення про зв'язки слів

у реченні у вітчизняному мовознавстві (у попередників Смотрицького цього розділу не було). «Свнтази», або «Славенски Сочиненіє... реченіа ко осми слова частемъ возносимаа / извѣстнымъ нѣкоимъ чиномъ оучитъ сочинати / и тѣмъ сокровенъ ихъ разумъ ѿ(т)кривати». Отже, це насамперед вчення про зв'язок слів у зворотах. «Свнтази» поділяється на «Простую» і «Образную». «Простий» навчає правил поєднання восьми частин речення (мови). «Образний» синтаксис «єсть образ(з) главіа противу правилѿ(м) Свнтазѿѿс, искусны(х) писателей оупотребленіемъ оутверженный», тобто це синтаксис художньої мови (власне начерк стилістики). Головну увагу автор звернув на «простий» синтаксис. Тут він далеко меншою мірою скутий рамками теорії свого часу. Належному викладові матеріалу сприяло те, що М. Смотрицький нерідко зіставляє церковнослов'янську систему з грецькою, латинською й книжною українською. Свої міркування з церковнослов'янського синтаксису учений часто екземпліфікує цитатами з авторитетних для тієї доби джерел. Приклади іноді паспортизуються. Це важливий елемент наукового підходу до об'єкта дослідження (опису).

Цитатний матеріал книги М. Смотрицького має в основному гуманістичне спрямування, моралістично-дидактичний зміст. Прикладів, придуманих автором, небагато. Штучні правила (як і приклади) виявляються тільки в параграфі про вживання «причастодѣтія», введеного в морфологію: *Ите(л)но ми єсть во градѣ ко онсици*. Більшість сформульованих правил про узгодження, керування, функції відмінків зберігають і сучасні наші граматики, адже синтаксис простого речення церковнослов'янської (й старослов'янської) та синтаксиси сучасних східнослов'янських мов мають дуже багато спільного. Для вченого деякі церковнослов'янські конструкції, побудовані за грецькими зразками, здавалися не тільки прийнятними, але й необхідними. Проте Смотрицький прагнув наблизити синтаксис церковнослов'янської мови до синтаксису живої мови.

Учений добре знав, які старослов'янські конструкції з'явилися під впливом грецької мови. Приймаючи або відкидаючи їх, він здебільшого підкреслював, що те або інше явище притаманне насамперед грецькому синтаксису, напр.: «Нравомъ Аггѣкъ и Славане Положителнаго оупотребляють вмѣсто ра(з)судителнаго: якѿ, Блго єсть оуповати на Г(с)да / нежели оуповати на члка; и про(ч)». Смотрицький дуже часто при конструкціях, що є кальками з грецьких, дає пояснення-паралелі, близькі до живомовних. Це робить він навіть тоді, коли грецьке походження виразу не підкреслює, напр.: «Высокаа древесъ падоша: в(ѣ)мѣсто, вса високаа дрѣва». До запозичених конструкцій він справедливо відносить сполучення типу «Никомуже когда не бысть похвално, бѣдна помиловашему, вмѣсто / помиловати: и про(ч)». Як «еллінізмъ» пояснює вживання дієприкметника від дієслова *быти* з іменниками: «Согрѣшати члвки сушыа ничтоже дивно». За грецькими зразками побудовані й слов'янські конструкції з дієприслівниками замість неозначеної форми при дієсловах, що означають «духа движеніє»: *Нанъ оуповающе буде(м): вмѣсто / оуповати*.

Смотрицький залюбки виділяє особливості слов'янської будови речення: «Обычно Славянѡ(м) на(д) Гречески(х) діалекто(в) свойство есть / существите(л)ну в(ъ) родително(м) полагаемо / Прилагателна сочинена себѣ не имущему, в(ъ) Прилагателе(н) своему Существите(л)ну в(ъ) родѣ числѣ и падежи согласующѣ / претворати сѧ: якѡ / Начало премудрости страхъ Г(с)днь».

Автор говорить і про ті випадки, коли треба вживати родовий присвійний, а не присвійний займенник (в тому числі коли іменник має два означення). До речі, вченому відомий і давальний присвійний: «Вл(д)ко животу моему: в(ъ) мѣсто / живота моего» (це явище властиве і південно-західним говорам української мови). В окремому правилі мовознавець говорить про те, що «Прилагателна еллинѡмъ с(ъ) Вините(л)нымъ произносима / Славянѡ(м) с(ъ) Творителны(м) Существителныхъ / родѣ, отечество, или часть нѣкую всего / знаменующихъ сунехдохихѡс произноса(т)сѧ: якѡ отечество(м) Галілеанинъ: именовемъ Петръ: лицемъ черменъ...». Автор застерігає: «Вмѣстѡ Во(з)вратителну / егѡ, еѧ, и прочіихъ ею всѣхъ числѣ падежій / оупотребляють Славяне блгоуменъ Притажате(л)ныхъ свой, своѧ, свое: якѡ... Аще жена пуститъ мужа своего / и посагне(т) на инаго / прелюбы твори(т): вмѣстѡ / мужа еѧ». Учений заперечує деякі кальки грецьких конструкцій: «Есть Аттѡ(м) свойство / Славенску языку всѧкъ странно / Возносителному со Предидущимъ в(ъ) то(м)же падежи сочинатисѧ, на послѣдующій глѣ / имже правиму быти ему достоаше / ни единъ возгладъ имущему: якѡ... τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποίησάνην περὶ πάντων ὃ Θεόφιλε, ὃν ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν Славенски: Первое оубѡ слово сотвори(х) ѡ всѣх(ъ) ѡ Теофіле / ѡ ни(х)же начать Г(с) творити». Цей вислів, за Смотрицьким, потрібно перекласти так: «Первое оубѡ слово сотвори(х) ѡ всѣх(ъ) ѡ Теофіле / яже начать Г(с) творити». Для підтвердження своєї думки він наводить аналогічні переклади, що їх зробили «искуснїи преводнищи». Мовознавець критично поставився й до інших дослівних перекладів. Наприклад, відповідно до побудованої за грецьким зразком конструкції типу «Благоуменъ есть / иже не скорбитъ ѡ них(ъ)же неимать, но радуется ѡ нихъже имать» для слов'янського синтаксису вважає більш властивою конструкцією «Блгоуменный есть / иже не скорбитъ ѡ ихъже не имать, но радуется(ъ)сѧ ѡ яже имать».

Автор виступає проти перекладання грецького препозитивного члена («Пре(д)чинна») ὃ, ἧ, τὸ, яке спричиняє в слов'янських текстах «разума ѡмраченіє / и Сочиненїѧ грамматична сматенїє». Він радить перекладати тільки постпозитивне («По(д)чинна») відносне слово ὃς, ἧ, ὅ. Препозитивний член зберігається при перекладанні дієприкметників дієсловами, напр.: «πᾶς ὁ αἰτῶν λαμβάνει / καὶ ὁ ζῆτῶ συρίσκει. Славенски / Всѧкъ просѧй прие(м)летъ / и ищѧй обрѣтаетъ: Причастїѧ та во глы претворше, речемъ / Всѧкъ иже просить / приемлетъ, и иже ищетъ / обрѣтаетъ».

М. Смотрицький намагається відійти від деяких кальок інфінітивних сполучень. Наприклад, поруч із сполученням «держахоу егѡ еже не ѡтити ѡ(т) нихъ... Мы преводимъ, держаху его, да не бы ѡ(т)шелъ ѡ(т) ни(х)». Щоправда, він залишає «союз еже» в перекладі грецького інфінітива із сполучниками: «ко еже чести, πρὸς τὸ λέγειν / до читанъѧ: ѡ(т) еже чести, ἀπὸ τοῦ λέγειν / ѡ(т) читанъѧ / за еже чести, διὰ τὸ λέγειν / для того же читаль: во еже чести, εἰς τὸ λέγειν / абы читаль».

Автор нагадує, що грецькі інфінітиви з артиклем середнього роду, який змінюється за відмінками, деякі слов'янські книжники передавали за допомогою сполучення *еже* + інфінітив; тут слово *еже* не змінюється, тому це не займенник, а сполучник «знаменованїѧ Винословна / Руски казуемый / нехай, и / абы». Грецький вираз «πᾶσον τὴν γλῶσσαν σοῦ ἀπὸ κακοῦ καὶ χεῖλη σοῦ τοῦ μὴ λαλήσαι δόλον. Славенски преводимъ, Оудержи язык(ъ) свой ѡ(т) зла / и оустнѣ своѣ еже не глати лсти: Руски исто(л)ковуемъ / Гамуй языкъ свой ѡ(т) злого, и оуста твои нехай не моватъ зрады». Метод зіставлення досліджуваних явищ широко й обгрунтовано, на наукових засадах уперше в вітчизняній лінгвістиці використав М. Смотрицький. Крім цього, М. Смотрицький є одним із зачинателів теорії адекватного перекладу в нашій філології; він був противником буквалізму, що нерідко практикувався в XVI—XVII ст.

Учений досить детально й правильно висвітлив синтаксичні зв'язки узгодження й керування іменних частин мови, що часто збігаються з живомовними. Не обійдено навіть «Приложенїѧ» (прикладки), правил про питання й відповіді («Ѡ Вопросенїи и ѡ(т)вѣщанїи»). М. Смотрицький пише й про особливості, спільні церковнослов'янській мові й українським південно-західним говорам, але вже не властивих більшості східнослов'янських діалектів, наприклад, про вживання займенникових енкликів *ми*, *ти*, *си* чи давального відмінка присвійності — адже його «Грамматика» була розрахована на всіх слов'ян, що користувалися церковнослов'янською мовою.

Грунтовно і вдало викладено в «Граматиці» правила дієслівного керування, зокрема слушно підкреслено вживання форми родового відмінка замість знахідного при дієсловах із заперечною часткою *не*. Оригінальними є параграфи про вживання орудного й місцевого відмінків, яких немає в грецькій мові, а саме: «Ѡ Творителномъ со Именемъ», «Ѡ Творителномъ: абїє и ѡ Гла Страдателнаго сочиненїи...», «Ѡ Творителномъ Органа / Вины / Образа / Цены / ѡ(т)стоанїѧ / Мъры...», «Ѡ Сказателномъ со Гломъ...», «Ѡ Сказателномъ со Гло(м): на(д) Винителенъ...», «Ѡ Сказателномъ со Предлогомъ на, на(д) Винителенъ...». Зважаючи на те, що в живій мові дієслово *быти* у формі третьої особи однини й множини теперішнього часу пропускалося, вчений кілька разів пише про вживання його («Ѡ Глѣ / есмъ, Родителному сочиняемомъ...», «Ѡ Родителномъ со Безличнымъ...» та ін.).

Велика кількість синтаксичних правил у «Граматиці» присвячена описові церковнослов'янських конструкцій, не властивих живій мові

(насамперед грецьким калькам із інфінітивами та дієприкметниками). У зв'язку з цим привертає увагу лаконічність правила « Ω Дателномъ со Гломъ Самостотелно(м)»: «Всѣхъ залогъ Гломъ сочиняемъ бываетъ дателенъ / Самостателенъ: якѡ, Бгу дающу зависть ничтоже оупѣваетъ. и, зраци(м) имъ взатъса». Мабуть, ця конструкція була добре відома і вживана серед освічених сучасників М. Смотрицького, хоч у старій українській мові вона була рідкісним явищем (Безпалько, 69). Однак сліди давального самостійного відмінка спостерігаються в уживаних в українській літературній мові XVI—XVII ст. сполуках дієприслівників на **-чи (-ши, -вши)** з іменниками або займенниками у формі давального відмінка (там же, 70). Сліди ці, безумовно, були й у живій мові XVI — початку XVII ст. Вони сприяли осмисленню конструкцій давального самостійного як категорії, що не є зовсім чужою живій мові.

У текстах, якими користувався учений, напевне, були форми супіна в орфографічних варіантах типу *идѣ видѣтъ* або *идѣ видѣть*, але вони помилково сприймалися як нові, народні форми інфінітива з редукцією кінцевого *и* (типу *видѣть* «бачити»), тому М. Смотрицький писав: «Неопредѣленный со Глы или Причастіи движеніе на мѣсто знаменующими сочиненъ / Герундій Латинскихъ на / dum силу притажеть: якѡ... иду оуготовати мѣсто ва(м)». І далі: «Не точно Герундій / но Супінь на / tum сходѣщи(х) / Неопредѣленный глом(м) или причастіемъ движеніа сочиненъ силу притажеть: якѡ, что исходисте в(ъ) пустыню видѣти».

Синтаксис Смотрицького доповнює його морфологію. Тільки тут, наприклад, він пише про те, що для «Славнѣ» характерним є вживання неозначеної форми з дієсловами «хочу, или имамъ, во Будущаго време показаніе: якѡ, хочу, или имамъ чести: в(ъ)мѣсто / прочту».

Саме в розділі « Ω сочиненіи Нарѣчіа», яке пов'язується з іменником і дієсловом способом прилягання («Нарѣчіа примещут(ъ)са Имене(м) / Глаголомъ»), учений пише, що прислівники *бе(з)*, *кромѣ*, *развѣ*, *внѣ*, *внутрь*, *сѣбне*, *близь*, *далече*, *окрестѣ*, *вмѣсто*, *прежде*, *послѣди*, *даже до*, *отай*, *паче*, *противу* та ін., «Предлогъ свойство имущаа», вживаються з родовим відмінком: *внутрь дому*, *внѣ двора* тощо, а слова *чре(з)* та *сквозѣ* «Винителному предидут(ъ): якѡ, чре(з) мене, сѣсть / пре(з) мене: и / сквозѣ иглено оухо». Тут знову як «Нарѣчіа Повеленіа» виступають форми наказового способу: *гради Іоанне виждь*.

Розділ « Ω сочиненіи Предлога» стисло викладає синтаксис прийменників, у тому числі їх сполуки з орудним й місцевим, яких немає в грецькій мові. В окремому параграфі тут йдеться про вживання «*во(з)*, или / *вос*, *вмѣсто* / *за*», який «Винител(л)ну сочиняет(ъ)са: якѡ, блгодать *во(з)* блг(д)ть». Автор підкреслив, що в церковнослов'янській мові *воз* (*вос*) виступає не тільки як префікс, а й як звичайний прийменник. Поза увагою спостережливого лінгвіста не залишилася важлива риса слов'янського синтаксису — вживання при префіксальних дієсловах іменникових сполук із відповідними прийменниками: «Гли сложе(н)ніа свойстве(н)нѣ со своихъ Предлогъ оудвоеніемъ падежа

прие(м)лю(т), якѡ: *ѡ(т)хожу ѡ(т) тебе: сниде с(ъ) нѡсе: вниду в(ъ) домъ: зайде за ѡблакъ: согласиса с(ъ) нимъ: надиде на(д) ма: подиде по(д) ма: предиде пре(д) лицемъ моимъ: при мнѣ прииде: и про(ч)*» (455). Відчуваючи прийменникову функцію слів *дѣла*, *ради*, М. Смотрицький у розділі « Ω сочиненіи Союза» зауважує, що ці слова «образомъ Пред(л)огъ Родите(л)ну послѣдующе служатъ».

Невеликий розділ « Ω Свнтази образной» дає пояснення (з прикладами) дев'яти тропів і фігур: «Просфесіс (Приложеніе), Свнєкдохи (Ω б(ъ)лгтіе), Свнѣсесіс (Сложеніе), Зевґма (Спрѣженіе), Свллифіс (Ω саженіе), Пролифіс (Пре(д)взатіе), Антипѡсіс (Мѣстопадежіе), Еналлагіс (Измѣненіе), Еллинісмъ» (див. ще: Чехівський, 151—154).

В кінці третьої частини «Граматики» подаються правила про порядок слів у реченні — « Ω чинѣ граматичесѣтъ».

Остання, четверта частина «Граматики» — « Ω Просодіи стіхотворной» (474—500) є короткою теорією віршування. Для обґрунтування цього розділу М. Смотрицький використав легенду, викладену польським істориком Матвієм Стрийковським, який був «Дѣй Славенскихъ хронографъ достовѣрный», про те, що славний латинський поет Овідій, коли був «в(ъ) Сарма(т)скихъ народѣ заточеніи», досконало вивчив їх мову і «славенскимъ діалекто(м)»... Стіхи или вѣрши» писав. Оскільки й автор вважає, що церковнослов'янською мовою можна складати вірші, він дає основи віршування для тих, хто після нього хоче «искуснѣ творити». Смотрицький виділяє два різновиди просодії: «Орфографійну» «гласа писменнаго во гланіи / или во писаніи припѣтіе измѣнное быти», про яку йшлося на початку книги, і «Просодійну» — «художество Стіхотворное по(д) метром(ъ) или мѣрою слогъ количество».

Він знову нагадує про поділ звуків (літер). «Количество» складу — це його міра, коротка або довга «по Времени». «Краткаа» міра та, що складається з одного «времене» (тобто з мори), «До(л)гаа» — з двох «времен». За мірою склад буває *краткій*, *долгий*, *дво време(н)ный* або *ѡбоатный*, за «чиномъ» (тобто порядком) в слові — *предній*, *средній*, *послѣдній*.

«Количество» складу визначається «естествомъ писменъ: Положеніемъ: Приращеніемъ: и ѡконченіемъ».

М. Смотрицький для окремих знаків, властивих кирилиці, пропонує свої умовні правила, наприклад те, що є у множині замість «древнаго іє» можна вважати довгим, наприклад *отцем(ъ)*.

Невеликий розділ « Ω степенехъ стіхотворныхъ мѣры» присвячено викладові вчення про стопи і віршові розміри (метри). «Степень» (тобто стопа) — «єсть мѣра извѣстнаа в(ъ) количествѣ слог(ъ) блюдомаа». Для складання віршів вживається сто двадцять чотири стопи, та найуживанішими є двадцять вісім: двоскладових — чотири, трискладових — вісім, чотирискладових — шістнадцять (їх оминає як «мнѣ Славнѣ оупотребленію служаща»). Назви стоп автор не перекладає: *Спондій*, *Пурріхій*, *Трохей*, *Іамвѣ*, *Дактвль*, *Анапест(ъ)*, *Амфібрахой*, *Амфімакрѣ*, *Вакхій*, *Палі(м)вакхій*, *Триврахвй*, *Трімакрѣ*. До кожної стопи автор дає ілюстрації. При деяких найбільш уживаних стопах Смотрицький навів приклади, в яких довгота збігається з

наголосом: «Трохей / — ◡; як *сърдце: тѣло*, Дактуль / — ◡◡: як *бѣліе: чѣрпало*, Анапест(ъ) / ◡◡ — : як *ω* неплоды, *ходотай*, Амфі-врахуй / ◡ — ◡: як *ω* / *точило: вретіще*». Не виключено, що ці випадки могли наштовхнути наступних теоретиків на думку про застосування зазначених стоп на силабо-тонічній основі (див. ще: Тимошенко, 90—92).

Параграф «Ω Стїсь, или / вѣршу» викладає вчення про найбільш уживані роди віршів.

Закінчується «Граматики» М. Смотрицького розділом «Ω страстехъ реченій» — вченням про зміни, які допускаються в слові «мѣры ради стїхотворны». Автор пояснює і наводить приклади до дев'яти «страстей изобилїа» і дев'яти «страстей скудости». Важливо те, що вчений для збереження віршового розміру включає й народні форми (навіть різнодіалектні): «*ω(т)ложеніе... як *ω* / плоть вмѣсто *ω*плоть: мѣнїе, вмѣсто імѣнїе: мѣна / вмѣсто и(з)мѣна, зраст(ъ), вмѣсто возраст(ъ); Оусугубленїе... як *ω* / естесмы, вмѣсто есмы; *ω(т)атїе... як *ω* / ество, вмѣсто естество; Напраженїе... як *ω* / тѣлеса, вмѣсто телеса: двакую, вѣсто двекую; Ωслабленїе... як *ω*... баграница / вмѣсто баграница: грехъ / вмѣсто грѣхъ; Распространенїе... як *ω* / сочетанїе вмѣсто сочетанїе: царствую, вмѣсто ца(р)ствую; Ра(з)дѣленїе... як *ω* / Радуиса, вмѣсто радуйса; Спраженїе... як *ω* / тройца, вмѣсто троица, вмѣщенїе... як *ω* / жатель, вмѣсто жатель: кубель, вмѣсто кобель; Изатїе... як *ω* / дѣство, вмѣсто дѣйство; Оулишенїе... як *ω* / серце, вмѣсто сер(д)це, сонце, вмѣсто солнце*».*

Віршування М. Смотрицького ґрунтується на теорії, розробленій у латинській граматиці Е. Альвара, й частково, особливо у викладі «страстей», у трактаті Трифона, а також у граматиці грецької мови Варенія (Перетц, 21, 27—34). Вживання «страстей» засвідчено в окремих українських віршах початку XVII ст. Сам М. Смотрицький був чудовим поетом, версификатором (Укр. п., 165—179). Свої теоретичні настанови він застосовує зокрема у віршах «Лямент у свѣта убогих...» (Вільно, 1620 — там же).

Спроби запровадити метричну систему віршування були зумовлені, можливо, прагненням створити власну систему віршування замість польської силабічної. Проте вироблена в такий спосіб метрична система «виявилась гіршою від першої, і, не давши плодів, зів'яла», а силабічна проіснувала майже 200 років (Перетц, 24, 35; див. ще: Сулима, 173—175).

Система граматики (морфологія й синтаксис), викладена й кодифікована М. Смотрицьким, загалом близька до системи старослов'янської мови пізнього періоду. Це забезпечило їй небачений авторитет у середовищі вітчизняних і зарубіжних філологів аж до початку XIX ст. Живомовні східнослов'янські і специфічні українські елементи не розхитали її «класичних» старослов'янських норм, а пов'язали їх із сучасністю, наблизили до життя. Разом із цим у книзі М. Смотрицького немає жодного розділу, жодного лексико-граматичного класу слів, у яких би не виявлялися елементи рідної мови автора — української.

Для з'ясування церковнослов'янської граматичної системи

М. Смотрицький здійснив велетенську роботу. Він чітко розрізняв книжну й живу мову XVI—XVII ст. Це спостерігається не тільки при зіставленні тексту передмови з текстом самої граматики, а й у численних зауваженнях і поясненнях церковнослов'янського матеріалу в тексті граматики.

Текст граматики написано згідно з правилами, які автор викладає у ній. Лексика й синтаксис у книзі досить архаїзовані, тому сучасний читач може сприймати текст не без труднощів (Ларин, 302). Як було вище показано, незважаючи на прагнення до «чистоти» церковнослов'янської мови, М. Смотрицький свідомо чи несвідомо ввів у неї елементи живої мови своєї доби. Треба мати на увазі, що західноукраїнські говірки, які засвоїв автор у дитинстві (подільські, розташовані на межі наддніпрянських і близько до волинських) та в юності (волинські околиці м. Острога), зберігають і тепер чимало архаїчних рис у відмінюванні й синтаксисі (див. ще: Баценко, 155—158; Ткачук, 158—159). У XVI—XVII ст. таких рис було ще більше. Багато явищ церковнослов'янської мови збігалися з фактами народної мови зазначеної території і для автора «Граматики» були близькими й живими.

Вплив української мови спостерігається не тільки у правилах і прикладах, а й у тексті книги М. Смотрицького. Правда, вплив цей менший, ніж у граматиці Л. Зизанія. Найбільше відбився він у ділянці наголосу і лексики (насамперед західних говірок): *оустоупоую* (20), *рогъ* «кут» (25), *Павловна, воеводичъ, воеводинна, каштеля(н)на* (25), *женище* (26) і т. д., *язьку* (23), *Вилнїанїнъ, Львованїнъ* (59), *имѧ* (61 та ін.), *втѣрое* (62), *снѣха* (70), *злѣдѣй* (137), *прѣстѣе* (236), *хѣщу* (246), *быль (лѧ) лѣ* (322) тощо.

У тексті зустрічаються окремі випадки написання *и* на місці *ы*: *неасить* (51), *гризу* (246, 285), *двѣ рыбѣ* (432) та ін. Український рефлекс групи *ьр* фіксується в слові *гримю* (246, 311). Білоруські складачі в деяких випадках внесли *е* замість *ѣ*: *бегю* (312), *меняють* (312), *целбу* (401), *цены* (429), *грехи* (492) та ін. Трапляються окремі фонетично-морфологічні українізми, напр., *точокъ* (23) та ін.

Час від часу учений пояснює матеріал української літературної мовою своєї доби. Напр.: «Як *ω*: Нарѣчіе Оуподобленїа: знаменующее / якъ, ижъ, абовѣм(ъ), гдыжъ: чре(зъ) / *ω* пишемо быти имать...» (381); при лексемі *стихъ* М. Смотрицький (за одним винятком) постійно дає звичний тоді український термін *вѣришь*, щоб уточнити, про яке значення полісемного церковнослов'янського слова йдеться (крім значення «вірш» церковнослов'янське *стихъ* означало «закінчена фраза у святому письмі, молитві» та ін.). «Уничжительный вид» імен у «Граматиці» ілюструється українськими формами *женище*, *дѣтище*. У цей ряд віднесено навіть *вретіще* (тобто *веретіще*, укр. діал. *верета* «грубе рядно»).

Усе гніздо дієслів, похідних від кореня *ход-* у 1-й особі однини тепер. часу в «Граматиці» подано з приголосним *ж* замість церковнослов'янської сполуки *жд*: *оухожю*, *ω(т)хожю*, *исхожю*, *вхожю*, *схожюся*, *нахожю*, *на(д)хожю*, *обхожю*, *похожюся*, *по(д)хожю* та ін. (373) (див. ще: Русанівський, 116—122).

Специфічних елементів інших слов'янських мов, у тому числі й польської (Булич, 176), у «Граматичі» М. Смотрицького немає.

Той факт, що М. Смотрицький численні живомовні флексії вводить поруч із старослов'янськими, вказує на демократичне прагнення до того, щоб писемна словенороська мова не губила зв'язку з живим мовленням, адже учений бачив, які елементи фіксуються у найдавніших доступних йому пам'ятках старослов'янської мови. М. Смотрицький, як і інші українські граматисти, не мав наміру створити граматику старослов'янської мови кирило-мефодіївської доби. Він кодифікував церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції свого часу й елементи української мови були для нього органічним її компонентом. Українські вкраплення аж ніяк не засмічували цієї мови, як дехто гадає (Sgambati, 115), а наближали її до життя. Не «засмічені» граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького і іншомовними запозиченнями (там же), бо таких елементів у них немає зовсім.

Очевидно, що «граматика Смотрицького присвячена церковнослов'янській мові, але не давньоцерковнослов'янській (тобто старослов'янській), а пізнішій церковній мові, яка в основі своїй старослов'янська, але підпала під певний вплив з боку живої мови тієї країни, де її використовували. В даному випадку перед нами та форма церковнослов'янської мови, що прийнята була на Україні та в Білорусії, тобто церковнослов'янської мови, яка зазнала на собі певного впливу з боку української й білоруської мов (через наявність у цих мовах багатьох спільних рис ми не завжди можемо розрізнити сліди впливу тієї або іншої)» (Кузнецов 1958, 32; див. ще: Анічєнка 1982, 122—127).

П. Житецький вважав, що М. Смотрицький користувався рукописами східнослов'янської редакції і при цьому пізніми — не давнішими XV—XVI ст. (Житецкий, 18—19). Конкретно питанням про те, звідки М. Смотрицький брав фактичний матеріал для своєї «Граматики», ніхто, крім М. Вейнгарта, не займався. М. Вейнгарт вважає основним джерелом системи, описаної в «Граматичі» М. Смотрицьким, Острозьку біблію 1581 р., хоча сам він зауважує, що вона щодо мови неоднорідна. Деякі книги Острозької біблії прямо ведуть до старослов'янської доби, навіть до кирило-мефодіївського періоду (більша частина Нового завіту, окремі книги Старого завіту). Частина новоперекладених текстів має церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції. В них виступають латинізми (в книзі Юдіф), навіть західноруські діалектизми та полонізми (в книзі Есфір) (Weingart, 48, 54). Проте порівняння цитат «Граматики» М. Смотрицького з текстом Острозької біблії виявляє чималі відмінності (Німчук 1979, 89).

Це дає підстави твердити, що Острозька біблія не була єдиним, а, може, й не основним джерелом слов'янського матеріалу праці М. Смотрицького. Поруч із нею автор досліджував тексти старіші, навіть XII—XIII ст. Текстів XII—XIII ст. в добу написання «Граматики», безсумнівно, було далеко більше, ніж збереглося до XIX—XX ст. Досліджуючи глоси Крехівського апостола (бл. 1560 р.), ми дійшли висновку, що староукраїнський текст пам'ятки є перекладом церковнослов'янського тексту XII або XIII ст. Якщо і вважати Острозьку біб-

лію основним джерелом фактичного матеріалу в «Граматичі» Смотрицького, то треба визнати і великий мовознавчий хист автора, який загалом добре розібрався в нерівномірному щодо давнини матеріалі й вибрав форми, в цілому дуже близькі до старослов'янських. Смотрицький був першим дослідником старослов'янських (і церковнослов'янських) текстів. Аналіз «Граматики» показав, що вчений користувався церковнослов'янськими текстами як східнослов'янської, так і південнослов'янських редакцій. Питання про основні текстові джерела «Граматики» необхідно ще досліджувати. Виявленню їх сприяють численні цитати в розділі про синтаксис (як паспортизовані, так і непаспортизовані), хоча потрібно пам'ятати, що правопис їх автор міг змінювати згідно з правилами, які він сформулював у своїй праці.

Аж до «Institutiones» Й. Добровського «Граматика» М. Смотрицького була основним підручником церковнослов'янської мови, який користувався великим авторитетом (Ягич 1910, 28). Протягом півтора століття від її виходу в усьому вченому світі в лінгвістичному пізнанні церковнослов'янської мови зроблено менший поступ, ніж було здійснено в південно-західній Русі на межі XVI—XVII ст. (Weingart, 60, 61). Отже, зрозуміло, чому праця Смотрицького з більшими чи меншими змінами перевидавалася кілька разів, а граматики церковнослов'янської мови основувалися на ній до початку XIX ст.

Уже 1638 р. на Поділлі надруковано книгу під назвою «Граматїки или писменница языка Словен(ъ)скаго тцателемъ въ кратцѣ издана в(ъ) Креманци...» заходом Богоявленського братства, укладену на основі «Граматики» Смотрицького. Певний вплив Смотрицького виявляється в рукописній граматиці (1643 р.) староукраїнської книжної мови — «Граматыка словенская» — І. Ужевича.

Хорватський учений Ю. Крижанич (1617—1683), що тривалий час проживав у Росії, у своїй рукописній праці «Граматично изказанїе» (Тобольск, 1666), хоч і критикував окремі твердження М. Смотрицького, дав йому високу оцінку: «Мелетїи Смотрискии дльаради својею трудольубїа и дльа печалности, коју јест носил про общену ползу, пишущ Граматику, достојен јест памети и вногије хвали: и бил би доспил вещи народу пособније, даби се не бил соблазил по образу на Гречскије преводи: и да би не бил захотил нашего језика на Гречскије. и на Латинскије узори претварјат» (Крижанич, с. IV—V). Його критика дуже часто була необгрунтована. Наприклад, він говорить, що Смотрицький твердить, ніби імена на -жа, -льа, -нья, -ча, -ша, -ца, -ца і -ја творять кличний відмінок за допомогою -е (о мреже, о земље, о туче і т. д.), «али то нит во всем јстина», бо, на думку Ю. Крижанича, частина таких слів приймає флексію -а або навіть -о (о птицо, голубицо, межо, стражо, земльо, пищо і т. д.) (там же, 17—18). Насправді М. Смотрицький дає історично закономірні, стародавні форми. Деякі закиди Ю. Крижанича цілком слушні. Хорватський учений резонно зауважує, що форми типу *читаати, творјаати; читаал, творјаал* і под. «нисут ниғдиж вь льудех слишани били. А никоїх вь Гречских преводех нит увидит. А никоје јесут сказно утворени по обзору на Лешску отмину» (там же, 103). Сюди він зараховував і *читаах, творјаах* — правильні давньоруські форми імперфекта, що не мають жодного

стосунку до польської мови. На праці Ю. Крижанича спостерігається помітний вплив «Граматики» М. Смотрицького (Грунський, 20).

Із значними переробками «Граматика» М. Смотрицького (без імені й прізвища автора) 1648 р. надрукована в Москві. Замість передмови 1619 р. тут вміщено приписувані Максимові Греку твори (Іванов 1969, 94—97) «Предисловіє грамматики» та «Нѣкоего вопросившаго съ люботруднымъ тщаніємъ Маѣма инока стѣа горы...», в яких говориться про необхідність і корисність вивчення граматки. Імені автора не названо у зв'язку з переходом Смотрицького в унію, тому ця публікація граматки тривалий час мала назву Максимової (Засадкевич, 135).

Видавці 1648 р. значно переробили розділ про орфографію, внесли в неї багато канонів із посібника Л. Зизанія. Вони усунули розділ про вигук, надрукувавши натомість розділ про артикль («различіе») з «Граматики» Л. Зизанія. Відмінювання іменників у багатьох парадигмах наближено до російського живого мовлення (детальніше див.: Німчук 1979, 92—98).

Цих змін далеко більше, ніж їх відзначили всі попередні дослідники, зокрема С. Булич та Г. Ягич (там же, 96—98).

У відмінюванні прикметників, числівників, займенників і дієслів спостерігаються дуже незначні відмінності. Невеликі зміни зроблено і в синтаксисі. Акцентуація в публікації 1648 р. наближена до російської (там же, 97—98). Вплив живої російської мови спостерігається не тільки в парадигмах, але й у тексті (Аниченко).

Немає точніших відомостей про московське видання «Граматики» Смотрицького 1651 р., про яке згадує В. Тредіаковський (Тредиаковский, 99). Можливо, це помилкова дата замість 1648 р. Узагалі в XVII ст. «Граматика» М. Смотрицького в Росії була дуже поширена і уживана, про що свідчать чималі виписки з неї в азбуковниках (Кузнецов 1958, 36).

До найкращих перевидань «Граматики» М. Смотрицького належить публікація 1721 р., здійснена в Москві під заголовком «Граматика въ царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ...». Після заголовка подано «Сглавленіе книги сея». «Предисловіє любомудрому читателю» містить цікаві факти про доло і значення книжки Смотрицького. Видав її, як гадають, Ф. Полікарпов-Орлов (Булич, 178; Ягич 1910, 31). Це видання В. Тредіаковський (Тредиаковский, 99) навіть називає граматикою Ф. Полікарпова. Можливо, що всі зміни й додатки до тексту М. Смотрицького належать також Ф. Полікарпову-Орлову (пор., напр., Быкова, Гуревич, 222—223). Говорячи про роль грецької й латинської мов у школах того часу, публікатор зазначає: «А славенска граматика въ тѣхъ оучищахъ не предашесѣ за оскуднѣніемъ сихъ книгъ. и Ѡ(т) сегѡ нужна зависитъ оучащымѣ немала. Ибо аще онаѣ граматика и издана бѣше не единожды печатію, но вседѣа време продолженіемъ, едва гдѣ обрѣтаетѣся, аки искра в пепелѣ сокрываема». Він висловлює велику повагу до автора, «стараго любом(д)раго мужа, греческаго и латинска языка (въ) свободныхъ наукахъ не менше неже въ славенскомъ искусна бывшаго, Мелетіа Смотрицкаго... Иже... и граматіку славенскую сочини, избра(в) из(ъ) гре-

ческіа и латинскіа приличнаѣ ко преводу обоихъ діалектѡ(в) правила, и своа многаѣ приложивъ славенскаѣ издаде на свѣтъ... въ лѣто.... ѡхѡтї» (тобто 1619).

Публікацію здійснено не за виданням 1648 р., як твердить С. Булич та інші історики мовознавства (Булич, 178; Ягич 1910, 31), а з видання 1619 р. до праці М. Смотрицького публікатор 1721 р. підійшов з великою повагою й відповідальністю. Текст передруковано досить ретельно, з першого видання усунуто небагато (додатки незначні).

Найбільше змін у напрямку наближення до живої російської мови зроблено в парадигмах іменників. У цьому видавець 1721 р. пішов далі, ніж видавці 1648 р. Російські форми тут здебільшого додаються як паралельні до церковнослов'янських. Часто зміни збігаються з нововведеннями публікації 1648 р., якою видавець 1721 р., безумовно, користувався. Російські елементи внесено і в невідмінювані частини мови. Це видання користувалося великою популярністю і вивчалось в школах (Засадкевич, 148; Быкова, Гуревич, 223). Г. Ягич згадує ще про перевидання «Граматки» М. Смотрицького 1755 р. в Москві (Ягич 1910, 31).

Враження дуже скороченої переробки «Граматки» М. Смотрицького з різними додатками справляє «Краткое Потребнѣйшихъ ѡ(т) Грамматическаго Художества вещей собраніе, ко из(ъ)ученію въ пол(ъ)зу хотѣщихъ не тол(ъ)ко чести, но и разумѣти ѡ(т) книгъ чтѡмаѣ...

Изданое. ≠ ѡфѡг. Года. въ Тупографіи Почаевской», що збереглося лише в кількох примірниках. Воно налічує 32 непагінованих аркуші (64 сторінки). Примірник пам'ятки 1773 р., який зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, — неповний — містить лише 30 аркушів (Слав. кн. кирил. печ., 187; Максименко, 79); при пізнішому (?) оправленні кінцевий аркуш (де подається оригінальний приклад стислого граматичного аналізу на основі речення з книги М. Смотрицького: «Другъ извѣстенъ въ неизвѣстнѣй вещи познаветѣся», а на звороті його — парадигма слова *иже, яже, еже*) помилково опинився після другого. Чіткого поділу на частини текст не має. Загалом «Краткое Потребнѣйшихъ ѡ(т) Грамматическаго Художества вещей собраніе...» настільки відрізняється від твору М. Смотрицького, що його можна вважати новою філологічною працею.

1778 р. у Почаєві вийшла «Grammatyka rossyjska». Звертаючись до читача, автори її зазначають, що правила взято «z regul sławnego Autora Rossyjskiego Michała Łomonosowa» (Gram. ros., 7). Під зверненням (присвятою) до А. Чарторийського зазначено: «J. O. Waszej Xiążęcy Mci Dobrodzieia Najniższy Sługa M. Lubowicz K. Ł. O. u A. Pisarz» (там же, 6). Очевидно, М. Любович, прізвище якого надруковано на першому місці, був головним автором не лише цієї, а й словеноросійської почаївської граматки. Рід Любовичів з Поділля висунув із свого середовища й інших діячів гуманітарних наук.

Під заголовком «Ѡ имени Г(с)дни» в граматичі 1773 р. говориться про користь від вивчення граматки, далі подано стислий виклад фонетики — орфографії, потім знову йдеться про необхідність знати граматіку (з покликанням на Іоанна Дамаскіна).

Поруч із слов'янськими термінами на означення різних граматичних категорій надруковано й латинські. В спеціальному застереженні підкреслено: «Внемли: прилагается здѣ латинское предложенныхъ частей нарицаніе, да хотѣши вдати себе потомъ въ наученіе азыка того, предуготоватса» (9).

Для полегшення сприймання матеріалу на полях книги (хоч і не послідовно), зрідка в текстовій частині, надруковані запитання, відповіддю на які є викладений текст.

Автор у кількох місцях підкреслює близькість граматичних систем церковнослов'янської та української мов і цим ніби виправдовує скорочення «Граматики» М. Смотрицького: «Кіим же способомъ сіи оуравненіа степені дьютса? Насъ изъ(ъ) млада оумьющихъ азыкъ Рускій, нѣсть нужда поучати...» (15); «И намъ оубо изъ(ъ) млада оумьющимъ ѿ(т) искусства та спрагати, нѣсть нужды ѿ томъ подробну испитовати...» (53). В іменних парадигмах форми двоїни дано тільки при іменниках I відміни. Після форм однини іменників II відміни зазначено: «Двоиственнаго числа склоненіе прочее ѿставляется, яко мало гдѣ оупотребляемое» (25).

У досліджуваному виданні привертає увагу наближення іменних і дієслівних флексій до українських (насамперед до південно-волинських, близьких до південно-східних говірок), що деколи подаються як паралельні. Напр.: *Пустычя, Пустыни, Пустынѣ, Пустыню, ѿ Пустыне, -и, -я; Пустынею, ѿ...Пустынѣ* (однина); *Слодѣи, Слодѣя, Слодѣю, Слодѣя, ѿ Слодѣю, Слодѣзмъ, ѿ Слодѣи; Якорь, Якоря, Якорю, Якоря* (винительный), *ѿ Якорю, -ѣ; Якоремъ, ѿ Якорѣ* (однина); *Соколы, Соколѡвъ, Соколѡмъ, Соколы, ѿ Соколы, Соколами, ѿ Соколахъ* (множина) тощо.

Оригінальними є деякі теоретичні погляди автора. Наприклад, про окрему дієслівну категорію способу він пише: «Наклоненіе Глагола, хотя въ иностранныхъ азыкахъ, на примѣръ въ Латинскомъ, пять, и болше, Россійскій же азыкъ оудовляется трема сими. Изъвительное. лат.: *Indicativus*. Повелительное. лат.: *Imperativus*. Неопредѣленное. лат.: *Infinitivus*» (42). Усвідомлюючи, що для «Сослагателнаго» лат.: *Optativus* и подчинителнаго лат.: *Conjunctivus* в словеноросійській мові немає окремого набору флексій, він твердить, що замість зазначених способів «оупотребляется Изъ(ъ)авительное наклоненіе, со приложеніемъ Симъ: Аще бы. Когда бѣ. Да бы. Будеть ли» (42).

На відміну від М. Смотрицького, він подає не шість, а тільки п'ять часових форм: «Временъ въ Славенскомъ азыкѣ по тонку много чипать иніи: Но намъ довлѣеть вдати пять сихъ: Настоящее. лат.: *Praesens*. Преходящее. лат.: *Imperfectum*. Прешедшее. лат.: *Praeteritum perfectum*. Мимощедшее. лат.: *Praeteritum plusquamperfectum*. Будущее. лат.: *Futurum*» (42).

На цій книзі позначився вплив видатного твору М. В. Ломоносова «Россійская грамматика» (Петербург, 1755), зокрема в поділі імен на відміни, адже, як і в М. В. Ломоносова, тут до III відміни відносяться іменники «на а. Среднаго рода на прикладъ: *Има. Съма*», а до четвертої — іменники «на ь женскаго рода, на примѣръ: *добродѣтель*» (21—

22). І для парадигм взято багато таких самих іменників, як і в граматиці російського мовознавця: *Пустыня, Соколъ, Слодѣй, Якорь, Солнце, Зданіе, Съма, Жеребя, Добродѣтель*.

Почаївське «Краткое Потребнѣйшихъ ѿ(т) Грамматическаго Художества вѣщій собраніе...» наближувало правила М. Смотрицького до живої мови і свідчило про те, що виникла потреба видання граматики української мови. Нові живомовні елементи, введені в цей посібник, дали сприяли граматичній нормалізації української літературної мови XVIII ст.

Невідомо, звідки взято факт видання «Граматики» Смотрицького в Москві 1782 р. (Укр. письм., 549). Того року вийшло тільки «Бесѣдование Максима Грека о пользѣ грамматики...» (М., 1782 р.). Це — передрук передмови до видання 1648 р., яка приписується Максиму Греку.

Коротким витягом із «Граматики» М. Смотрицького є видане 1706 р. біля Гданська «Руководеніе въ граматуку во Славяно-Россійскую или Московскую ко употребленію учащихъся азыка Московскаго» І. Копієвича (Пекарский, 19).

Дальшим наближенням до російської мови характеризується «Грамматика Славенская въ кратцѣ собранная въ Греко-Славенской школѣ яже въ великомъ Новѣградѣ при домѣ архіерейскомъ...» іподіякона Софійського собору в Новгороді, викладача Ф. Максимова, надрукована в Петербурзі 1723 р. Вона є переробкою «Граматики» М. Смотрицького (Булич, 31; Ягич 1910, 31).

Впливом праці М. Смотрицького позначена граматична частина книги «Teutsch-Leteinisch- und Russisches Lexicon samt denen Anfangs-Gründen der Russischen Sprache» (Спб., 1731) В. Адодурова (Булич, 213; Кузнецов 1958, 40; Ягич 1910, 922). Збереглася також частина рукописної граматики російської мови В. Адодурова, написана російською мовою, з виразним впливом М. Смотрицького (Успенский, 171, 172—175).

М. В. Ломоносов знав напам'ять «Граматику» Смотрицького і назвав її разом із «Арифметикою» Магницького «вратами своєї вченості» (Ломоносов, IV). «Россійская грамматика» М. В. Ломоносова (Петербург, 1755), природно, відбиває значний вплив Смотрицького щодо розподілу матеріалу, виділення граматичних категорій, термінології, формулювання деяких правил (Будилович, 67—71; Засадкевич, 98; Булич, 213—216; Макеева; Брицын 1982, 78—82; Морозова, 83—89). Із спадщини Смотрицького М. В. Ломоносов узяв найкраще, зокрема поділ на відміни, дієвідміни, кількість відмінків тощо. Великою мірою завдяки М. В. Ломоносову досягнення М. Смотрицького в галузі граматики дійшли до наших днів.

Впливом «Граматики» Смотрицького позначені праці «Краткія правила російської граматики, собранія изъ разныхъ російскихъ грамматикъ...» (М., 1773) та рукописна «Россійская грамматика» (1783—1788 pp.) А. О. Барсова, «Россійская грамматика сочиненная Императорскою Россійскою академією» (Спб., 1802), Х. Розанова «Сокращеніе Славянской этимологій» (М., 1810), І. Пенінського «Славянская грамматика, заимствованная преимущественно изъ грамматики

г. Добровського...» (Спб., 1825; останнє видання — 1856 р.) (Булич, 233, 235—236, 690, 732, 1058; Барсов) та ін.

Велике значення мала книга М. Смотрицького для написання першої граматики російської мови «Grammatica Russica» Г.-В. Лудольфа, надрукованої в Оксфорді 1696 р. Автор у кількох місцях посилається на «слов'янську граматику» і «слов'янську мову». В передмові Г.-В. Лудольф прямо пише, що він зберіг ту саму кількість відмін і порядок у відмінюванні, що й у «слов'янській граматиці», до якої радить звертатися читачам (Ludolf, 12; Алексеенко, 108—110; Шепелева, 110—113). Залежність від вчення Смотрицького про дієслово засвідчує німецький мовознавець Фатер, автор книги «Praktische Grammatik der Russischen Sprache...» (Лейпциг, 1808) (Булич, 733—734, 736).

Глибока обізнаність автора з «Граматиною» Смотрицького відчувається в досить оригінальній рукописній праці українського мовознавця Я. Блоницького «Грамматика нова стараго и славнаго языка славенскаго...», написана 1754—1761 рр. на Афоні й доопрацьована 1763 р. в Києві.

У 1794 р. за зразком книги Смотрицького Аполлос (А. Байбаков) надрукував у Києво-Печерській лаврі «Граматику... славенороссійскаго языка» (Балицкий, 38).

На творі Смотрицького ґрунтується рукописна «Грамматика російскаго сирѣчь правила извѣщательнаго и наставителнаго в словосложеніи слова языка славенскаго или русскаго...» закарпатського філолога А. Коцака (писання її розпочато 1768 р.) (Панькевич; Дзензелівський, 100—105; Лизанець, 105—108). Вплив Смотрицького позначився і на відомому творі М. Лучкая «Grammatica slavoguthena» (Будин, 1830). Праця М. Смотрицького була одним із джерел рукописної «Грамматки языка славенорусского» І. Могильницького (1824 р.) (Возняк 1909, 73—75).

Матеріали з «Граматики» М. Смотрицького поширювалися і в рукописному вигляді (Ягич 1895, 634, 950).

Твір М. Смотрицького відіграв визначну роль і в історії культури південних слов'ян, насамперед Сербії, Митрополит П. Ненадович дав передрукувати 1755 р. в м. Римніку (Румунія) «Граматику» Смотрицького (з вид. 1721 р.) під назвою «Грамматика въ пользу и употребленіе отроковъ Сербскихъ желающихъ основательнаго наученія Славенскаго діалекта...» (Булич, 179; Засадкевич, 178—180; Быкова, Гуревич, 223; Штампарија, 29, 33, 73). За працею М. Смотрицького С. Вуяновський в 1793 р. написав «Руководство къ славенстѣй Грамматіцѣ» (Засадкевич, 180). Значний вплив М. Смотрицького відчувається і в серба А. Мразовича «Руководство къ славенстѣй грамматіцѣ» (Відень, 1794; Будин 1800, 1821 р.) (Засадкевич, 180; Weingart, 56—57), за якою В. Караджич написав граматику сербської мови (Енциклопед. Jugosl., 414).

Певну роль праця М. Смотрицького відіграла у розвитку філології хорватів. У XVII—XVIII ст. за «Граматиною» виправлялися глаголичні культові книги (Засадкевич, 188—189; Ягич 1910, 39—40). М. Сович збирався видати «Граматику» Смотрицького в перекладі латинською мовою. Переклад М. Совича, хоч і вживався в глаголитських семіна-

ріях Оміша та Задара, залишився в рукопису (зберігається в Люблян) (Ягич 1910, 40).

Досить рано проникла «Грамматика» Смотрицького в Болгарію. Найбільш ранній список із першого видання її датується 1655 роком. Збереглися її списки із XVIII ст.—початку XIX ст. (Дылевский, 461—473). Вплив твору Смотрицького спостерігається в книзі Неофіта Рильського «Болгарска граматика сега перво сочинена въ употребленіе на славенболгарските училища» (Крагуевац, 1835) (Ягич 1910, 141—142; Дылевский, 473), а також в іншій граматиці новоболгарської мови «Грамматика славенболгарска» Х. Павловича 1845 р. (Засадкевич, 169).

За посібником Смотрицького вивчали церковнослов'янську мову в Румунії та Молдавії. 1697 р. пам'ятку надруковано під назвою «Грамматика славен(ъ)ския правильное свнтагма ннѣ тупомъ из(ъ)ображенное, соизволеніемъ пре(с)вѣтлагъ господаря всеа зе(м)ли оугровлахійския... Константина Басараба Воеводи...» (Курдиновский, 307—330) в Снагові (Panaitescu, 221). Вплив Смотрицького позначився на перших граматиках румунської мови — творах Дімітрія Евстатієвича (Брашов'яну) (Eustatievici, XVI) (навчався в Київській академії з 1757 р.) та ченця Макарія (XVIII ст.) (Macrea, 108, 114; Strungaru, 293—308).

«Грамматика» М. Смотрицького була відома в країнах Європи і поза ареалом функціонування церковнослов'янської мови. Щоб зробити її доступною для вивчення, робилися більш-менш повні переклади її латинською мовою.

До найбільш ранніх відноситься переклад (на полях книжки 1648 р.), зроблений відомим шведським мовознавцем-поліглотом Й. Спарвенфельдом (Ягич 1910, 65). Список «Граматики» з маргінальним перекладом зберігається також у м. Галле (НДР) (Winter). Повний переклад книги М. Смотрицького за виданням 1721 р. зробив англієць Т. Консетт, маючи намір її опублікувати (Берков, 23). Частина цього рукопису зберігається у Празі. Інший неповний рукописний переклад «Граматики» 1648 р. зберігається у Стокгольмі. Ці переклади свідчать про загальноєвропейське визнання твору Смотрицького (Sjöberg, 125, 131).

Віддав належне своєму видатному попередникові основоположник сучасної славістики Й. Добровський, який відверто визнав, що йшов «слідами Мелетія», де Смотрицький «показав правильну дорогу», але не міг схвалити багато того, що не підтверджується найдавнішими пам'ятками (Добровский, LXIX). Тільки Й. Добровський, що поставив перед собою завдання описати старослов'янську мову на основі найдавніших текстів, спромігся дати наукову критику слабких сторін фактичного матеріалу М. Смотрицького. «Грамматика» М. Смотрицького була тривалий час предметом його неослабної уваги. З неї Й. Добровський виходив при дослідженні системи старослов'янської мови (Ягич 1885, 5, 188, 230, 248, 410, 420, 465, 598).

М. Смотрицький дав школам XVII ст. авторитетний і ґрунтовний підручник. Після його «Граматики» ніхто не наважився нападати на церковнослов'янську мову як на мову непорядковану.

Видатний вчений здійснив кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції. Східнослов'янські (і власне українські) елементи разом із східнослов'янською звуковою (точніше орфографічною) оболонкою книжних елементів надавали нормам М. Смотрицького словенороського характеру. Об'єднання в «Граматиці» М. Смотрицького елементів, спільних для східних і південних слов'ян, із специфічно східнослов'янськими й південнослов'янськими (насамперед старослов'янського походження), зробило її однаково прийнятною і близькою для всіх слов'янських народів, які користувалися церковнослов'янською мовою, тому праця М. Смотрицького стала знаряддям слов'янського культурного єднання.

За нормами «Граматики» М. Смотрицького поступово було впорядковано всі церковнослов'янські тексти на слов'янському сході й півдні. Через друковані тексти норми набули загального поширення й понині функціонують у конфесійному вжитку.

Рекомендацій М. Смотрицького, в тому числі й стосовно вживання форм минулого часу, «причастодітія», дотримувалися і в неконфесійних високих стилях (Виноградов 1938).

М. Смотрицький був оригінальним граматистом-теоретиком слов'янської мовної системи. У цьому він не мав собі рівних у слов'янській філології аж до другої половини XVIII ст. Його досягнення використовуються і в наш час.

Найкраще в «Граматиці» опрацьовано категорії, спільні для церковнослов'янської й живої мови. У категоріях церковнослов'янської мови, яких не було в українській, російській та білоруській мовах кінця XVI — початку XVII ст., — двоїна, синтетичні форми минулих часів, супін та ін. — спостерігається найбільша кількість відхилень від старослов'янських форм, бо їх учений мусив брати тільки з пам'яток.

Тексти ж, доступні М. Смотрицькому, були хронологічно й текстологічно (східнослов'янські й південнослов'янські редакції) неоднорідні. Окремі морфологічні елементи, яких не виявилось в досліджених пам'ятках, він змушений був залучати не тільки з живої мови, але й виводити інтуїтивно.

Глибоке проникнення в структуру церковнослов'янської мови — міжслов'янської літературної, яка була спадкоємницею старослов'янської, забезпечило М. Смотрицькому належне місце і в історії слов'янознавства.

М. Смотрицький уперше виразно відділив церковнослов'янську мову від східнослов'янських, проте словенороський характер «Граматики» благотворно вплинув на закріплення в них багатьох літературних норм, зокрема на усталення орфографії та орфоєпії української мови XVII—XVIII ст. (Житецький, 26—37). Цьому сприяли й численні «Увѣщанія», в яких автор нерідко звертає увагу на особливості живої мови.

Народнорозмовні елементи в «Граматиці» М. Смотрицького та нововведення такого характеру в її перевиданнях і переробках підготували ґрунт для написання граматик східнослов'янських мов.

М. Смотрицький удосконалив слов'янську лінгвістичну (й взагалі

філологічну) термінологію, що існувала до нього, й створив безліч нових термінів, за допомогою яких можна було адекватно засвоїти або описати мовну систему. Як термінотворець М. Смотрицький не має собі рівних в історії давньої славістики. Той факт, що величезна кількість створених і введених ним термінів у незмінному або вдосконаленому вигляді функціонує й тепер у багатьох слов'янських терміносистемах, особливо в російській і болгарській, є переконливим доказом її науковості (див. ще: Сато).

Завдяки «Граматиці» М. Смотрицького вітчизняна філологія стала помітною галуззю європейського мовознавства стародавньої епохи. «Граматика» — непересічний твір вітчизняної педагогічної думки і наукового стилю.

Аналіз «Граматики» і з'ясування її ролі в подальшому розвитку граматичної думки на Україні, в Росії і Білорусії дає підставу вважати Мелетія Смотрицького основоположником вітчизняної славістики.

«ГРАММАТИКИ, ИЛИ ПИСМЕННОЦА ЯЗЫКА СЛОВЕНСКАГО»

Велика за обсягом «Граматика» М. Смотрицького з численними додатковими поясненнями призначалася насамперед для викладачів словенороської мови і студентів шкіл вищого типу. Для учнів шкіл початкового й середнього типу потрібний був стислий підручник, у якому б викладалися лише основи церковнослов'янської мови. Такий підручник під назвою «Грамматіки, или Писменница языка Словен(ъ)скаго» тшательем вкратцѣ издана в(ъ) Кремънци Року ахли» (тобто 1638) з'явився майже через двадцять років після виходу книги М. Смотрицького. Крем'янець — сучасне місто Кременець, районний центр Тернопільської обл. В ньому 1636 р. засновано школу-філію Києво-Могилянської (Возняк 1921, 104). Тут же в XVII ст. розгорнуло свою роботу братство, організоване при Богоявленській церкві. Саме богоявленське братство видало досліджувану граматіку. Про це свідчить художньо оформлена титульна сторінка кременецького стародруку — дереворит із сюжетом богоявління. В заголовку пам'ятки підкреслено, що граматика адресована учням («тшательемъ»).

Автором «Грамматіки, или Писменници...» називають луцького єпископа Афанасія Пузину (Булич, 175; Ягич 1910, 30), однак це тільки здогад, не підкріплений вагомими аргументами. У кременецькій граматиці категорично заперечено теорію віршування, яку розробив М. Смотрицький на основі грецьких зразків. Заперечити теорію К. Смотрицького міг тільки авторитетний і досвідчений версифікатор того часу. У Кременці 1638 р. вийшли ще дві книжки. Видавцем їх був А. Пузина. Можливо, на його замовлення для Луцької школи або для навчальних закладів Волині взагалі було скопійовано й надруковано «Грамматіку, или писменницу...». Із поетів луцького середовища виділяється Давид Андрієвич. Можливо, він має якусь причетність до досліджуваної пам'ятки. Однак не виключено, що автором

її був хтось із кременецьких викладачів. Питання про авторство цього підручника залишається відкритим.

У зверненні «До чителника», написаному староукраїнською мовою, автор розкриває зміст створеного ним слов'янського терміна *писменница* — еквівалента грецького: «Гра(м)м(а)тики Елли(н)ски(м) язы(ко)м ω(т) гла Грече(с)кого Графω, що слове(н)ски(м) языко(м) розумє(т)са, Писме(н)ница, ω(т) глагола пишу: Бовѣмъ писмо бе(з) писа(н)а быти не може(т)», розкривається значення вивчення граматичної науки: «Таа бовѣ(м) ωтвирае(т) разумѣ(н)є по(з)на(н)а писмене(н) (!)... котріє посполите зову(т) литерою и оужива(н)є ихъ и що з ни(х) бывае(т). А поты(м) и кни(ж)ное реченій и слω(в) по(з)на(н)є дае(т) разумѣти и ра(з)су(ж)дати. Дла тогω слоушне всѣ(м) споудеω(м) языка словенскагω ремесло Грамати(ч)ное оумѣти. Кгды(ж) и снадне егω научитиса могу(т) и великій пожито(к) ω(т)несоу(т)» (2).

9. Титульна сторінка «Грамматик» невідомого автора. Кременець, 1638 р.

Кременецька «Грамматика, или писменница» — скорочена, перероблена «Грамматика» М. Смотрицького, однак автор підручника навіть не згадує М. Смотрицького, котрий перейшов на бік унії. Обсяг кременецької граматики порівняно невеликий — 208 с. (книжечка in 8°, великий шрифт). Скорочення проведено за рахунок вилучення «увъщених», «пристеженіх» і додаткових правил М. Смотрицького. Написана вона церковнослов'янською мовою української редакції.

У М. Смотрицького матеріал викладається у формі запитань — відповідей тільки на самому початку книги (від «что есть Грамматика» (9) до «Колико есть писме(н) Славянω(м)»; (11). У кременецькій граматиці такий спосіб викладу витриманий від початку («Что есть Грамматика» — 3) до опису іменних парадигм («Колико есть скланени(й)»; — 14).

Загальна, вступна частина до граматики збігається з відповідною частиною книги М. Смотрицького, але в кременецькій пам'ятці вона має спеціальний заголовок «О грамматичѣ и частехъ еа». Перша частина граматики — орфографія — в досліджуваному творі настільки коротка, що нагадує розгорнутий параграф, а не розділ. В розділі-параграфі «О орфографіи» (4) пропущено вказівку М. Смотрицького на те, що в орфографії вивчається «естество писме(н), оудареніє гласа, препинаніє словєсъ», не дано дефініцій цих трьох розділів правопису.

Розділ «О орфографіи» (4—6) зведено до визначення кількості «писмень» (букв), поділу «гласныхъ» на «самогласныхъ» (а, е, и, і, о, у, ѿ,

ы, ѣ, є, ю, я, ѡ, ѵ) та «припражногласныхъ» (ъ, ь) М. Смотрицького. Поділ голосних за часокількістю у даній праці пропущено. Із «двогласныхъ» (дифтонгів, власне диграфів) до книжечки залучено лише частину тих, які М. Смотрицький називав «свойственна» (тобто «власне дифтонги») — оу, ѡ, а, ю, ы. М. Смотрицький до таких відніс, крім цих, також av, ev, ж, ю (13). Кременецький автор відбиває нові орфографічні норми, закріплені завдяки М. Смотрицькому, в яких не було жодного місця для давніх літер ж та ю. Про «Несвойственна двогласна» (тобто «не власне дифтонги») М. Смотрицького, що являють собою сполуки голосних із й, автор не згадує. Поділ «двогласныхъ» «по мѣрѣ стіхотворнагω количества», проведений М. Смотрицьким, автор «Грамматик, или писменницѣ» також зигнорував. Отже, в книжці 1638 р. пропущено все, що стосується штучного поділу звуків (літер) за грецькими зразками, зробленого М. Смотрицьким для пропонованої ним версифікації. Причину номінації «согласна» автор пояснює так: «Понеже сами ω себѣ слога гласна сѣтворити не могу(т)», тоді як у Смотрицького сказано: «Нарицаю(т)са согласныхъ, яко не сама ω себѣ, но со гласными слогъ составляють, и гласъ издаю(т)» (15). Приголосні в досліджуваній пам'ятці діляться тільки на «полгласна» (ж, с, з, л, м, н, р, с, ц, ч, ш, љ, њ) та «безгласна» (б, в, г, д, к, п, т, ф, х, ѳ) (за М. Смотрицьким). Детальнішого поділу приголосних не проведено.

Автор «Грамматик, или писменницѣ» не називає в переліку букви г. Її він не використовує і в тексті своєї праці, вживаючи на позначення вибухового г традиційний засіб — літеру г або сполуку кг: парадигма (56), кгда бы (м) былъ прочитанъ (71).

Кременецький анонім не розглядає правил орфографії та орфосепії. Це є свідченням того, що він ставив перед собою педагогічні, а не кодифікаційні завдання. Знехтував він і параграфом «Ω Просодии» М. Смотрицького. Параграф «Ω Препинанихъ Строчныхъ» перенесено в самий кінець кременецької публікації. Тому в кременецькій граматиці зроблено більш поступовий перехід, ніж у книжці 1619 р., до визначення складу («слогъ»), слова («реченіє»), речення («слово»). Дефініції зазначених термінів зроблено на основі визначень Смотрицького.

Автор виділяє ті ж вісім частин мови (мовлення), що й М. Смотрицький: «има, мѣстоименіє, глаголь, причастіє, нарѣчіє, предлогъ, союзъ, междометіє».

Визначення імені відрізняється від Мелетієвого: «има єсть часть слова скланяема вещи нареченіє, существа свойство знаменующа» (8), пор. у Смотрицького: «Има єсть часть слова вещи нареченіє падежи скланяюща, време же дѣйство или страданіє знаменующа / не имуща» (41). Будучи лагонічним, воно влучно визначає цей клас слів.

Як і в М. Смотрицького, ім'я ділиться на власне («собственное») і загальне («нарицательное»), а останнє — на іменник («существительное»), збірне («собирательное»), прикметник («прилагательное»). У досліджуваній пам'ятці немає групування прикметників за деваційно-лексичними розрядами, поділу їх на слова з одним (спільним) закінченням і лексеми з трьома окремими родовими флексіями; на повні («цѣла») і

та короткі («устьчена»); ступеньовані («уравняемое») і неступеньовані («неуравняемое»).

Визначивши сім категорій імені — «уравненіє, ро(д), ви(д), число, наче(р)таніє, падежъ и склоненіє» (10), автор дає визначення ступеньовання («уравненіа»), відмінне від дефініції Смотрицького: «Уравненіє єсть имене прилагателнаго по степенемъ оуравненіє или вожденіє. Яко: острый, острѣйшій, острѣйшій...» (пор. у Мелетія: «Оуравненіє єсть имене оуравняемаго по степенемъ оуравненіа вожденіє»). Воно стисліше, ніж у Смотрицького, який окремо писав про те, що ступеньованіє тільки «имена прилагателнаа, их же знаменованіє расти или малѣти можетъ».

У граматиці 1638 р. лише перелічено й проілюстровано кожен із ступенів порівняння — «положительный» (*стѣй*), «ра(з)судителный» (*стѣйшій*), «превосходительный» (*святѣйшій*), зазначено поділ ступеньовання на «правильное» (*чистѣй, чистѣйшій, чистѣйшій*) і «неправи(л)ное» (*блѣй, лу(ч)шій, блажа(й)шій*). Особливостей творення ступенів порівняння прикметників із різними основами, на відміну від М. Смотрицького, укладач досліджуваної граматики не врахував. Під заголовком «Парадигма уравненія прави(л)наго» автор дає форми ступенів порівняння в трьох родах прикметника — *ветхій, ве(т)шій, ветшайшій*, а під заголовком «Парадигма неправи(л)наго» — суплетивні форми прикметника: *блѣй, лощій, блажайшій* (11).

За М. Смотрицьким автор дає дефініцію категорії роду з сімома розрядами, однак правил визначення граматичного роду імені в пам'ятці 1638 р. немає. За М. Смотрицьким зроблено дефініції виду імені (розрізняються «первообра(з)ный» — *злато* та «производный» — *златый*), числа (розрізняється число «еди(н)ственное» — *той члкъ*, «дво(й)стве(н)ное» — *та члка*, множестве(н)ное — *тыи члци*), «начертанія» (тобто морфемного складу; розрізняється «начертаніє простое» — *сла(в)ный*, «сложное» — *преславный*, «пресло(ж)ное» — *препрославный*, відмінка (розрізняються сім відмінків: «имените(л)ный» — *той члкъ*, «родите(л)ный» — *тог члка*, «дате(л)ны(й)» — *тому члку*, «вините(л)ный(й)» — *тог члка*, «звате(л)ный» — *о члче*, «творите(л)ны(й)» — *ты(м) члк(м)*, «сказате(л)ный» — *о то(м) члцѣ*; 12—14), але зміст термінів на позначення понять, пов'язаних із відповідною категорією (наприклад, *производный видъ, двойственное число, имените(л)ный падежъ* і т. д.) не розкривається.

Визначення категорії відміни («склоненіа») збігається з дефініцією М. Смотрицького, за яким здійснюється і поділ імен на п'ять груп («склоненій»).

У параграфі «Изображеніє, или показаніє перваго склоненіа) на а, л, и» надруковано парадигму (однина, двоїна, множина) імені *Іоана*, поруч із якою наводяться тільки флексії іменників колишньої *-ја*-основи, напр.: *ро(д) того Іоаны, а, я; да(т) тому Іонъ, и, и; тво(р) тѣ(м) Іоною, ею* (14—15). Лише в кінці парадигми підкресле-

но, що за цим зразком відмінюються імена на *-и* (*евгитянини*) та на *-л* (*го(р)дыня, рабыня*). Система флексій I відміни та ж, що й у М. Смотрицького. Іменники на *-а* у двоїні фіксуються із флексією *-ома*: *Іонома* (15) замість *Іоача* внаслідок неправильної аналогії до іменників другої відміни (колишньої *-о*-основи). Через поплутання звуків (букв) *и* — *ы* орудний відмінок множини іменника на *-а* засвідчується з закінченням *-амы*: *Іоачамы* (15).

Друга відміна, до якої віднесено іменники на *-ъ, -о, -л, -е*, представлена тільки парадигмою слова *клеврѣтъ*. Після зразка відмінювання сказано, що так змінюються імена на *-о* (*древо*), *-е* (*сер(д)це*), *-л* (*отрча*). Відхилені від парадигми II відміни М. Смотрицького небагато. В орудному однини в досліджуваній пам'ятці виступає флексія *-о(м)* замість *-омъ* (очевидно, друкарська помилка, адже *-омъ* писали в давальному множини). Родовий множини засвідчується з двома закінченнями: із новим, що поширилося в усіх східнослов'янських мовах під впливом лексем колишніх *-и*-основ, та давнім: *тѣ(х) клеврѣтѣ(о)*, или *тѣ* (тобто *клеврѣтѣ*) (16). У місцевому множини немає паралельних флексій (у М. Смотрицького *-ехъ* і *-хъ*), а пропонується тільки одна — *-ехъ* (*о тѣ(х) клеврѣтѣх*). На підставі надрукованої парадигми можна гадати, що автор прагнув спростити систему флексій, але внаслідок цього з іменникової відміни зникло характерне для живої української мови закінчення *-ови* (в назвах на позначення живих істот чоловічого роду), не відзначено особливостей відмінювання слів колишніх *-ю-* та *-п-*основ, що віднесені до цього зразка. Третя відміна, куди входять іменники жіночого роду на *-ъ*, представлена повною парадигмою однієї лексеми *жизнь* (у М. Смотрицького чотирьох слів: *заповѣдъ, мати, свнтажѣс, авторѣс*). В однині та множині засвідчуються ті ж флексії III відміни, що й у «Граматиці» М. Смотрицького. Але в орудному множини фіксується *тѣма жи(з)нма* (18). Флексію *-ма* тут можна кваліфікувати як друкарську помилку (хоча пор. у Смотрицького *тѣма заповѣд'ми*, де вказівний займенник помилково подано в формі двоїни). Давальний та орудний двоїни, як і в старослов'янських пам'ятках, мають однакові флексії: *тѣма жи(з)нма*, *тѣма жи(з)нма* (18), на відміну від парадигми М. Смотрицького, де відповідно пропонується *тѣма заповѣдема, тѣма заповѣдма* (119). Можливо, в правило М. Смотрицького внесено корективи на підставі давніх слов'янських текстів.

«Четвертое склоненіє ѿконченій имат дванадцѣтъ ѿ ай. ей. ев. ий. ій. ой. ѿй. уй. ѣй. ая. іе» — пише автор граматики 1638 р. (18). Проте він провідміняв тільки один зразок — апелятив *дреколь* (19—20) (у М. Смотрицького парадигми лексем: *пастырь, мятѣжъ, свѣдитель, ходотай, іерей, мравій, зной, крагуй, любодѣй, древодѣля, знаменіє, коіновіонъ, врачъ, г(с)дѣ, каменіє*), тому особливостями відмінювання багатьох іменників, віднесених сюди, зігноровано.

Флексії парадигми IV відміни, представленої назвою предмета, в основному збігаються із закінченнями IV відміни «вещій ѿдшвлєнны(х)» М. Смотрицького (*пастырь*), тому навіть у знахідному однини подано *дреколя* (як *пастыря*), хоч Мелетій зазначив, що *дреколь*

відмінюється за зразком іменників, котрі означають «вещи бе(з)дш-ныя» — *матежь* (128).

У давальному двоїні цієї відміни помилково надруковано *тymi дреколемь* (19) (у родовому — місцевому в друку невиразну кінцеву букву можна читати і як закономірне -ю і як помилкове -и). Спостерігається відмінність від системи М. Смотрицького і в орудному множини (*дреколми*); автор не дає паралельних форм (пор. у Смотрицького *пастырни* — *пастыри*; *матежми* — *матежи*), бо, очевидно, в його середовищі архаїчні закінчення орудного відмінка виходили або вийшли із вжитку. За поданим зразком кременецький лінгвіст пропонує відмінювати не тільки іменники, віднесені М. Смотрицьким до IV відміни (*князь*, *ревнитель* тощо, *ходотай*, *ерей* і т. д., *знаменіє*, але й *дѣва* «діва». Це грубий недогляд: автор помилково прочитав -ла як -аа в переліку флексій, що дав Мелетій перед парадигмами (125). М. Смотрицький опублікував і зразок відмінювання іменників на -ла — *древодѣля* (137—138).

Система закінчень п'ятої — прикметникової відміни збігається з нормою «Граматики» М. Смотрицького. Вона ілюструється тільки парадигмою одного слова — *стый*, или *стѣ*; *стая*, или *ста*; *стоє*, или *сто* (21—24), бо, на думку автора, «прочіи прилагате(л)ныи имена разли(ч)ны(х) род(в) и шко(н)чені(й) оупотреблені(е) оучими бываю(т). и всѣ по образу сего патаго [!] склоненія склоняются» (25), в чому він мав рацію. Характерно, що кінцевий -ь у формі родового множини коротких прикметників, уведений як нормативний М. Смотрицьким, тут зберігається тільки у зразку відмінювання прикметників чоловічого роду (*тѣхъ стых*(х), или *святъ*); в іменників жіночого й середнього роду (*тѣхъ стыхъ*, или *святѣ*) у граматиці 1638 р. вводиться історично закономірна тверда фіналь. Зразків відмінювання числівників у досліджуваній пам'ятці не подано.

Розділ «Мѣстонменіє» (25—40) у більшій частині, особливо визначення цього класу слів, його категорій, зразки першої (*азѣ*, *ты*, *себе*) і третьої (*кто*, *что*, *той* та ін.) відмін займенників, запозичено з «Граматики» М. Смотрицького. На місці другої займенникової відміни М. Смотрицького (*самѣ*, *овѣ*, *онѣ*) кременецький філолог слушно заявив: «Сїи склоняю(т)ся по образу патаго склоненія именъ прилагате(л)ныхъ: якѣ стый, стѣ, стаго; блгій, блгѣ, блгаго, такожде овѣ, оваго; са(м), самаго, онѣ, онаго. Понеже въ нма переходать. якѣ стый, стаа, стоє» (32). Відповідно до повних парадигм четвертої відміни займенників (*сей*, *мой*, *твой*, *свой*, *кій*, *чій*, *на(ш)*, *ва(ш)*, *иже*) М. Смотрицького в граматиці 1638 р. даються лише форми називного й родового відмінків однини, напр.: «имените(л)ный, сей. или сій. родите(л)ный сего и проч. (36), именителный иже, родителный его же и прочаа» (40). Скорочення парадигм зроблено раціонально, бо всі займенники цієї групи мають флексії, близькі до закінченьповних прикметників.

Розділ «Глаголь» (40—123) кременецької граматики — це скороче-

ний варіант відповідного розділу праці М. Смотрицького, причому запозичений матеріал уведено в пам'ятку лише з небагатьма відхиленнями в парадигмах. Не залучено сюди, зокрема, такі параграфи з книги М. Смотрицького: «Составленіи временъ», «Схиматісмъ составленіа гль совершенныхъ / и оучащателны(х)», «С познаніи родѣ гла», «Увъщеніє» про те, що «нѣкіи гли ко третієму преходящегѣ лицу приємлють / ть... якѣ: я или ять ѡ(т) гла емлю» тощо, «Составленіи обоегѣ спраженіа временъ...», «С различіи спраганіа ѡ(т)ложителны(х) и общи(х)», «С составленіи преходящегѣ», «С измѣняемыхъ спраженіа сегѣ начертателныхъ: г, ж, ч, ш». Отже, скорочено саме ті параграфи, в яких М. Смотрицький викладав деталі, що стосуються дієвідмінювання.

М. Смотрицький після розгляду парадигми активних дієслів першої відміни вмістив «Увъщеніє ѡ дѣепричастіихъ и причастодѣтїихъ» (254), виклав форми «активних» дієприслівників за родами в різних часах (255—257). У кременецькій граматиці вміщено тільки «Увъщеніє», в якому сказано, що «въдѣти подобаєть, якѣ глу припрагаю(т)ся троє: причастіє, дѣепричастіє, причастодѣтїє. Причастіє прои(з)води(т)ся ѡ(т) гла, якѣ чтый, чтущій. Дѣепричастіє ѡ(т) причастіа, якѣ чты(и), чтушь, твора, гла, поа по съкращенію, дѣйство гла знаменующее. по толику причастіа ра(з)ствующее, по елику прилагате(л)ное нма оуѣче(н)ное ѡ(т) цѣлаго ра(з)нствовати обыче. Причастодѣтїє єсть гль причастный нужду дѣйства знаменующій» (77). Названі категорії визначено за М. Смотрицьким.

Зразків цих категорій у розділі про правильні дієслова в граматиці 1638 р. немає. Автор її демонструє тільки дієприслівники, утворені від «иноскланяемыхъ стропотныхъ» (тобто атематичних) дієслів.

Характерно, що в граматиці 1638 р. у формах двоїни тематичних дієслів немає розподілу закінчень за граматичними родами. Двоїна таких лексем у всіх часах має єдину парадигму, що збігається з парадигмою чоловічого — середнього роду (наприклад, *на чтева*, *ва чтета*, *она чтета*) твору М. Смотрицького, який послідовно розрізняє форми двоїни за родами (чоловічий, середній, жіночий). Проте в парадигмах атематичних дієслів кременецький анонім повністю пішов за «Граматикою» 1619 р. (наприклад: *д(в). м. и с. быхова*, или *бы(с)ва*, *быста*, *быста*, *же(н)*. *быховѣ*, или *бы(с)вѣ*, *бысть*, *бысть*). Автор, мабуть, прагнув спростити вивчення цієї категорії, вже не властивої народному українському мовленню, але свій задум не провів до кінця.

Скорочення тексту розділу про дієслово зроблено й за рахунок абсолютної більшості парадигм слів «учащательнаго вида» (*читаю*, *творяю*).

З метою економії місця з родових форм у минулих часах наводяться тільки чоловічі (нерідко без допоміжного дієслова), наприклад: *чита(х)*, *чита(л)*, *читаше*; *прочто(х)* (57); подібне спостерігається і в формах умовного способу, наприклад, *аще бы(м) челѣ*, *аще бы еси че(л)*, *аще бы онѣ челѣ* (59), *аще бы(х) чте(н) бы(л)*, *аще бы чтенѣ бы(л)*

еси, аще бы *чтенъ* блше (70). Проте в парадигмах атематичних дієслів фіксуються всі родові форми, наприклад: *быхъ; былъ(ъ), ла, ло; бысть, или блше* (92).

У «Грамматику, или писменницу» не введено парадигм давнього перфекта (*челъ есмь, челъ еси, чла, чло; челъ есть* і т. д.), вживання якого М. Смотрицький пояснював «руска... языка навикомъ». Це зроблено, очевидно, через неуважність. Адже, на відміну від рекомендації М. Смотрицького, автор у першій особі множини теперішнього часу тематичних дієслів узаконює українську народну форму на *-мо*: *мы чтемъ* (56), *мы творимъ* (78).

Кременецький мовознавець усунув деякі дублетні форми в минулих часах дієслів і в дієприкметниках М. Смотрицького, наприклад: *мимошедшее... читаахъ(м), читаасте, читааху* (немає *читааша*) (57), *читаах(м)сѧ, читаастесѧ, читаахусѧ* (немає *читаашасѧ*) (67), причастіа залога страдате(л)нагъ... *чтйсѧ, чтущагъсѧ* (немає *чтущійсѧ, чтущагъсѧ; чтомый, чтомагъ*) та ін.

Поодинокі відхилення у флексіях від норм М. Смотрицького спричинені друкарськими помилками, наприклад: *непредѣльное... прочто(х), проче(л) еси, проче(л)* (зам. *прочте*) (57), *непредѣльное... прочтохъ(м), прочтосте, прочтосте* (зам. *прочтоша*) (57), *непредѣльное... прочто(х)сѧ, проче(л)сѧ, прочтосѧ* (зам. *прочтесѧ*) (67), *преходящее... творихъ, творилъ еси, твора* (зам. *твори*) (78). З огляду на нерегулярність уживання до випадкових відхилень від парадигми М. Смотрицького відносимо також форми двоїни «непредѣльного» часу *прочтоховасѧ, прочтостесѧ, прочтостесѧ* (67; у Мелетія Смотрицького чол. рід: *прочтостасѧ, прочтостасѧ* — 260; пор. помилку *прочтосѧ* зам. *прочтесѧ* в сусідньому рядку вище) та поодинокі інші закінчення.

Розділ «С причастіи» (124—133) — це також трохи скорочений відповідний розділ з книги М. Смотрицького. Матеріал, залучений із «Грамматики» 1619 р., в усьому збігається із першоджерелом. Скорочення зроблено за рахунок паралельних форм дійсного способу дієслова «общагъ» (130) та за рахунок повноти парадигми. Слідом за М. Смотрицьким автор підкреслює, що дієприкметники відмінюються за п'ятою (прикметниковою) відміною, тому він доречно подає лише форми називного та родового відмінків однини за граматичними родами, а не повний набір відмінкових форм однини, двоїни, множини (як це зробив М. Смотрицький). У кременецькому посібнику фіксуються лише поодинокі відхилення від «Грамматики» 1619 р., наприклад: *имените(л)ный, якъ бившій* (125), зам. *бившій* (у М. Смотрицького — 350).

Розділи «С нарѣчїи» (133—140), «С предлозъ» (140—142), «С соузъ» (142—144), «С междометїи» (144—146) посібника 1638 р., за вилученням «Увѣщенїи орфографїиных», майже буквально передруковані з «Грамматики» М. Смотрицького. Автор кременецької граматики пропустив лише поодинокі приклади в розділах «С нарѣчїи» (*семижды, сторицею* в розряді прислівників «числа вопрошенїя») та «С предлозъ» (при сполучникові *по* знято пояснення «сказуемое россски ведлугъ», «сказуемое россски послъ»). В зазначені розділи вкратилися деякі друкарські помилки: *добрѣйшїй* (зам. *добрѣйши*) (136), *яко?*, *сице?*, *кѡга?* (зам. *что сице? когда?*) (139).

Третя частина досліджуваної книжки — «С свнтази» (147—196) — також передрукована з «Грамматики» М. Смотрицького. І тут текст М. Смотрицького скорочено насамперед за рахунок додаткових пояснень — «пристеженїи», «увѣщенїи», «изъятїи». Усунено і значну кількість прикладів-речень, прикладів-словосполук. Покликання М. Смотрицького на цитовані джерела в посібнику 1638 р. знято. Автор переробки не вніс жодної грецької паралелі до слов'янського матеріалу, викинув усі зіставлення з грецькою й латинською мовами. Не введено з «Грамматики» М. Смотрицького й поодинокі параграфів четвертої частини книги, зокрема правило третє про вказівні займенники, в якому М. Смотрицький писав: «Есть и другое Аттиѡ(м) свойство Славянъ(м) приискрное / Во(з)носительному свое Предидущее предварати: якъ, ...Войже аще день скорблю / приклони ко мнѣ оуху твоє...» (401), параграф «С Падежехъ Времене» підрозділу про синтаксис дієслова, де в М. Смотрицького зазначено: «Ко вопрошенїю временному / когда; ѡ(т)вѣщааетъ Родителный: якъ, настожагъ дне родисѧ: Вопрошенїю / доколь; ѡ(т)вѣщааетъ Винителный: якъ, пребысть оу мене три дни» (423), зауваження з підрозділу щодо синтаксису дієприслівника про те, що: «Дѣепричастїа / гломъ Движенїа им же прилежать / в(ъ) то(м) жде родъ / числѣ и лица сочиняютъ(ъ)сѧ: якъ, оутрудихъсѧ зовы...» (435), правило з синтаксису дієприкметників: «По Греческимъ сочиненїа правилъ(м) Именъ и Мѣстоименїи падеже / причастїи падежа сочиняемы быти себя в(ъ) томъ же родѣ / числѣ / и падежи и оу Славянъ изыскають: якъ... Никому же когда не бысть похвално, бѣдна помиловашему. вмѣсто / помиловати...» (442), пункт про вживання при префіксальних дієсловах сполук іменників із прийменниками, що співвідносні з префіксами (455) та ін. З четвертої частини в пам'ятку 1638 р. не введено параграфа М. Смотрицького про порядок слів — «С чинѣ граматичесѣ» (463). Коли вилучення грецьких і латинських паралелей, зіставлення з фактами грецького й латинського синтаксису можна пояснити тим, що кременецька друкарня не мала відповідних шрифтів, то пункти про церковнослов'янські конструкції, спільні з грецькими, але не притаманні живій мові, автор 1638 р., очевидно, оминув свідомо, дбаючи про чистоту слов'янського синтаксису.

Кременецький лінгвіст в поодинокіх параграфах вдало модифікував текст М. Смотрицького. Пор. у граматиці 1638 р.: «Синтази(с) есть, яже оучитъ осмъ частїи слова сложнѣ съчинати и съвер(р)ше(н)нѣ и(х) разумъ(ъ) ѡбавлати» (147) — і в граматиці 1619 р.: «Свнтази(с) есть третїа часть Грамматїи / Славенски Сочиненїе нарицаемаѧ: яже реченїа ко осми слова частемъ возносимаѧ / извѣстнымъ нѣкоимъ чиномъ оучитъ сочинати / и тѣмъ сокровенъ ихъ разумъ ѡ(т)кривати» (379). Він замість окремих прикладів М. Смотрицького ввів нові. Наприклад, правило про те, що прикметник, прикметниковий займенник, дієприкметник узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку у М. Смотрицького екземпліфікується цитатами: «Другъ извѣстенъ в(ъ) неизвѣстнѣ вещи познаваетъ(ъ)сѧ: Лучше есть оубогъ(ъ) ходѣи во простотѣ своей / нежели богать оумучаѣи оустнѣ своѣ» (перша цитата паспор-

тизується — «Енній Пое(т)», друга — «При(т)ч: г(л): ѿ» — 380), а в пам'ятці 1638 р. реченнями: Велича(н) мою(ж) на доса(ж)деніє дерзосердь. Вса(к) ходѣи бує, не буде(т) мудръ» (148) (звичайно, без покликання).

На місці четвертої частини Мелетієвої «Граматики» — «Ѡ просодіи стіхотворной» кременецький мовознавець під заголовком «Ѡ просодіи» (196—208) помістив просодію орфографічну, точніше підрозділ «Ѡ просодіи, или оудараніи гласа» першої частини («Ѡ Орфографіи») книги Смотрицького. У цій частині спостерігається найбільше своєрідності в дефініціях понять (термінів). Пор.: «Что естъ просодіа; естъ четве(р)таа часть гра(м)матики: учащаа метро(м), или мѣрюю стихи слагати и во орфографіи во(з)ношеніе и утѣсненіе гласа блогла(с)нѣ и умѣрителнѣ гла(с) прои(з)носити и препинаніе чино(в)нѣ во чтеніи сохрѣнати» (196) в граматиці 1638 р. та: «Просодіа има сугубѡ приемле(т)са / въ мѣсто напращеніа и ослабленіа слог(ъ), ѡ(т)нюду же и просодією / сиречь / припѣтїе(м) наречеса: в(ъ) мѣсто всакагѡ знаменіа просодійна. Пе(р)вы(м) оубо образо(м) принато припѣтїе, ко просодіи стіхотворной належи(т)... Вторы(м) образо(м) ко орфографіи... Ест(ъ) же просодіа срѡграфіа, во(з)ношеніа или оутисненіа гласа писме(н)нагѡ в(ъ) писаніи или во гланіи хранимое измѣненіе» (26); «Просодіа / естъ четве(р)таа Грамматіки часть: юже ра(з)дѣлихомъ на Орфографійну / и гласа писменнагѡ во гланіи / или во писаніи припѣтїе измѣнное быти ю рекохомъ: и на Просодійну / юже художество Стіхотворное по(д) метром(ъ) или мѣрюю слогъ количества / быти глемъ» (467) у М. Смотрицького. Автор вибрав із дефініцій М. Смотрицького найголовніше, що стосується правил постановки різного типу знаків наголосу, оминувши довгі «Увѣщєніа» «Граматики» 1619 р. Зазначимо, що термін *паєркъ* у цій пам'ятці також модифіковано — *паєрикъ* (200) за аналогією до *єрикъ*. Опустивши «просодію стіхотворную», кременецький анонім радить писати силабічні вірші, зберігаючи «мѣру токмо слогѡвъ въ стисѣхъ и согласіе послѣднѣагѡ слова», як це роблять польські поети (Каратаєв, 466).

Підручник 1638 р. написаний церковнослов'янською мовою, з витриманим етимологічним правописом, але час від часу в пам'ятці фіксуються риси української живої мови, напр.: Іоанамы (15) замість Іоанамы, были сми (94) зам. смы, мѣри (166) зам. мѣры (поплутання *ы* — *и*, бо на місці цих літер читали передньосередній український *и*), платогѡ (25) зам. патагѡ, по собѣ (165) зам. себѣ та ін.

Кременецька граматики в свій час була, очевидно, популярним підручником словенороської мови. Описано шість збережених примірників пам'ятки (Запаско, Ісаєвич, 59). З неї навчалися грамоти й елементів філології цілі покоління.

Будучи в своїй основі скороченою переробкою праці М. Смотрицького, «Грамматіки, или писменница языка словен(ъ)скагѡ» 1638 р. не внесла помітних нових елементів у граматику теорію і практику українського мовознавства XVII ст. Однак у ній яскраво виражене прагнення до зрозумілого й стисло викладу навчального матеріалу.

Знаменним є свідомий відхід автора від грецьких зразків у фонетиці — орфографії, синтаксисі й віршовій просодії. У порівнянні із штучною і складною системою віршування М. Смотрицького, створеною за грецькими класичними зразками, рекомендація кременецького аноніма писати силабічні вірші для XVII ст. мала прогресивне значення.

Найбільше нововведень виявлено в розділі про ім'я. Автор, можливо, задумав був створити оригінальний підручник, але кінець-кінцем схилився перед авторитетом М. Смотрицького.

Творчі елементи, що виявилися у формулюванні правил, інтерпретації й скороченні матеріалу книги М. Смотрицького, дають підставу віднести «Грамматіку, или писменницу...» до окремих творів староукраїнської лінгвістики, а не інтерпретувати її лише як специфічне перевидання «Граматики» М. Смотрицького.

«ГРАМАТЫКА СЛОВЕНСКАЯ»

І. УЖЕВИЧА

Винятковою працею в історії староукраїнської філології є «Граматыка словенская», написана пре(з) Іоанна Ужевича слованина славной Академіи пари(з)ской в(ъ) теології студента в(ъ) Парижу» (далі «Граматыка»). Такий заголовок має рукопис пам'ятки з датою 1643 р., який зберігається в Національній бібліотеці в Парижі (№ 3876). Другий варіант твору озаглавлений «Граматыка словенская. Зложена и написана трудомъ и прилежаніем(м) Іоанна Ужевича словянина», датований 1645 р., знаходиться в бібліотеці м. Арраса на півночі Франції. Обидва манускрипти написані латинською мовою. Вони опубліковані фотомеханічним способом із перекладом українською мовою паризького варіанта книги І. Ужевича, здійсненим Є. М. Кудрицьким (Ужевич).

Своєрідність «Граматыки» І. Ужевича полягає не тільки в тому, що вона створена міжнародною мовою Європи старої доби, але й у тім, що заголовок її обіцяє читачеві опис «словенської» — церковнослов'янської мови, однак насправді автор викладає в книзі головним чином систему української мови XVII ст.

Грамматист знайомить західноєвропейських філологів і з деякими особливостями міжслов'янської церковнослов'янської мови, яку називає «священною» («святою»). Словенороська (церковнослов'янська) й українська мови в контексті «Граматыки» І. Ужевича розглядаються як два різновиди однієї мови. Церковнослов'янські елементи автор здебільшого підкреслює, але часом їх не виділяє жодним чином.

У творі І. Ужевича досить помітний порівняльний аспект: іноді вчений показує морфологічні особливості польської, чеської й хорватської мов. Лінгвіст часто підкреслено виділяє подібність слов'янської граматики до латинської або її відмінності від неї. Принагідно І. Ужевич для зіставлення залучає факти грецької й гебрайської (давньоєврейської) мов. Все це свідчить про те, що свою книгу вчений пропонував увазі освічених філологів. Імовірно, І. Ужевич прагнув на основі української мови створити вступ до вивчення граматичних систем інших слов'янських мов. Це спостеріг один із читачів

«Граматыки», який угорі титульного аркуша арраської версії пам'ятки написав (у XVII або XVIII ст.): «Grammatica variarum linguarum» — «Граматика різних мов». В цьому Ужєвич відбив у «Граматыці» тенденцію європейського мовознавства до створення універсальних граматичних схем. Мабуть, свою граматику автор навмисно іменує неконкретно «словенською», тоді як термін «словенський (славенській) язык» в XVII ст., безумовно, означав «церковнослов'янська мова» (свідченням цього є, зокрема, львівська граматики 1591 р., граматики Л. Зизанія, М. Смотрицького, кременецька граматики 1638 р.). Розпливчато позначає І. Ужєвич і свою національність — «слов'янин».

* * *

Про життєвий шлях автора «Граматыки» відомо надто мало. Мовні особливості його лінгвістичного твору вказують на те, що І. Ужєвич народився на Україні. Специфічні діалектні явища, особливо в фонетиці, які розглядаються далі, дозволяють локалізувати рідний говір мовознавця у межах ареалу північних (поліських) говорів української мови, найімовірніше на східній території волинсько-поліських чи західній території правобережно-поліських діалектів. Є. М. Кудрицький батьківщиною І. Ужєвича називає Наддністрянщину, а його рідну говірку — північнонаддністрянською у зв'язку з тим, що в пам'ятці засвідчується 'e < прасл. ѣ незалежно від наголосу. Насправді в «Граматыці» 'e < ѣ виявляється тільки в ненаголошеній позиції, як і в північних (поліських) говорах. У творі І. Ужєвича відповідно до етимологічного ѣ дуже часто фіксується е. Очевидно, під наголосом літерою е передається дифтонг типу іе, а в ненаголошеній позиції — звук однорідного творення е (північноукраїнські риси) на місці етимологічного ѣ. Лише спорадично дифтонг на місці наголошеного е в новозакритому складі позначається в автора через ѣ: пѣчь «піч» (16)¹³.

У пам'ятці зовсім не засвідчується перехід етимологічного о в і в новозакритому складі. Приклад, який на думку деяких дослідників відбиває о > і — розки(ш)не (Ужєвич, XXIV), — недостовірний, бо в опублікованому факсимілі паризького рукопису (51) виразно читається: розмаите, розли(ч)не «multifariam» (тобто «різними способами, по-різному, різноманітно»). Характерно, що в «Граматыці слов'янській» немає звичайного в пам'ятках із території наддністрянських говорів плупутання літер ы та и(і). Лише після шиплячих та р спостерігаємо літеру ы на місці етимологічної и (хрысту, наши(х) — 4 та ін.), в чому відбивається ствердіння цих звуків, особливо характерне для північних говорів української мови. Форми родового відмінка іменників колишніх -t- і -n-основ типу телята, имена та згрубіло-збільшувальний суф. -иско, які Є. М. Кудрицький інтерпретує як південно-західні риси (Кудрицький, 41), притаманні й поліським говіркам. Флексія -іа іменників зазначених основ (cielęzia, imienia) та суф. -isko типові для польської мови, тому не можуть бути залучені до визначення батьківщини І. Ужєвича.

¹³ Тут і далі покликаємося на сторінки факсимільного видання рукопису книги І. Ужєвича.

10. Титульна сторінка «Граматик» І. Ужєвича. Арраський рукопис, 1645 р.

Виходячи з того, що восени 1637 р. І. Ужевич почав навчатися у вищій школі, можна приблизно встановити час народження його — 10-ті роки XVII ст. Ім'я і прізвище Івана Ужевича зустрічається серед осіб, що 28 жовтня 1637 р. записалися в студенти Краківського університету «Die 28 octobris... Ioannes Petri Uzewicz, d. Vil.» тобто Іван (син) Петра Ужевич, із дієцеви Віленської. На цей факт звернув увагу Ф. П. Максименко (Ужевич, XII). Але яке відношення до Віленської дієцеви має вчений, невідомо. Можливо, у Вільні він навчався в академії або в братській школі. Знайомство його з українською граматичною традицією свідчить, що він навчався в якомусь українському або білоруському закладі.

У Краківському університеті І. Ужевич навчався ще в 1641 р., коли надрукував панегірик «*Obraz Cnoty u Sławy w Przechacney Familye MM. PP. Przyłęckich wiecznemi czasy nieodmiennie trwający: Na wesolo fortunny Akt Małżeński Przechacnych Małżonkow, Jego Mści P. Alexandra z Przyłęka Pzyłęckiego, u Jey Mości Panny Ewy z Rupniowa Rupniowskiej, Aofskim picrem odrysowany... Przez Jana Uzewicza, sławney akademiey krakowskiej Studenta. W Krak. u Piątkowskiego, R. P. 1641*» (Масієжовські, 835). Особи, яким він присвятив панегірик, походили з Польщі: одне з поселень, що має назву Пржиленк, розташоване в повіті Кольбушова Ржешувського воєводства, а населений пункт Рупнюв — у повіті Ліманова Краківського воєводства (Skogowidz, 98, 106).

Через два роки (1643 р.) І. Ужевич на титульній сторінці паризького рукопису «Граматyki» називає себе студентом теології славної Паризької академії (університету). В арраському примірнику пам'ятки (1643 р.) цієї вказівки немає. Напевно, за 2—3 роки І. Ужевич закінчив богословський факультет Сорбонни.

Цим вичерпуються всі відомі на сьогодні факти з життєпису І. Ужевича. Мовознавець постає перед нами високоосвіченою людиною, поліглотом — знавцем рідної мови української, церковнослов'янської різних редакцій, польської (нею складав вірші), латинської (як і інші наші філологи XVII ст.). Він був знайомий і з гебрайською, чеською та хорватською мовами.

Імовірно, на пропозицію когось із паризьких учених або прихильників науки І. Ужевич підготував до друку другий варіант своєї книги. Можливо, в числі їх був «пан Бригаллір»: після титульного аркуша І. Ужевич помістив герб і вірш «На гербъ панов(ъ) Брыгалльъровъ». Такі вірші, присвячені меценатам, супроводжували майже всі українські стародруки першої половини XVII ст.

Помітки на арраському манускрипті граматики, які відносяться до 1680 і 1741 р., недвозначно вказують на те, що власники цього рукопису І. Ужевича мінялися. Запис «*Bibliothecae Monasterii... Atribatinsis 1680*» свідчить про те, що перед тим, як потрапити до міської бібліотеки французького міста Арраса, рукопис знаходився в монастирі на території теперішнього департаменту Па-де-Кале (в цей департамент входить і префектура Арраса). *Atrebates* — давня назва населення історичної області Артуа, столицею якої був Аррас (*Dictionnaire*, 168, 172, 196). Твір І. Ужевича не залишався поза увагою вчених і в

XVIII ст. Візантолог А. Бандурі в книзі «*Imperium orientale sive antiquitates constantinopolitanae. De administratione imperii*» (Східна держава, або константинопольська старовина. Про управління державою — т. 2.— Париж, 1711. Те саме — Венеція, 1729) подає латинський заголовок «Граматyki» І. Ужевича за паризьким варіантом і публікує з неї чотири таблиці кириличної азбуки.

На початку XIX ст. з пам'яткою ознайомився відомий словенський лінгвіст Варфоломій (Єрней) Копітар. Він, очевидно, не знав української мови (поготів старої літературної). У листі до Й. Добровського, обіцяючи чеському славістові докладний опис праці І. Ужевича, він у 1815 р. повідомляв, ніби автор паризької граматики поляк (Ягич 1885, 394). Помилкове твердження про національність І. Ужевича сприйняв і Й. Добровський, що на основі матеріалів В. Копітара дав таку характеристику праці І. Ужевича: «Словенська Граматика рукоп. 1643. Іоанна Ужевича, під № 3876 у Колбертовій бібліотеці, з якої Бандурі в примітках на книгу Константина Багрянородного про управ. імперії том II. запозичив таблицю; написана Іо. Ужевикою [I] Славонцем (Sclavono), студентом богословії. [Іван] Копітар бачив її в Парижі і на основі його заміток роблю висновок, що автор був поляк або русин із Польщі, бо змішує польське із слов'янським» (Добровський, LXVIII).

Твердження Й. Добровського цілком повторив історик польської літератури М. Вишневецький: «В паризькій бібліотеці знаходиться слов'янська граматика з 1643 р., написана Яном Ужевичем [I], яку там бачив... Копітар, засвідчуючи, що її мав написати поляк з руських земель, бо він польську мову змішав із слов'янською» (Wiszniewski, 450). Ці фантастичні твердження на віру сприйняли й деякі пізніші польські дослідники, що зараховували працю І. Ужевича до граматик польської мови (див., напр.: Мауєпова, 40).

Авторитет Й. Добровського вплинув і на погляд С. Строева, котрий при стислому описі «Граматyki» І. Ужевича міркував так: «Із правил і прикладів видно, що автор підкоряв слов'янську мову впливові польської, наприклад, він пише: пошоль на рынокъ по хлѣбъ, поѣхаль въ Римъ по благословенство, сынъ великія скарбы взялъ по отцу, песь прудшый kota и проч. Добровський знав що граматика...» (Строев, 109).

За Й. Добровським (і С. Строевим) пішов і П. Мартинов, який відзначив, ніби мова граматики І. Ужевича — «суміш слов'янської і польської». При описі пам'ятки П. Мартинов висловив думку, що І. Ужевич належав до тих численних південнорусів, переважно з Києва, котрі приїжджали на навчання до Сорбонни й Риму (Martinov, 31—32).

На основі чужих виписок (Соболевський 1906, 3) дещо ширше розглянув «Граматyku» О. І. Соболевський. Загальне враження від матеріалу, що був у його розпорядженні, учений виклав так: «Це граматика південно-західноруської літературної мови XVII століття, тієї суміші білоруської й польської мов, якою писалися в XVI столітті в литовсько-руській державі документи, а в XVII ст. в Південній Русі — літературні твори... Автор граматики Іоанн Ужевич, студент паризької Сорбонни, родом, очевидно, з Галичини» (там же). О. Собо-

левський, нарешті, правильно визначив основу мови, описаної І. Ужевичем. Однак характеристика цієї мови — неісторична й помилкова. Дослідник навів деякі факти з букварної частини паризького списку твору І. Ужевича, стисло виклав поділ іменників за відмінами, але без аналізу парадигм і без авторських зауважень до них. Прочитавши міркування І. Ужевича про несталі (мандрівні) відмінки імені, О. Соболевський зробив висновок: «Ужевич не зумів упоратися з місцевим відмінком і як філолог виявився багато нижче від свого сучасника Мелетія Смотрицького» (там же, 6). Відзначивши й поодинокі особливості «Граматыки»: займенник *що*, дієслівну форму *естемъ*, випадок зіставлення українських і польських форм дієслова минулого часу, згадку автора про вимову богемів і моравів, форму 3-ї ос. *ести* (помилкове твердження, у рукописі такої форми немає). О. Соболевський писав про І. Ужевича: «Не раз він відрізняє власне літературну мову від *sacra lingua*». Не позбавлений підстав і його погляд про походження лінгвіста. Але на основі чужих виписок із пам'ятки О. Соболевський по-справжньому не оцінив цю пам'ятку вітчизняного мовознавства і не визначив належного місця І. Ужевича в історії славістики.

На твір І. Ужевича звернув увагу видатний славіст Г. В. Ягич, що ввів у науковий обіг другий, арраський варіант «Граматыки». Учений опублікував стислий, але кваліфікований опис форми й основного змісту пам'ятки, але не дав їй оцінки як філологічному творові. Для Г. Ягича праця І. Ужевича — це «граматика церковнослов'янсько-української («малоруської») або білоруської мови». Із заключної фрази Г. В. Ягича випливає, що він мав на увазі українсько-білоруську редакцію церковнослов'янської мови. Дослідник пам'ятки писав, що автором її, який назвав себе надто загально («слов'янин»), мав бути один із південно-західних русинів, що дбали про граматичний бік церковнослов'янської мови і поширили свою діяльність від Вільна й Києва аж до Риму і під вплив яких підпав сам Левакович (хорватський філолог) (Jagić, 154—160).

Першу спробу з'ясувати біографію І. Ужевича, інтерпретувати зміст твору й показати його значення в історії української філології зробили публікатори пам'ятки І. К. Білодід і Є. М. Кудрицький (Ужевич, VII—XXVI; Кудрицький, 35—48; Белодед, 32—40). Автори підтримують думку О. Соболевського, що в пам'ятці описується система української мови. Щоправда, дослідники розширюють хронологічні межі матеріалу, описаного І. Ужевичем, і заявляють, ніби це «граматика книжної української мови XVI—XVII ст.» (Ужевич, XXV). Однак у пам'ятці засвідчується стан граматичної системи тільки своєї доби — середини XVII ст. Наприклад, інфінітиви типу *стригати*, зафіксовані І. Ужевичем, широко засвідчуються тільки в XVII—XVIII ст. (Півторак, 83, 98).

Для того, щоб визначити місце І. Ужевича в історії української граматичної думки, Є. М. Кудрицький зіставив деякі класифікаційні й теоретичні позиції І. Ужевича з поглядами Л. Зизанія й М. Смотрицького. Основи словенороської граматики І. Ужевич в шкільні роки справді міг засвоїти за працею Л. Зизанія, зв'язок із якою дещо відчутний в першому (паризькому) варіанті його твору. З 20-х рр. XVII ст.

в школах загальнопоширеною стала «ГраMATика» М. Смотрицького, знайомство з якою спостерігається в обох примірниках «Граматыки» І. Ужевича, особливо в арраському (насамперед у розділі про дієслово). Важливими й переконливими є вказівки Є. М. Кудрицького на використання І. Ужевичем лінгвістичних досягнень М. Смотрицького (поділ іменників та дієслів на відміни, виділення окремого шостого відмінка). Однак, прагнучи за всяку ціну показати, що І. Ужевич був таким же видатним граматистом, як і М. Смотрицький, дослідник часом недооцінює видатного попередника І. Ужевича. Наприклад, він твердить, ніби граматисти, перед якими стояла проблема місцевого відмінка, «не вилучаючи і М. Смотрицького, змогли розв'язати цю проблему за допомогою своїх термінів лише частково» (Кудрицький, 46), в той час як М. Смотрицький, відкривши «сказательний» (місцевий) відмінок, не пропускав його в жодній парадигмі. Є. М. Кудрицький та І. К. Білодід, порівнюючи твердження І. Ужевича з висловлюваннями словенського лінгвіста Адама Богорича, що 1584 р. написав граматику рідної мови, знайшли в українського вченого мотиви, подібні до мотивів словенського граматиста, але не твердять про обізнаність І. Ужевича з книгою А. Богорича (Ужевич, XXIII—XXIV) (така можливість мало ймовірна). І. К. Білодід і Є. М. Кудрицький визначили деякі українські риси в «Граматыці» І. Ужевича. Та основний масив граматичного матеріалу пам'ятки залишився недослідженим. У зв'язку з цим з'явилися спроби інтерпретувати «Граматыку» як пам'ятку білоруської мови. Їх великою мірою спростував М. А. Жовтобрюх (Жовтобрюх 1976, 167—179).

Існує потреба всебічного, детального вивчення всього тексту пам'ятки, щоб повніше висвітлити теоретичні засади її автора й остаточно ідентифікувати описану в ній мовну систему.

* * *

«Граматыка словенська» І. Ужевича порівняно невелика за обсягом — 142 с. паризький, 170 с. — арраський варіант рукопису у чверть аркуша.

І. Ужевич написав граматику української мови. Він добре знав, що це перша праця такого змісту, тому після розгляду граматичної системи наприкінці її в «Епіграмі на книгу» слушно писав: «Книго, ніколи такою на батьківщині не бачена...» (70).

Адресована іноземцям-неслов'янам — західноєвропейським ученим, «Граматыка» І. Ужевича відзначається рядом специфічних рис, не притаманних іншим граматичним працям українських лінгвістів старої доби.

Вона починається типовим східнослов'янським букварем XVII ст. Автор наводить алфавіт у «друкарському» й скорописному варіантах в узвичаєному, прямому порядку літер, оберненому й змішаному (2—2 зв.). Тут же даються графічні варіанти букв. Велику цінність для сучасного палеографа мають варіанти літер українсько-білоруського скоропису першої половини XVII ст. (2 зв.). Характерно, що серед кирилических букв немає г, закріпленої М. Смотрицьким для словенороського правопису і часто вживаної в середині XVII ст. Після цього

даються нечисленні зразки складів, написані «друкарськими» і скорописними буквами (3). Далі автор знайомить читача з прийнятими у церковнослов'янських текстах скороченими написаннями за допомогою титл (3 зв.— 4). У паризькому варіанті в букварній частині автор подає й алфавіт з прописних букв, багато з яких мають накреслення, прийняті в заставках або вживані з метою оздоблення (4 зв.). Потім автор знову переходить на кириличну азбуку, де над кожною літерою латинським та грецьким письмом (іноді збиваючись з одної графіки на іншу) вміщує назви літер, напр.: as, bukη, βeδι, hlalol, pash, irci, Xep, ci тощо (5). Буквар паризького рукопису закінчується молитвою «Богородице дѣво, радуйса».

Відповідна частина арраського варіанта повніша і багато в чому відрізняється від паризького. Її розпочинає таблиця (6—7), у першій колонці якої старовинні назви слов'янських букв написані «друкарською» кирилицею, у другій — українським скорописом. У третій колонці назви літер транскрибуються латинською графікою, використовуються також знаки французького й польського правописів (напр. азъ — Az, буки — Buki, вѣди — Viedi, живѣте — giuite, мыслѣте — mysliete, нашъ — nasz, ирцѣ — ircy, слово — slowo, ца — chtcha, ижица — igitsa тощо). У параграфі «Про приголосні» паризького рукопису автор зауважує, що подав назви букв транскрипцією, «щоб можна було бачити всі приголосні й голосні в їх характерному окресленні, наводячи, наскільки це було можливо, частково латинські, частково грецькі і, нарешті, французькі склади» (7 зв.; тут і далі, цитуючи пам'ятку, використовуємо в основному переклад паризького рукопису, зроблений Є. М. Кудрицьким і опублікований разом із факсиміле твору І. Ужєвича). У четвертому стовпчику в алфавітному порядку знаходяться відповідні «друкарські» й скорописні кириличні букви, а в п'ятому — їх латинські відповідники або спеціальні знаки чи сполуки знаків, вживані французами (напр., в — v, г — h, ж — g, з — z, ш — ch та ін.). Звуковий відповідник слов'янської ц пояснюється за допомогою давньоєврейського знака. Транскрипція латинськими літерами слов'янських найменувань букв дає важливі факти для з'ясування діалектної основи фонетики І. Ужєвича. Так, літера е пояснюється через латинську e, літера и — через латинську u, однак ѣ — за допомогою сполуки ie або латинської літери y. Ці літери автор пише на місці кириличних при транскрибуванні назв приголосних: напр.: вѣди — viedi, мыслѣте — mysliete, твердо — tverdo, оникъ — onyk, ѣръ — ier, ирцѣ — ircy. Кириличну літеру и автор транскрибує іноді латинською i, перед якою, однак, не видно позначення м'якості приголосного (напр., люди — ludi). Це є достатньою підставою для висновку, що приголосні перед е, и автор вимовляв твердо, а перед ѣ — м'яко. Можливо, на місці наголошеної ѣ в мовленні автора звучав дифтонг ie або e з пом'якшенням попереднього приголосного, а в ненаголошеній позиції — e, як видно з численних написань у прикладах, що їх дає автор у розділах, присвячених морфології й синтаксису описуваної системи. Ширше, ніж у паризькому варіанті, в арраському наводяться дво- і трибуквені склади (7 зв.— 10). Далі І. Ужєвич умістив початок 103 псалма в церковнослов'янському звучанні, поділений

на склади, як вправи для читання (10—11 зв.) (Псалтир був книгою, за якою вчилися читати у православних слов'ян).

Загальнослов'янський характер своєї праці І. Ужєвич підкреслює введенням в арраський рукопис таблиці з глаголичним алфавітом, яким слов'яни користувалися в давні часи, а в добу автора — хорвати. Глаголичні літери супроводжуються кириличними відповідниками. В окремій колонці автор показує типові глаголичні лігатури, розкриваючи їх за допомогою звичайних глаголичних сполук букв. Поруч у книзі є вільне місце, куди, мабуть, він мав намір вписати кирилицею відповідники глаголичних лігатур (12). Окремо подаючи типові скорочені кириличні написання слів під титлами і їх повні еквіваленти, графіст не забув (в арраському варіанті) про глаголичні лігатури й скорочені написання, які розкриває за допомогою повних кириличних відповідників (20). І. Ужєвич як зразок глаголичного тексту наводить молитву «Отче нашъ» (14 зв.— 15). Г. Ягич звернув увагу, що молитву подано не в чистій хорватській редакції: dolhi (h замість g) naša, vovedi та ін. (Jagić, 157). У паризькому рукописі вчений лише згадує глаголицю в «Коментарі до літер» (6 зв.). Мовознавець її називає «ієронімовим» письмом. Автор виходить із поширеної тоді легенди (виникла принаймні у XIII ст.) про те, що автором глаголиці був святий Ієронім (IV ст.), уродженець Далмації, перекладач латинською мовою святого письма. Авторитетному «отцеві» західної церкви винайдення глаголиці приписувалося з метою захисту цього письма від переслідувань і заборон з боку римської курії (Ягич 1911, 51)¹⁴. Крім цього, у другому варіанті своєї праці автор дає «Азбукиведарь босенській» (17—17 зв.) — боснійський різновид кириличного алфавіту (так звана буквиця, босанчиця), в якому вживалися окремі специфічні букви й деякі відмінні від звичайної кирилиці написання літер. Цим письмом, що сформувалося в Боснії й Герцєговині й поширилося в середній Далмації й Дубровнику, від початку XVII ст. друкувалися книги для хорватських католиків. Мабуть, і з глаголицею, і з буквицею (босанчицею) І. Ужєвича познайомили хорвати-студенти Сорбонни. Отже, автор виходить за рамки національної культури письма. Крім псалма, для вправ у читанні в арраському варіанті «Граматыки» вміщено кілька молитов, у тому числі «Отче нашъ» церковнослов'янською (12 зв.) й староукраїнською (13 зв.), «Исповедание вѣры православной» (символ віри) (15 зв.— 16 зв.) церковнослов'янською мовою. У невеликому «Коментарі до літер» (5 зв.— 7 зв.) у паризькому рукописі І. Ужєвич підкреслює, що у слов'янському алфавіті налічується 43 букви, з яких 24 приголосні (б, в, г, д, ж, с, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, љ, њ, ѓ), решта — голосні. Автор ділить голосні

¹⁴ Переклад речення «Hieronymianus enim ex Cyrilliano traductitius nullos habet accentum notas» (6 зв.) як [письмо] «адже ієронімове, що постало з кирилівського, не має жодних знаків наголосу» (Білодід, Кудрицький, 13) — неправильний, бо в І. Ужєвича йдеться про «переведення» — транслітерацію глаголиці засобами кириличного письма, а не про походження глаголичного алфавіту. Авторіві «Граматыки», немає сумніву, добре було відомо, що св. Ієронім жив у IV ст., а Кирил у IX ст.

на дві рівні групи (по 8): а, е, ї, и, ѓ, ю, я, ѿ, що ставляться на початку, в середині і в кінці слова, та у, ъ, ы, ѣ, ѿ, ѡ, ѱ, які вживаються тільки в середині й кінці. Щодо літери ѣ це твердження помилкове, бо церковнослов'янська і староукраїнська орфографії допускали вживання її й на початку слова. Та й сам учений пише *ѣсти*, *ѣхати*. В грецьких запозиченнях вживалася й іжиця на початку слова.

Учений правильно кваліфікує **ѡ, ю, ѓ, ѿ, ы** як псевдодифтонги і пояснює їх (в основному за М. Смотрицьким) як поєднання: **ѡ** — і та **а**; **ю** — і та **о**; **ѓ** — о та **ѵ** (іжиці); **ы** — и та і. За М. Смотрицьким, І. Ужєвич наставляє, що після голосного літера **и** сама утворює склад — *небесний* (наз. мн.), але підкреслює, що в цьому разі на букві стоїть важкий наголос. Це правило відбиває український і білоруський правописний узус XVII ст. Згідно з настановами М. Смотрицького І. Ужєвич викладає правило вживання букви **ѣ**. У вказівці про те, що маючи на собі гострий наголос, літера **и** вимовляється протяжно (*віѣжу*, *пѣшуть*) автор має на увазі, мабуть, не часокількісну характеристику звуку, а його інтенсивність.

У пункті «Про голосні **о, ѓ, ѡ**» йдеться про те, що, написані окремо, ці літери позначають деякі слова (**о, ѓ** — прийменники, **ѡ** — займенник). Спеціальний пункт присвячено правилам уживання літер **ѵ** (іжиця), **а** та **ѣ, ѣ**.

У «Граматыці» твердиться, що коли **а** стоїть після голосної **ї**, то «набуває природи літери **ѡ**» (тобто вимовляється йотовано). В цьому І. Ужєвич дотримується застарілого правила. Мовознавець фактично не визначає правила вживання букви **ѵ** (іжиці). Він лише звертає увагу на те, що «**ѵ** також набуває природи літери **ѡ**» (7). Правило вживання **ѣ** та **ѣ** в паризькому варіанті своєї праці І. Ужєвич сформулював дуже розпливчасто: «З них перша, **ѣ**, вимовляється з своїм попереднім приголосним, безумовно, більш твердо, а друга, **ѣ**, — м'якше, як-от: *панѣ*, *пѣснь*. Найчастіше вони ставляться в кінці слова і вимовляються стисло, як це можна бачити в *панѣ* і *пѣснь*» (7—7 зв.), бо читач міг подумати, що це специфічні голосні звуки. М. Смотрицький чітко вказав, що **ѣ, ѣ** — це власне знаки, які вказують відповідно на твердість або м'якість попереднього приголосного. В араському рукописі до голосних автор відносить також **ж**, яка має однакове значення з **у**. Тут він явно орієнтувався на рукописи XVI — початку XVII ст., бо М. Смотрицький відмовився від неї, вважаючи зайвою. Пункт «Про приголосні» розкриває погляд автора на вивчення фонетики іноземної мови: «Більшість граматистів звикла до довгих, складних міркувань про приголосні (бо кожній мові властива відмінність у вимові). Доти, поки вони навчають, що цю приголосну слід вимовляти, відкривши рота, а ту — з притиснутим до піднебіння язиком або злегка розтиснувши зуби, то це, звичайно, буде важко для тих, хто навчається. Я, не бажаючи марнувати їх час і працю у слов'янському, зовсім недоцільному, вимовлянні літер, зробив так, щоб можна було бачити всі приголосні і голосні в їх характерному окресленні, наводячи, наскільки було це можливо, частково латинські, частково грецькі, і, нарешті, французькі склади. Проте до речі було б заради цього розмовляти з ким-небудь добре обізнаним із слов'янською ви-

мовою» (7 зв. — 8). Отже, І. Ужєвич при засвоєнні іноземної мови першорядного значення надавав живому спілкуванню, але несправедливо заперечував значення опису її фонетичного складу. Не впевнений у своїх поглядах, автор в араському варіанті праці не повторює цитованого міркування. Закінчуючи пункт про приголосні, вчений говорить, що вони в кінці слів ніколи не стоять самі — після них пишуться «голосні» **ѣ, ѣ**, за винятком випадків, коли приголосні виносяться над

рядок: *паномѣ* — *паномѣ*. На полі паризького рукопису автор показує зразок написання паєрка (називаючи цей знак «голосною» літерою).

Буквар І. Ужєвича у складі «Граматыки» знайомив західноєвропейського читача не тільки з українським (ширше — східнослов'янським) кириличним письмом, але й з боснійсько-хорватською кирилицею та глаголицею. Відомості з орфографії в І. Ужєвича неповні і несистемні (навіть у порівнянні з Л. Зизанієм, не кажучи про М. Смотрицького), бо вчений не ставив перед собою завдання нормалізації правопису.

Для засвоєння деталей орфографії він рекомендує в процесі читання текстів звертати увагу на орфографію (6, 7 зв.). Виходячи з авторової транскрипції кириличних букв засобами інших графічних систем, можна твердити, що фонетичним ґрунтом мовлення І. Ужєвича було північноукраїнське наріччя. Але учений не наважився висунути його як зразок «слов'янської» фонетики, тому про артикуляцію літер **ѣ, и, ѣ**, які по-різному вимовлялися слов'янами в XVII ст., навіть не згадує.

Другий розділ — «Про частини мови» (8—53 зв.) — присвячено морфології.

Грамматист у паризькому варіанті своєї праці твердить, що «слов'яни, як і латини, мають вісім частин мови», але не перелічує їх. У араському рукописі І. Ужєвич називає кожну: ім'я, займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник та вигук (20). У цьому він прийняв класифікацію М. Смотрицького. Проте, на відміну від свого видатного попередника, І. Ужєвич нічого не сказав про акциденції (категорії) відмінюваних частин мови. Щоправда, в араському варіанті автор твердить, що слов'янський іменник має чотири відміни (20). Очевидно, він уважав, що категорії імені й дієслова — універсальні, тому і не назвав їх. Учений не дає визначення частин мови: його праця призначена для людей, що мають відповідну лінгвістичну освіту на базі латинської мови. Категорії слов'янських відмінюваних частин мови загалом збігалися з латинськими категоріями.

Услід за М. Смотрицьким І. Ужєвич виділяє чотири відміни іменників, хоч порядок їх він дещо змінив. До I відміни відносить іменники з флексією **-а** (у М. Смотрицького з **-а, -ѡ, -и**), до II — іменники чоловічого роду з закінченням **-ѣ** й середнього з флексією **-о** (у М. Смотрицького чоловічого роду на **-ѣ** й середнього на **-о, -е, -ѡ**), до III відміни — іменники чоловічого роду на **-ѣ** та **-ѣ**, а також середнього роду на **-е** та **ѡ** (у М. Смотрицького іменники чоловічого й спільного роду на **-ѣ** та **-ѣ**, середнього роду на **-іє** складають IV відміну), до IV — іменники жіночого роду на **-ѣ** та **-ѡ** (у М. Смотрицького іменники з флексією **-ѣ** — III відміна). Відмінності у групуванні іменників зумовлені насамперед відмінностями між системою церковнослов'ян-

ської мови, описаної М. Смотрицьким, й системою, що відбивала риси живої української мови, яка була об'єктом викладу І. Ужєвича. М. Смотрицький виділив відміну прикметників як п'яту відміну імені. Натомість І. Ужєвич прикметникову парадигму повністю відриває від іменникової, бо в описуваній ним системі вже не було спеціальної відміни з повним набором нечленних (коротких) ад'єктивних форм. В цьому виявляється оригінальність думки І. Ужєвича.

У парадигмах іменних частин мови І. Ужєвич дає шість відмінків в такій послідовності: називний (*nominativus*), родовий (*genitivus*), давальний (*dativus*), знахідний (*accusativus*), кличний (*vocativus*), аблатив (*ablativus*). Але він бачив, що слов'янська відмінкова система не вкладається в шестичленну латинську, тому в парадигмах іменників специфічні флексії слов'янського місцевого відмінка (які не збігаються з флексіями інших відмінків), відмічені окремим значком (хрестиком), приєднуються до форм аблатива, де завжди основними є флексії орудного відмінка. У прикметникових парадигмах автор таких форм не відзначає. В окремому пункті «Про несталі¹⁵ відмінки іменників» (17 зв.— 18) граматист пробує пояснити цю проблему: «У слов'янській мові є деякі несталі відмінки. Вони не належать до жодного з відомих 6 відмінків. Ніколи самостійно не вживаючись у мові (бо, зрозуміло, пі звучання, ні значення самі по собі не надали б їм цієї сталості), ці відмінки набувають свого повного значення з такими приименниками: *при* — при, *на* — на, *над*, *в* — в, як-от: *на обѣди* — на обіді, *при панахъ* — перед панами, *при людехъ* — перед людьми, *в желези* — в залізі» (17 зв.). Оскільки в описуваній ним системі специфічних прикметникових флексій локатива немає (бо в місц. відмінку однини чол. роду автор виділяє закінчення *-ымъ*, а не *-омъ* чи *-ѣмъ*), І. Ужєвич у паризькому манускрипті пише, що «несталі відмінки властиві тільки іменникам, а щодо прикметників то несталі відмінки в них можливі тільки з попередніми приименниками в орудному відмінку однини і в родовому відмінку множини, як-от: *в(ѣ) зацнымъ* — в почеснім, *в(ѣ) зацныхъ* — в почесних, *при добрымъ* — при добрім» (17 зв.— 18). Однак у арраському варіанті це положення автор модифікував і зауважив, що у прикметників немає несталих форм відмінків, оскільки вони виражаються аблативом однини (прикметники чоловічого роду) або давальним однини (прикметники жіночого роду) (33 зв.— 34). І. Ужєвич, таким чином, показує особливість слов'янської відмінкової системи, виявлену ще М. Смотрицьким. Він перший підкреслив, що форми «несталого» (фактично — місцевого) відмінка вживаються тільки в поєднанні з приименниками, хоч саме спостереження належить М. Смотрицькому, котрий форми місцевого відмінка, як правгл, подає в поєднанні з приименником ѿ. Однак І. Ужєвич не наважився виділити сьомий слов'янський відмінок — місцевий, функцію якого виконував у латинській мові аблатив. Це не означає, ніби І. Ужєвич «не впорався з місцевим відмінком і як філолог виявився нижчим від свого сучасника Мелетія Смотрицького»

¹⁵ Власне «блукаючі, мандрівні» (*vagabundi*)

(Соболевский 1906, 6). Учений дав собі ради з відмінком, але не вважав за потрібне обґрунтувати функції локатива в проєкції на латинську граматичну систему. В іменникових парадигмах Ужєвич після назви відмінка наводить флексію чи флексії (коли існують варіанти закінчення), а потім взяте для прикладу слово. Подібно до М. Смотрицького, учений коментує парадигми. У них автор спочатку подає закінчення (в потрібних випадках по два), але вони (за небагатьма винятками в арраському рукопису) супроводжуються тільки однією словоформою. Це стало на перешкоді точному описові системи. Щоправда, в поясненнях до кожної відміни мовознавець звертає увагу на особливості відмінювання певних груп іменників.

Після парадигм граматист дає приклади, що відносяться до тієї або іншої відміни.

Відносячи до I відміни іменники на *-а*, автор не зазначає, якого вони роду. Для зразка І. Ужєвич узяв слово *староста* (10 зв.— 11), незважаючи на те, що абсолютну більшість іменників з флексією *-а* в наз. відм. одн. складають назви жіночого роду. У зв'язку з тим, що іменники чоловічого роду в описуваній автором системі XVII ст. мали особливості в поодиноких відмінках, а зразків іменників жіночого роду І. Ужєвич не подав, неслов'янський читач не міг розібратися у варіантах флексій.

У родовому відмінку автор пропонує дві флексії: *-ы* (ілюструється формою *старосты*) та *-и* (без ілюстрації). Пропонуючи закінчення *-и*, автор, мабуть, мав на увазі іменники, основа яких закінчується на приголосні *г, к, х*, але не виключено, що це паралельне, суто українське закінчення, в якому відбивається перехід звука *ы* в *и*.

Давальний відмінок у парадигмі має флексію *-е* (*старостѣ*). В ній, імовірно, відбивається північноукраїнський ненаголошений варіант давньої флексії *-ѣ*, бо в «Примітках до першої відміни» (21) арраського варіанта «Граматыки» зауваження про чергування приголосних *г* із *з* в дативі мовознавець ілюструє формами *слузи* (від *слуга*), *книзи* (від *книга*), *дузи* (від *дуга*), *черзи* (від *черга*) (ненаголошена форма *книзи* сюди потрапила за аналогією).

У закінченнях *-у* (*старосту*) знахідного та *-о* (*старосто*) кличного відмінків паризького варіанта не спостерігається жодних особливостей, адже вони притаманні всім українським говіркам. Однак в арраському рукописі у кличному відмінку автор дає дві флексії: *-а* (*староста*) та *-о* (*старосто*) (20 зв.). Закінчення *-а*, що збігається з флексією називного відмінка, можна трактувати як залучення до парадигми білоруської форми у зв'язку з тим, що і в II відміні спостерігаються дві флексії, одна з яких збігається з закінченням називного.

Аблатив-орудний у І. Ужєвича має типову українську флексію *-ою* (*старостою*). У формі аблатива-місцевого, очевидно, виявляється північноукраїнська ненаголошена флексія *-е* (*старостѣ*) (її можна пояснювати і впливом білоруської чи польської мов).

У множині І. Ужєвич у всіх відмінках I відміни подає по дві паралельні флексії (в аблативі, звичайно, об'єднано флексії двох відмінків). Закінчення *-ы* (*старосты*) й *-и* в називному множини, імовірно, трактується так, як і відповідні флексії родового однини.

Родовий множини має дві флексії — **-ъ** та **-оць**. Закінчення **-ъ** стосується іменників жіночого (про це свідчить авторський коментар до I відміни — 11 зв.) — *паненъ* (від *панна*) та чоловічого роду — *старостъ*. Іменники чоловічого роду можуть мати також флексію **-овъ** (*старостовъ*) (про це автор також пише в коментарі до парадигми — 11 зв.). Флексія **-овъ** — результат впливу іменників чоловічого роду II відміни, у слові *староста* є нормативною в сучасній українській літературній мові.

У коментарі до I відміни автор звертає увагу читача й на те, що іменники з двома приголосними перед закінченням (**-нна**, **-мка**, **-тка**, **-пка**, **-ска**, **-шка**, **-рка**) у родовому і знахідному множини для милозвучності приймають вставний **е** (*паненъ, матекъ*) (11 зв.). Та у відзначених граматистом сполуках приголосних, куди входить суфікс **-к-**, у східнослов'янських мовах вживався звук **о < ь** — *матокъ, шапокъ* і т. д. Він типовий і для української мови XVII ст. І. Ужєвич у цьому випадку зафіксував польську мовну особливість.

У давальному відмінку I. Ужєвич навів дві флексії — **-омъ** й **-амъ**. Їх мають іменники чоловічого роду, що видно з арраського варіанта праці — *старостомъ* і *старостамъ* (в паризькому зафіксовано тільки *старостомъ*). Паралельна до давньої **-амъ** флексія **-омъ** в іменників чоловічого роду є наслідком впливу слів II відміни колишніх **-о-** та **-и-**основ. Вона й тепер характерна для деяких говорів української мови, зокрема для поширених на північ і схід від м. Сарни Ровенської обл. (АУМ, карти № 201, 202). В цьому випадку не виключений і вплив польської деклінації (пор. *zopot, duszot*). Той факт, що іменники жіночого роду мають тільки закінчення **-амъ**, автор ніде не відзначає, отже, не дає читачеві суттєвої інформації.

Знахідному множини притаманні флексії **-овъ** та **-ы**. Як видно з арраського рукопису, обидві вони стосуються назв чоловічого роду (*старостовъ* і *старосты*). Закінчення **-овъ** відбиває узус живого українського мовлення (флексія **-ів** тепер нормативна в українській мові в іменнику *староста*). Давня флексія **-ы** стосується в першу чергу іменників жіночого роду, але про це автор не інформує читача.

Закінчення кличного відмінка **-ы** та **-ове** стосуються іменників чоловічого роду, про що свідчить парадигма арраського варіанта (*старосты* і *старостове*). Закінчення **-ове** — наслідок впливу іменників колишньої **-и-**основи. Давнє закінчення **-ы** слів жіночого роду автор, на жаль, не коментує.

У аблативі-орудному та аблативі-місцевому «Граматыки» спостерігаються давні флексії — **-ами** (*старостами*) і **-ахъ** (*старостахъ*), нормативні й у сучасній українській мові (та всіх східно- й західнослов'янських мовах).

У «Примітках» мовознавець підкреслює, що «іменники жіночого роду загальні, утворені від іменників чоловічого роду» не належать до I іменникової відміни і відмінюються як прикметники жіночого роду: *братова* «братова, братова дружина» (11 зв.). Він відзначає, що іменники I відміни на **-ка** в давальному відмінку «відкидають приголосну **к**, приймаючи замість неї іншу приголосну — **ц**» (*звлока* «зволікання» — *звлоце*, *матка* — *матце*) (12). А в паризькому варіанті своєї книги

вчений додає, що «імена, які закінчуються на **ха**» в давальному однини мають **-ше** або **-се** (*патріарха* — *патріарше* чи *патріарсе*) (21 зв.). Чергування **х — ш** у давальному відмінку чуже східнослов'янським мовам, в тому числі й українській мові XVII ст. Це типова риса польської мови, яку автор трактує поруч із українсько-білоруською (чергування **х — с**) як «слов'янську».

До II відміни в I. Ужєвича належать іменники чоловічого роду на **-ъ** та середнього з закінченням **-о** в називному відмінку однини (22).

Родовий відмінок іменників обох родів має виключно закінчення **-а** (*пана, боз(ъ)ства*). В I. Ужєвича в родовому однини іменників чоловічого роду немає форм на **-у**, очевидно, через те, що для прикладу взято лише назву живої істоти.

У давальному відмінку іменників обох родів засвідчується спільне закінчення **-у**. Паралельної флексії **-ови**, поширеної в українській мові XVII ст., у досліджуваній праці немає, мабуть, унаслідок того, що для зразка відібрано іменник, який у часи I. Ужєвича в давальному відмінку функціонував переважно з закінченням **-у** (пор. *богу, богови* в арраському варіанті при розгляді написань з титлами і без них — 19).

Знахідний відмінок характеризується флексією **-а** в чоловічому (*пана*) і **-о** в середньому (*боз(ъ)ство*) роді. У коментарі до II відміни автор зауважує, що в назвах неживих предметів називний і знахідний відмінки однини (*сыръ, лъсъ, дворъ*) і множини (*сыры, лъсы*) збігаються (12 зв. — 13). Описані форми знахідного відмінка функціонували й у живому українському та білоруському мовленні.

У парадигмі паризького рукопису кличний відмінок чоловічого роду має дві форми: давню із флексією **-е** (*панае*) та нову з кінцевим **-ъ**, яка збігається з формою називного однини (12). Паралельна форма, можливо, є результатом залучення білоруського узусу, проте характерно, що в більш довершеному арраському варіанті «Граматыки» автор дає тільки одну форму на **-е** (22). Форма кличного відмінка середнього роду закономірно збігається з формою називного (*слово*).

Аблатив-орудний має форму **-омъ**, що закономірно розвилася з давньоруської **-ъмъ** і притаманна не тільки українській, але й іншим східнослов'янським мовам. Форми аблатива-місцевого відмінка у парадигмі через недогляд автор не показує, але в пункті про «несталий» відмінок (32 зв. аррас.) І. Ужєвич говорить, що в ньому іменники приймають флексію **-и** або **-е** (*въ железѣ* чи *в(ъ) железе*). Перша форма — типово українська (сучасна в залізі), друга відбиває північноукраїнський фонетичний рефлекс давньої **-ъ** (або білоруську мову).

Коментуючи парадигму II відміни, І. Ужєвич звертає увагу на те, що слова з кінцевими елементами **-есъ** (*швесъ*), **-енъ** (*блазенъ*), **-ецъ** (*отецъ*), **-ель** (*козелъ*), **-екъ** (*козлекъ*; фонетичний полонізм, замість *козелокъ*), **-окъ** (*початокъ*) в родовому і всіх інших відмінках утрачають голосні **о** та **е**. Автор зазначає, що в деяких іменниках (напр., *рокъ, отрокъ, потокъ, чловекъ*) з наведеними вище кінцевими елементами відповідні голосні зберігаються (*рока* і т. д.), іноді випадають; коли саме, «навчить досвід» (13 зв.). У коментарі також зазначається, що іменники жіночого роду з кінцевим **-ъ** — *оброжъ* «ошийник собак»,

матеръ, кровъ, бровъ, крыновъ «полумисок» сюди не належать. Іменник *Христосъ* у родовому відмінку має форму *Христа*.

Граматист підкреслює, що іменники з «закінченням» *-ецъ* «у кличному відмінку однини замість *ц* приймають іншу приголосну — *ч*» (*отецъ* — *отче, купецъ* — *купче*). В книзі звертається увага на те, що іменники, які «закінчуються на *хъ, жъ* і *къ*, кличний відмінок однини утворюють на *у*»: *страхъ* — *страху, ракъ* — *раку* (12 зв.). Тут автор відбиває тенденцію живої української мови (прагнення до збереження приголосного основи; флексія *-у* — вплив іменників колишньої *-и*-основи, пор. сучасні *батьку, робітнику*).

У самому кінці коментарів до іменників II відміни I. Ужєвич пише: «Як пізнати іменники, що закінчуються на *ъ, ь*, у польському позначенні? У польському читанні іменники, що закінчуються на *ъ*, ти пізнаєш лише з останньої приголосної, не позначеної будь-яким наголосом, наприклад: *chłor* — чоловік, *dąb* — дуб, *gąk* — рак, *prorok* — пророк. [Іменники], що закінчуються на *ь*, теж (пізнаєш) з останньої приголосної, позначеної м'яким наголосом, як-от: *boiaźń* — боязнь, *przyaźń* — приязнь, *przyaścieł* — приятель, *kowal* — ремісник» (14). Авторський коментар недвозначно вказує на те, що I. Ужєвич задумав працю, в якій на підставі української мови можна ознайомити західно-європейський учений світ із слов'янською мовною системою взагалі.

Називний відмінок множини іменників чоловічого роду II відміни в I. Ужєвича характеризується флексіями *-и, -ове, -и* (*паны, панове*); флексія *-и*, ймовірно, стосується основ на задньоязикові *г, к, х*, але це виключається й відбиття в ній власне українського закінчення *-и* < *-ы, -и*. Флексія *-ове* колишніх іменників *-и*-основи досить активно вживалася в назвах осіб чоловічого роду староукраїнської мови. Крім внутрішніх тенденцій розвитку, її поширенню сприяли, очевидно, й контакти з польською мовою. В арраському варіанті автор не вживає паралельної флексії *-и*. Іменники середнього роду, звичайно, зберігають давнє закінчення (*слова, телатка*; в паризькому рукописі для ілюстрації наведено форми лексеми *телатко*, а в арраському — *слово*).

Іменники чоловічого роду в родовому відмінку множини мають типове для української та інших східнослов'янських мов закінчення *-овъ* (*пановъ*) — результат поширення флексії іменників колишньої *-и*-основи. Назви середнього роду закономірно закінчуються на чисту основу (*телатокъ*).

У давальному відмінку зберігається старовинне закінчення *-омъ* (*паномъ, телаткомъ*). Воно типове й для інших староукраїнських пам'яток (Іст. укр. м., 106). Континуантом його є сучасна діалектна флексія *-ім* (*-ум, -ум*). Зокрема флексія *-ом* (*-оум*) у давальному відмінку множини іменників чоловічого роду поширена в північних говірках на захід від нижньої течії Горині й Случі. Вона вживається в поодиноких говірках коло Прип'яті (АУМ, карта № 201).

Назви осіб чоловічого роду в знахідному відмінку мають паралельні форми, які збігаються з формами родового й називного відмінків (*пановъ* і *паны*), що типові для української мови XVII ст. Іменники

середнього роду, звичайно, зберігають стару форму знахідного — називного (*телатка*).

Форми кличного відмінка у множині збігаються з формами називного (*панове, паны, телатка*).

Характерно, що в I. Ужєвича аблатив-орудний (*пан-ами, телатками*) й аблатив-місцевий (*пан-ахъ*) мають тільки нові форми, за аналогією до іменників колишньої *-а*-основи.

У коментарі автор відзначає, що іменники *око, ухо* у називному множини мають форму *очи, уши*, а в інших відмінках такі ж закінчення, як іменники жіночого роду на *-ь* (13).

Третю відміну, як зазначалося, в I. Ужєвича складають іменники чоловічого роду на *-ь* (*камень*) та *-й* (*гултай*) і середнього роду на *-е* (*збавене*), *-я* (*теля*) (14).

У коментарі до III відміни (19) автор звертає увагу на іменники з випадним *е* у родовому та в усіх інших відмінках обох чисел (*пень, день, учень, огонь* та ін.) та назви (*-п*-основи), де цей голосний основи зберігається (*ремень, корень, гребень, степен* тощо) (14 зв.— 15).

У родовому відмінку всі іменники II відміни мають флексію *-а* (*каменя, гултая, збавеня, телая*). Іменники колишньої *-ю*-основи (*гултай, збавене*) зберігають давнє закінчення. В живому українському (і взагалі східнослов'янському) мовленні воно поширилося й на іменники кол. *-п*-основи (*каменя*; д.-р. *камене, камени*). Родовий відмінок іменників кол. *-т*-основи флексію *-а* (*-'а*) дістав за аналогією до іменників чоловічого роду. Але аналогія охопила лише частину українських говорів. Тепер форми типу *тел'ат'а*, як свідчить карта № 186 другого тому АУМ, фіксуються в південно-західних говорах на південь від умовної лінії Львів — Тернопіль, ніде не доходячи до Дністра; крайній схід їх поширення — приблизно до правого берега ріки Серета.

Закінчення *-'а* на місці історичного *-е* в родовому відмінку однини іменників *-т*-основи — результат дії кількох аналогій. Флексія — голосний *а* — з'явилася під впливом лексем середнього роду колишніх *-о-, -ю*-основ (*око, поле* — *ока, пол'а*). М'якість приголосного перед флексією виникла внаслідок прогресивної асиміляції в основі (*тел'ата* > *тел'ат'а*), як і в інших відмінках (дав. *тел'ат'у* < *тел'ату*, оруд. *тел'ат'ом* < *тел'атом*). Не виключається і вплив парадигми іменників типу *зіл'а, зіл'а*. У польській мові форми з палатальним приголосним перед закінченням — основні (сілєсія). У «Граматичі» I. Ужєвича не виключається вплив цих польських форм.

Частині південно-західних говорів притаманна також форма родового відмінка типу *тел'ат'і*, що, мабуть, з'явилася на базі форм генетива типу *тел'ата* під впливом іменників із флексією *-і*, зокрема колишніх *-ю*-основ. Один із ареальних островів поширення форм родового відмінка типу *тел'ат'і* розташований на південь від Прип'яті. Західна межа його — пониззя Горині, південна проходить по умовній лінії трохи нижче від впадіння в Горинь річки Случ (АУМ, карта № 186).

Коментуючи відміну, I. Ужєвич звертає увагу на те, що іменник *имя* в родовому відмінку «утворює *именя*, а не *имати*». У пропоно-

ваній формі, очевидно, відбивається вплив польського відмінювання.

Одна уніфікована форма спостерігається в іменників різних колишніх основ і в давальному відмінку однини — **-ю** (*каменю*). Необхідно відзначити, що в назвах осіб чоловічого роду автор не засвідчує в давальному відмінку флексії **-єви**, притаманної українським пам'яткам XVII ст. (Witkowski, 105). У закінченні **-ю** (*телятю, гусатю, поросатю, щенятю*) іменників кол. **-t-**основи відбивається або українська діалектна морфологія або вплив польського відмінювання.

Форма знахідного відмінка назв осіб, звичайно, збігається з формою родового (*гултаа*), інших іменників — з формою називного (*камень, збавене, теля*) (у паризькому рукописі I. Ужєвич у знахідному відмінку, можливо, помилково написав закінчення називного — родового й іменника *камень* — *каменя*; але не виключається тут і живо-мовний вплив).

У кличному відмінку іменники чоловічого роду, як і в мовленні українців, зберігають старовинне закінчення **-ю**, а назви середнього роду — давні форми, що збігаються з формами називного.

Аблатив-орудний усіх іменників цієї відміни має єдине закінчення **-ємь**: *каменє(м), гултає(м), збавенє(м), теляте(м)*, яке закономірно розвинулось із давнього **-ьмь**, що його приймали **-jo-**, **-п-** і **-t-**основи. Форми типу *телятемъ* засвідчують й інші українські тексти XVII ст. Закінчень аблатива-місцевого у парадигмі немає, мабуть, через те, що в мові автора вони збігалися з формами давального відмінка.

У називному множині іменники чоловічого роду характеризуються флексіями **-и** та **-е** (*камени* та *камене*), в яких своєрідно відбивається південноукраїнське закінчення **-і < -ъ** та північноукраїнське ненаголошене **-е < -ъ**. Іменники середнього роду зберігають давню флексію **-а** (**-'а**) (*малеваня*), **-а** (*тел-ят-а*).

Родовий множини у парадигмі паризького рукопису виступає з єдиним закінченням **-євъ** (*каменєвъ*) — наслідок поширення флексії іменників колишньої **-и**-основи. В ньому відбивається живе українське (й східнослов'янське) мовлення. В арраському варіанті автор відзначає специфіку іменників середнього роду кол. **-t-**основи: *телятъ* (25 зв.). Однак у книзі не відбито специфіки назв середнього роду колишньої **-jo-**основи.

У давальному множині автор засвідчує спільне для всіх іменників закінчення **-ємь** (*каменємъ*), яке виникло в результаті фонетичного збігу двох давніх флексій — **-ємь** та **-ьмь**.

Закінчення знахідного відмінка іменників чоловічого роду збігаються з закінченнями називного (*камене*) і родового (*каменєвъ*), а в назвах середнього роду — з флексіями називного (*малеваня, телята*).

Форма кличного відмінка збігається з формами називного (*камени, камене; малеваня; телята*).

Аблатив-орудний відмінок у досліджуваній пам'ятці характеризується спільним для всіх іменників закінченням **-ами** (*каменями*), що поширилося під впливом іменників кол. **-ja-**основи і є нормативним і в

сучасній українській мові. У паризькому рукописі форми аблатива-місцевого пропущено, але в арраському варіанті «Граматыки» I. Ужєвич відзначає єдину для всіх назв другої відміни флексію **-ахъ**: *каменя(х)* (25 зв.). Вона також з'явилася під впливом іменників **-ja-**основ. Флексії **-ами** орудного й **-ахъ** місцевого відмінків іменників чоловічого й середнього роду фіксуються і в інших пам'ятках української мови XVII ст. (Witkowski, 98, 101).

У примітці до III відміни в арраському варіанті граматики пише, що здрібнілі форми іменників середнього роду на **-а** (тобто **-атк-а**) у множині відмінюються так: *телятка, телятокъ, теляткомъ, телятка, телятка, телятками, теляткахъ* (25 зв. — 26). Парадигма їх, крім давального відмінка (*теляткомъ*) збігається з сучасною українською. Флексія **-ім** (**-ум, -ум**) у давальному зберігається в окремих українських говірках.

Коментуючи III відміну, автор застерігає, що субстантивовані прикметники середнього роду на **-оє** сюди не належать і відмінюються як прикметники (27 зв. арраського рукопису).

Уніфікованістю закінчень відзначається парадигма четвертої відміни, до якої автор відніс іменники жіночого роду на **-ъ** (*пѣснь, сталь, слабость*) та **-а** (*лазня, кухня, господыня*) (15 зв.). У примітці I. Ужєвич пише, що до IV відміни належать також імена жіночого роду, які закінчуються на **-ъ** (*моцъ, пѣчъ, тваръ*) (16).

Родовий відмінок у поданій парадигмі фіксується із закінченням **-и**: *пѣсни, лазни*. В іменників на **-ъ** — це збережена стара флексія **-і**-основ. Складнішим є питання про походження закінчення **-и** іменників кол. **-jo-**основи. Його можна пояснити і як наслідок аналогії до флексії іменників кол. **-і**-основи (в білоруській, польській мовах флексія **-і**, в російській **-и** — нормативна) і як результат білоруського або польського впливу. Але за написанням **-и** може ховатися закономірне з погляду історії українське закінчення **-і < д. р. -ъ**.

У давальному відмінку зберігається флексія **-и** колишніх **-і**- (*пѣсни*) та **-jo-**основ (*лазни*), характерна для староукраїнської мови й теперішніх південно-західних діалектів.

Давні флексії **-і**- (*пѣснь*) та **-ja-**основ (*лазню*) виступають у знахідному відмінку, як і в сучасній українській та інших східнослов'янських мовах.

Кличний відмінок однини обох груп іменників цієї відміни збігається з називним — *пѣснь* (*сталь* — в арраському рукописі — 28), *лазня*. Очевидно, в такій формі кличного відмінка відбивається вплив білоруської мови. Але при цьому слід відзначити, що кличний-називний не чужий й живий українській мові (Тимченко, 30).

В аблативі-орудному автор дає флексію **-єю** — єдину для обох груп іменників (*пѣсню, сталею; лазню*). В іменників типу *лазня* зберігається старовинна флексія іменників давньої **-jo-**основи, нормативна і в сучасній українській літературній мові. Закінчення **-єю** замість **-ию** в словах типу *пѣснь* (*радость*) — наслідок впливу іменників з колишньою основою **-ja-**. Форми **-єю** (**-ою**) іменників сучасної III відміни поширені в говорах усіх нарч української мови, в тому числі й середньопольських (Іст. укр. м., 115).

Називний, знахідний і кличний відмінки множини в парадигмі І. Ужєвича мають одну флексію **-и** (*п'єсни, стали, лазни*). Іменники на **-ь** зберігають давнє закінчення **-і-основ**, характерне тепер для південно-західних українських говорів. В іменників на **-а** (кол.-**ја-основи**) флексія **-и** з'явилася під впливом назв **-і-основ**. Т. В. Назарова виникнення закінчення і на місці **ѣ** в називному відмінку множини іменників сучасної першої відміни (*наши' виши'и, бан'и*) в північноукраїнських говірках пояснює впливом форм із твердою основою, який позначився лише на рефлексії **ѣ > і** після м'яких приголосних (Назарова, 53). Таке закінчення іменників типу *лазня* притаманне тепер частині північноукраїнських говірок, зокрема розташованих на схід і південний схід від м. Сарни Ровенської обл. (АУМ, карта № 172). Воно характерне (й нормативне) для білоруської мови. Не виключено, що парадигма І. Ужєвича позначена білоруським впливом.

Єдине закінчення **-ей** (*п'єсней, сталеі; лазней*) іменників IV відміни І. Ужєвича — це результат фонетичного розвитку флексії **-і-основи -ьїѣ > -ей** (*п'єсней*) та впливу її на іменники колишньої **-ја-основи** (*лазней* замість *лазень*).

Флексію **-ей** в родовому множини має й лексема *тисяча* — **пѣ(т) тисечей** (85 зв., аррас.). Закінчення **-ей** у словах *свиня, тисяча* засвідчують інші староукраїнські пам'ятки з Волині, а також із Київщини (Керницький, 95).

Спільне закінчення **-емъ** у давальному відмінку множини (*п'єснемъ; лазнемъ*) іменників IV відміни з'явилося внаслідок фонетичного розвитку давньої флексії **-ьмъ > -ем** назв колишньої **-і-основи** та впливу її на слова кол. **-ја-основи** (*лазнемъ* на місці *лазнямъ*). Форми такого типу (*костем, землім, земл'ом*) у давальному відмінку тепер функціонують в окремих південно-західних діалектах (Іст. укр. м., 85, 117). Зазначимо, що і в польській мові в дав. множини подібних іменників стала основною флексія **-іом** (*boginiom, kościom*).

У єдиній флексії **-ами** аблатива-орудного відмінка (*п'єснами, лазнами*) виявляється вирівнювання закінчень кол. **-і-основ** (*п'єснами* на місці *п'єсньми*) за іменниками кол. **-ја-основ**. Закінчення орудного відмінка **-ями** іменників типу *земля* (сучасної першої) й іменників типу *вість* (теперішньої третьої відміни) нормативне і в наш час в українській мові (та інших східнослов'янських).

Подібним чином пояснюється спільна флексія **-ахъ** в арраському рукопису (в паризькому помилково **-ахъ**), що є нормативною і в сучасній українській мові.

Розгляд відмінювання іменників у «Граматыці» І. Ужєвича показує, що автор описує словозміну української мови середини XVII ст., яка виникла шляхом внутрішнього розвитку системи. Поодинокі явища в системі відмінювання, можливо, пояснюються білоруським і польським впливом чи свідомим введенням елементів із цих мов.

У паризькому варіанті праці І. Ужєвича прикметникова відміна розглядається відразу після переліку частин мови перед іменниковою словозміною, а далі описується ступенювання прикметників (8 зв. — 10 зв.). За усталеною в українському мовознавстві традицією, в арраському варіанті книги все, що стосується відмінювання прикмет-

ника, викладається в окремому підрозділі після іменника (29—31 зв.). На відміну від паризького варіанта, у якому в однині подано тільки парадигму чоловічого роду, в арраському рукописі І. Ужєвич визначає дві відміни прикметників. До першої належать прикметники чоловічого роду, до другої — жіночого. Крім називного, знахідного й кличного відмінків, форми середнього роду збігаються з формами чоловічого.

В арраському рукопису вміщено й парадигму обох відмін: чоловічого — середнього й жіночого родів. Коментуючи парадигму, автор звертає увагу на те, що прикметники середнього роду мають спільні форми в називному, знахідному та кличному відмінках, подібно до іменників середнього роду. При цьому І. Ужєвич зазначає, що збіг форм називного, знахідного і кличного відмінків має аналогію в латинській мові (9 зв. паризьк.).

У називному (і кличному) відмінку однини І. Ужєвич знає тільки повні нестягнені прикметники чоловічого роду на **-ий/-ий (-ій)** (*небесний, слодкій*) та середнього роду на **-ое** (*небесное, слод(ѣ)кое*). Натомість форми жіночого роду в називному відмінку мають повні стягнені на **-а** (*слична*) й нестягнені на **-аа** (*сличнаа*) форми. Його «Граматыка» відбиває узус української писемно-літературної мови свого часу.

Парадигма чоловічого — середнього роду прикметників в однині загалом українська живомовна: родовий відмінок із флексією **-ого** (*небесного, соло(д)кого*, давальний — **-ому** (*небесному*), знахідний **-ого** (*небесного*), аблатив-орудний — **-ымъ/-имъ** (*небеснымъ, сло(д)кимъ*). Форм аблатива-місцевого автор не дає, бо, як видно з параграфа «Про несталі відмінки іменників», він уважав, що аблатив-місцевий від аблатива-орудного відрізняється тільки вживанням при ньому прийменників: *в(ѣ) зацнымъ* «в почеснім», *при добрымъ* «при добрім» (17 зв. — 18). Такі форми звичайно пояснюють відбиттям у них давньої флексії **-омъ > -ім** (перехід **о > і** в новозакритому складі) (Іст. укр. м., 199) або польським впливом (Witkowski, 108). Однак такі форми виникали й на східнослов'янському ґрунті. Вони відомі в північноукраїнських говорах Новгород-Сіверщини, Західної Черкащини, на Переяславщині (Прилипка, 68) і є типовими для білоруської мови.

Систему живої української мови цілком відбиває парадигма жіночого роду однини: родовий з флексією **-ои < -оѣ** (тобто **-ої**, про що автор пише в коментарі до арраського варіанта пам'ятки — 30 зв.) (*золотои*), давальний — **-ой** (*золотой*), знахідний — **-ую** (*золотую*), кличний — **-аа** (*золотаа*), аблатив-орудний — **-ою** (*золотою*). Спеціальної форми аблатива-місцевого І. Ужєвич не подає, вважаючи, напевне, що вона збігається з формою давального відмінка.

Парадигма множини прикметників повністю відбиває єдину відміну для всіх родів, характерну для української мови: називний і кличний відмінки з флексією **-ьи/-ии (-їи) < -ыѣ** (тобто **-ыї, -иї**; про вимову **и** як **і** в цій відмінковій формі йдеться в розділі про літери й у коментарі до прикметників) (*небесныи, слод(ѣ)кіи*), родовий з **-ыхъ/-ихъ** (*небесныхъ, сло(д)кихъ*), давальний з **-ымъ/-имъ(-ім)** (*небеснымъ, слод(ѣ)-кімъ*), знахідний з **-ыхъ/-ихъ** (*небесныхъ, слод(ѣ)кихъ*), орудний із **-ыми/-ими(-ими)** (*небесными, сло(д)кіми*).

У коментарі до прикметників граматист (крім відзначених зауважень) говорить про те, що за прикметниковою парадигмою змінюються загальні іменники прикметникового походження: *подскарбий* «скарбник», *братоваа* «братова жінка», *торгове* «мито за продані речі» (10).

Він звертає увагу на прикметники з кінцевими **-ъ, -а, -о** (тобто короткі форми), що утворилися від загальних та власних імен: *Стефановъ*, [Стефа]нова, *Стефаново*; *воеводинъ*, *воеводина*, *воеводино* (10). В арраському варіанті праці І. Ужевич підкреслює, що це присвійні прикметники (31 зв.). Перші нагадують йому латинські типу *Stephaneus*, *Stephanea*, *Stephaneum*, а другі — латинські *palatineus*, *palatinae*, *palatineum* (31).

Сюди ж належать прикметники на **-ъ** (тобто нечленні форми) «святої (священної) слов'янської мови»: *блаженъ*, *возлюбленъ* (10 зв.). В арраському рукописі звертається увага на паралельні форми з **-ъ** та **-ий**: *святый* — *святъ*, *проклатый* — *проклатъ* (31 зв.).

У спеціальному параграфі «Про порівняння» автор пише: «Порівняння у слов'ян, як і в латинів, подвійне, тобто правильне і неправильне. Ступенів порівняння також три: звичайний, вищий і найвищий» (16).

Звичайний ступінь «закінчується» (відповідно за родами) на **-ий** або **-ий** (*сладкий*), **-а** або **-аа** (*сладкаа*), **-оє** (*сладкоє*). Вищий відповідно має «закінчення» **-ший** (*сладший*), **-ша** або **-шаа** (*сладшаа*), **-шоє** (*сладшоє*). Найвищий ступінь утворюється з вищого за допомогою «попереднього складу» **най**: *найсладший*, *найсладшаа*, *найсладшоє*. Учений підкреслює, що прикметники з закінченням на **-ний, -рий і -лий** (*зацный*, *мудрый*, *смаглый*) «у вищому ступені порівняння змінюють **ы** на іншу голосну **е** або **ѣ** заради милозвучності, як-от: *зацный* — *зацнейший* або *зацнѣйший*» (16 зв.). Граматист XVII ст., звичайно, не розумів історичної зумовленості **-ѣ-** у суфіксі. Автор відзначає, що прикметники на **-кий** у вищому ступені втрачають «приголосну **к**»: *сладкий* — *сладший*, а не *сло(д)кий* (17), що «звичайний ступінь порівняння з закінченням на **-окий**, як-от: *глубокій* — *глубыий*... втрачає дві літери — **о** і **к** — у вищому ступені» (17 зв.). В «Таблиці» неправильного ступенювання подано суплетивні форми: *добрий* — *лѣпшиий* — *найлѣпшиий*, *злий* — *горшиий* — *найгоршиий*, *великій* — *болшиий* — *найболшиий* (17). Принагідно вказано, що вживаються також, переважно у поляків, суплетивні форми: *великий* — *венкиш(ий)* — *на(ий)венкишиий* (17). Як бачимо, форми ступенювання прикметник в в «Граматыці» типові українські (відомі й у білоруських говірках). Із збереженням й у суфіксі **-ийш-** вони функціонують і нині в південно-західних говорах української мови. Голосний **-е-** на місці **-ѣ-** у суфіксі відбиває польсько-білоруський матеріал або через **е** недосконало позначається північноукраїнський дифтонг.

У розділі «Про займенник» (18—22) увазі читача запропоновано повні парадигми слів, які характеризуються специфічними закінченнями особових, — зворотного, питальних та похідних від них неозначених займенників із часткою **-колвекъ** (очевидно, польського походження; вживалася і в староукраїнській літературній мові) та форми називного й родового однини присвійних, вказівних, означальних,

що мають ідентичні закінчення і збігаються з прикметниковими флексіями.

Парадигми особових (*я, ты*) і зворотного займенників в однині привертають увагу тим, що в паризькому списку в них не засвідчуються форми родового відмінка. В арраському варіанті (34) учений прямо пише, що слово *я* не має форми родового відмінка. Це помилкове твердження І. Ужевича спричинене, мабуть, тим, що він уважав *мене, тебе, себе* виключно формами знахідного відмінка.

У давальному відмінку однини особових і зворотного займенників мовознавець послідовно проводить паралельні форми, вживані тоді на переважній частині території поширення української мови, *мнѣ, тобѣ, собѣ* та білоруські й північноукраїнські *мне, тебе, себе*.

У знахідному відмінку поруч із звичайними *мене, тебе* подаються енклітики *ма, та*, що, однак, трактуються як форми, притаманні «святій» словенороській (церковнослов'янській) мові. Знаменно, що в давальному відмінку енклітики *ми, ти* І. Ужевич уже не фіксує (як і в знахідному зворотного *са — си*). Подана в обох варіантах пам'ятки форма знахідного однини *мне*, можливо, є якоюсь діалектною формою, котра виникла фонетичним шляхом із *ма*.

Орудний відмінок особових та зворотного займенника типовий український: *мною, тобою, собою*. Такі форми стали нормативними і в східнослов'янській редакції церковнослов'янської мови.

Форми множини особових займенників повністю збігаються з сучасними східнослов'янськими, в тому числі українськими.

Слідом за іншими граматистами свого часу І. Ужевич підкреслював, що присвійні прикметники походять від первинних — особових і зворотного. Учений звернув увагу на те, що група присвійних та деякі інші займенники змінюються за прикметниковою відміною. Характерно, що всі прикметники цього типу в родовому відмінку однини жіночого роду фіксуються з кінцевим **и** < **ѣ** в флексії (*моєи, твоєи, своєи, нашеи* і т. д.), відбиваючи українську морфологічну систему.

Присвійні займенники *мой* і *тсой* в усіх родах у генетиві засвідчуються в нестягнених формах: *моєго, твоєго* — *моєи, твоєи*, тоді коли в формі чоловічого роду зворотного займенника поряд із давньою нестягненою засвідчується й новіша стягнена форма *свого*, характерна для української мови.

Решта присвійних займенників та всі вказівні в називному відмінку однини виступають паралельно в давніх неповних і новіших, аналогічних, повних формах (фіксуються і в деяких сучасних українських говірках — Самійленко, 133): *нашѣ, нашый; наша, нашаа; наше, наше; вашѣ, вашый; ваша, вашаа; ваше, ваше; таа, та; тоє, то; онѣ; оный; она, онаа; оноє, оно; овѣ, овый; ова, оваа; ово, овоє*. Інші неособові родові займенники в жіночому й середньому родах засвідчуються тільки в повних формах: *котораа, котороє; якаа, якоє; жаднаа, жадноє*. Питально-відносний займенник, крім давньої форми *который*, подається і в суто українському варіанті *котрий*. Повні форми, ймовірно, відбивають північноукраїнську діалектну стихію. У генетиві родових неособових займенників морфологічних інновацій не виявлено, напр.: *нашого, нашеи; вашого* або

вашего; вашои або вашей; ѡного, ѡнои; того. Проте в жіночому роді вказівний займенник *той* — *таѧ* — поряд із давньою *тои* < *тоѡ* виступає в новій формі *тоєи* (тобто *тоєі*), що виникла під впливом форм присвійних займенників (*моєи, твоєи, своєи*).

І в повних парадигмах однини та множини неособових родових займенників — вказівних *ѡнѡ, ѡвѡ* та означального *самѡ* (вони фіксуються без паралельних членних форм), вміщених у вдосконаленому арраському варіанті «Граматыки», не спостерігається ніяких відмінностей від прикметникових парадигм І. Ужевича. В арраському рукописі зафіксовано повну парадигму вказівного *сеѧ* (типово український займенник), у якій зберігаються без модифікацій всі давні відмінкові форми, в тому числі закінчення родового (*сеѧо*) та давального (*сеѧу*).

Складові елементи парадигм неродових питальних займенників збігаються з сучасними українськими літературними. Правда, поруч із живомовним *хто* автор подає книжний варіант *кто*, а поряд із специфічно українським *що* як паралель вводить й інший народний фонетичний різновид *што*, притаманний також білоруській системі. Паралельно з українською формою давального відмінка займенника *що* — *чому* лінгвіст фіксує й книжну *чѧму*. У знахідному відмінку цього прикметника у пам'ятці подано дві форми — *чого* і *що*.

У називному відмінку до парадигм займенників із часткою **-колвекѡ** паралелей немає — *ктоколвекѡ* «хто б не був» і *щоколвекѡ* «що б не було». У похідних неозначених займенниках із часткою **-сь** засвідчується один варіант *ктось* і паралельні фонетичні форми *щось* і *штось* (в арраському варіанті й польський *цось*).

Додаткові відомості про займенники граматист вмістив у спеціальній «Примітці» (21). Він зазначав, що «словотвір у слов'ян багатший, ніж у латинів», бо у слов'ян є й такі присвійні займенники (це, фактично, прикметники), як *своѧскѧй, твоѧскѧй, моѧскѧй, насѧскѧй*, утворені від *своѧ, твоѧ, моѧ, насѧ*. Загальноновживаними в українській мові залишилися тільки *своѧскѧй* і *насѧскѧй*. І. Ужевич на відповідному місці не опрацював парадигми особового займенника 3-ї особи. Цей пропуск певним чином надолужують вказівки на те, що «стягнене *ихѡ*, що походить від *ѡныхѡ*, вживається при дієсловах однаково з прикметниками і без них, як-от: *взѧль ихѡ і ѡ(т) ихѡ*, а «два стягнені *нихѡ і него*, що походять від *ѡныхѡ і ѡного*, вживаються з прикметниками, як-от: *ѡ(т) нихѡ, при нихѡ*» (21 зв.). Етимологічні (дериваційні) зв'язки слів ґрунтуються на зовнішній співзвучності. Це — типова риса етимологічних спроб XVI—XVII ст.

Автор правильно пише, що «стягнений займенник *нѡ* усіх родів» вживається тільки з прикметниками *по, на, в*: *мѡру нанѡ* «заміряюсь на нього», *уповаю нанѡ* «надіюсь на нього». У більшості українських говорів займенникова енклітика *нѡ* не вживалася. П. Беринда сполуки її з прикметниками вважав за необхідне пояснювати: «*Вонѡ*: В(ѡ) него; *Нанѡ*: На него (Беринда, 17, 69). Очевидно, І. Ужевич у цьому випадку ввів у «Граматыку» церковнослов'янську форму.

Отже, й займенникова система «Граматыки» І. Ужевича загалом відбиває узус української літературної мови свого часу.

У морфології паризького рукопису пам'ятки про числівники немає

й згадки, зате в арраському варіанті посібника І. Ужевич після розділу «Про займенники» умістив параграф «Про відмінювання імені *ѡбадва*» (38), а в кінці «Граматыки» — окремий підрозділ «Про числівники» (81 зв.—85 зв.). Він починається зауваженням про важливу особливість слов'янського синтаксису: при числівниках 1 — 4 іменники вживаються в називному відмінку, а при числівнику 5 і наступних — у родовому: *єдинѡ во(л), два во(л), три во(л), чѧтри во(л), пѧть во(л)*.

Автор твердить, що числівники в однині (тут власне йдеться про слово *єдинѡ, єдинѡ*) відмінюються за зразком прикметників. Числівники *сто* й *тѧсяча* (типова загальноукраїнська форма з *и* навіть у тих говорах, у яких розрізняються фонем *и* та *ѧ*) змінюються за зразком іменників.

Парадигми числівників *два, три, чѧтри, пѧть* граматист подає під загальним заголовком «Множина».

Числівник *два* у називному відмінку виступає у «Граматыці» в трьох родових формах: *два* (чол. рід), *дѡе* (жін. рід), *дѡѡе* (середн. рід), причому форма, що інтерпретується автором як форма середнього роду, є не кількісним, а збірним числівником. У родовому відмінку числівник *два* має спільну для всіх родів форму *дѡухѡ*, яка виникла на базі давньоруської форми родового відмінка (двоїни) *дѡу* через приєднання кінцевого елемента **-хѡ**, який спочатку з'явився у місцевому відмінку (*на дѡухѡ*), за аналогією до старовинних форм місцевого відмінка числівників *три, чѧтьре* — *на трѡхѡ, чѧтьрѡхѡ*, а потім поширився й на родовий. Давальний відмінок у І. Ужевича має форми *дѡумѡ* (чол. рід) і *дѡѡмѡ* (жін. рід). Форма чоловічого роду утворилася на основі давньоруської форми родового — місцевого *дѡу* шляхом приєднання кінцевого **-мѡ** під впливом давального відмінка числівників *три, чѧтри* — *трѡмѡ, чѧтьрѡмѡ*. Форма жіночого роду виникла на базі давньоруської форми називного — знахідного *дѡѡ* (*дѡе*) приєднанням кінцевого **-мѡ** під впливом форм давального відмінка числівників *три, чѧтри*. У знахідному відмінку в пам'ятці розрізняються родові форми: *дѡухѡ* (чол.), *дѡѡ* (жін.), *дѡѡѡ* (середн.). Аблатив-орудний має спільну для всіх родів форму *дѡѡма* — давню форму двоїни жіночого — середнього роду. Близьку до описаної парадигми числівник *два* зберігає в північноукраїнських говірках і білоруській мові. Як зазначалося, в арраському варіанті книги після розділу про займенник учений окремим пунктом оформив параграф «Відміна імені *ѡбадва*». Загалом парадигма зазначеного числівника частково збігається з парадигмою кількісного *два* — наз.: *ѡбадва* (чол. рід), *ѡбѡдѡѡ* (жін. рід), *ѡбѡѡ* (середн. рід), род.: *ѡбу* (чол. рід), *ѡбѡдѡухѡ* (жін. і середн. рід), дав.: *ѡбѡмѡ* (чол. рід), *ѡбѡдѡѡ* (жін. рід), *ѡбѡѡма* (середн. рід) (помилка?, замість *ѡбѡмѡ*; пор. вище *дѡѡмѡ*), знах.: *ѡбѡдѡухѡ* (для всіх родів), аблатив-орудний: *ѡбѡѡма* (для всіх родів). Форма *ѡбу* в родовому відмінку чоловічого роду збереглася без модифікацій від давньоруської епохи.

Наступні два числівники у «Граматыці» родових форм вже не мають — *три, чѧтри*. В родовому відмінку у них нові форми *трѡхѡ, чѧтьрѡхѡ* (д.-р. *трѡи, чѧтьрѡ*, -ѡ), подібно до сучасних українських

(*трьох, чотирьох*). Форми давального закономірно розвинулися з відповідних давньоруських: *тремъ < трьмъ, чтыремъ < чтырьмъ*. Аблатив-орудний сформувався на основі давньоруської форми з кінцевим *-а* за аналогією до *двома (двема): трема, чтырма*. Числівник *пять* лише в родовому відмінку зберігає старовинну флексію *-и: пяти*. У давальному — *пятьемъ* та аблативі-орудному — *пятьма* (аналогія до відповідних форм числівників *три, чтыри*) відбиваються характерні українські флексії (сучасні *п'ятьом, п'ятьма*).

В окремому параграфі автор подає підряд арабські цифри з відповідними кириличними буквами-цифрами, а далі — кількісні й порядкові числівники від 1 до 20, десятки, сотні й 5 тисяч. Кількісні числівники в пам'ятці характеризуються типовими українськими фонетичними особливостями, а також поєднанням північноукраїнських (є на місці ненаголошеного *а < е*) та західноукраїнських (м'який кінцевий *т* у числівників 50—90) рис, напр.: *один, чтыри, деве(т), десеть, одина(д)ца(т), двенадца(т), шесна(д)ца(т), пя(т)десать, шесдесать, двесте, триста, тисяча, пя(т) тисечей* (у корені *и*, а не *ы* спостерігається навіть у тих українських говірках, де розрізняються континуанти давніх *и* та *ы*). У числівниках *деветь, десеть, пя(т) тисечей* засвідчується північноукраїнський рефлекс ненаголошеного *є* як *е*. І. Ужєвич поряд із специфічним східнослов'янським числівником *сорокъ* уміщує діалектний *чтырдеса(т)* (пор. *чтырдесат* у частині західнополіських говорів — АУМ, карта № 230). Автор засвідчує тільки говіркову форму *деве(т)деса(т)* тепер поширену переважно у карпатських і наддністрянських говірках (Бєвзенко 1980, 117—118).

Привертають увагу числівники на позначення десятків із одиницями, в яких назви одиниць перебувають у препозиції: *одинъ два(д)ца(т) «21», два двадцать «22»,* пор. *ватъ*: вѣдро, албо мѣра о шести і тридцати квартъ (Бєринда, 14).

Перші два порядкові числівникові прикметники мають паралельні форми: *перший* (нова) та *первий* (давня; тепер — говіркова), *вторый* (давня; вийшла із вжитку), *другий* (нині нормативна). Числівникові порядкові прикметники до 100 — безсуфіксні, структурно тотожні з сучасними, напр.: *третий, шостый, семый, одинадцатый, семнадцатый, семдесатый*. Решта утворена від числівникових основ за допомогою суфікса *-н-*, напр.: *сотный, тресотный, шест(ъ)сотный, тисечный, двутисечный* і т. д. Деривати з суфіксом *-ный* від кількісних числівників на позначення сотень засвідчуються й іншими пам'ятками української мови (Іст. укр. м., 233).

Аналіз підрозділу «Про числівники» свідчить про те, що І. Ужєвич подає головним чином систему українських числівників своєї доби. Підрозділ про числівники в арраському варіанті пам'ятки є свідченням зростання лінгвістичного досвіду, спостережливості І. Ужєвича.

У кінці розділів про ім'я та займенник учений додає низку важливих відомостей, що характеризують українські («слов'янські») іменники. Він демонструє зразки складних іменників і прикметників *добродѣйство, кривоприса(ж)ство, злотооустый, вѣтроногій, красомо(в)ца, красомо(в)ство* та ін. (38—38 зв.), звертає увагу на те, що слову *чловекъ* у множині відповідає *люди*, а назві *рокъ* «рік» — *лѣта*,

визначає *singularia tantum* (млеко «молоко», макъ, пшевица), *pluralia tantum* (уста, вилы, крестины, родини «уродини», именины), збірні іменники (посполство «народ», стадо, птаство, гультайство, рыцєрство і ін.).

Окремий параграф лінгвіст присвятив деривації імен (39—40 зв.), показавши похідні від: 1) антропонімів: Федоръ — Федоровичъ, Федоров(ъ)на; 2) апелятивів; воєвода — воєводичъ «син воєводи», воєводянка «дочка воєводи», воєводиная «дружина воєводи»; 3) урбонімів: Краковъ — кракозянинъ і краковчикъ, кракозянка; 4) хоронімів: Слон(ъ)ско «Сілезія» — сленжакъ «мешканець Сілезії», сленжачка «уродженка Сілезії», немецъ, немкина, моравецъ, моравка, Москва — «Росія», москвитинъ «росіянин», московка «росіянка»; 5) назв матеріалів (предметів): золото — злотникъ, або золотаръ, від муръ — мураръ «муляр», від горнець і горщокъ — гончаръ, від возъ — возница.

Тут же розглянуто похідні — демінутиви: малый — малюхный, малюсенкій, малюсенечкій, збанъ — збанокъ, збаночокъ. Суфікс *-юхн-* характерний для північноукраїнських говорів і білоруської мови.

Учений додає також параграф «Про роди імені», де розповідає, як визначити граматичний рід іменника на підставі закінчення.

Лаконічністю відзначається розділ про дієслово. Але в характеристиці цієї частини мови між паризьким і арраським рукописом праці існують докорінні відмінності.

Розділ про дієвідмінювання в паризькому рукописі розпочинає «Коротка примітка до відмінювання дієслова» (22 зв.), у якій автор твердить, що слов'янське відмінювання дієслів побудоване так, що в ньому, крім двоїни, наявної в усіх часах (подібно до грецької мови), є форми роду в минулому часі (перфект й плюсквамперфект) (подібно до єврейської мови). Але всі інші часи, зокрема теперішній і майбутній дійсного способу, а також наказовий спосіб мають одне закінчення для всіх родів.

Далі в паризькому рукописі вміщено параграф «Про відмінювання дієслів», у якому спочатку дається парадигма дієслова *быти* усіх часів і способів (23—24 зв.). За ним — невелике зауваження «Про двоїну» (24 зв.), де автор наголошує, що двоїною дуже часто користується «свята» слов'янська (тобто церковнослов'янська) мова (*быхозъ* або *бѣхове* «ми двоє були», *быста* «ви двоє були»), а також польська (*былахва* та *быласва* «ми двоє були», *быластл* «ви двоє були»). Граматист підкреслює, що дехто вважає, ніби існує 3-тя особа двоїни, «але краще вважати її відсутньою, бо вона не відрізнялася б від [форми] жіночого роду в однині» (24 зв.): *она была*.

Розділ про дієслово в паризькій версії пам'ятки продовжується параграфом «Єдина відміна дієслів у їх послідовності» (25—27 зв.) Єдину відміну дієслів автор представляє парадигмами лексеми І дієвідміни *панозати*. Оскільки українська дієслівна система характеризується не одною, а двома типами відмінювання, І. Ужєвичу довелося над першою голосною флексії лексеми-зразка надписати першу голосну

дієслів другого типу, напр.: *пануєть, панують*. У парадигмах скрізь

представлені форми двоїни, хоч її як окремої категорії вже не було в живій українській та інших східнослов'янських мовах. Порівняно великий параграф «Загальна форма відмінювання дієслів» (25—29 зв.) звертає увагу читача на флексії дієслів у формах різних часів, способів, а також на основи, до яких приєднуються флексії. Окремим параграфом подано «Про утворення минулого часу від інфінітива і навпаки» (29 зв.— 30 зв.). У великому параграфі «Добір дієслів за закінченнями» (30 зв.— 44 зв.) розглядаються особливості парадигм лексем із різними фіналями (напр., -аю, -гу, -ду, -жу). В ньому І. Ужєвич мимохідь засвідчує, що його «Граматыка» — підручник для навчання: «Але *вчителєві* потрібно пильнувати, щоб досягти при цьому найбільшої користі для *учнів*» (курсив наш.— В. Н.) (31). Стислими є зауваження «Про стан дієслів» (44 зв.), «Про дієприкметники» (45).

Розділ про дієслово паризького рукопису завершує «Додаток. Різне про будову дієслів» (45 зв.— 47 зв.), у якому докладно характеризується роль префіксів (за термінологією автора й інших європейських граматистів XVII ст.— «прийменників») у дієслівній деривації. Автор влучно характеризує додаткове значення, яке вносить у семантику дієслова той чи інший префікс, демонструє великі можливості префіксації, напр.: «Дієслово *падаю* теж сполучається з багатьма прийменниками, як-от: *нападаю, припадаю* «досягаю або прикочуюся», *ω(т)падаю, ωпадаю, западаю, пропадаю, выпадаю* «вибігаю», *по(д)падаю* «падаю під», *упадаю* «падаю» (46), «*На* вказує на достаток чогось, як-от: *насѣяти, наедатися, наскатися, начиталсе* «досить читав» (46 зв.— 47).

Арраський рукопис стрункіше й у багатьох важливих питаннях досконаліше інтерпретує структуру дієслівної парадигматики, ніж перший варіант «Граматыки». В ньому спостерігається зростання І. Ужєвича як лінгвіста, тому в основу характеристики розділу про дієслово «Граматыки» І. Ужєвича беремо її арраський варіант.

У кінцевому варіанті своєї праці автор, як і М. Смотрицький, парадигматику дієслів ділить на дві відміни. Цей поділ мовознавець здійснює тільки на основі 1-ї ос. однини теперішнього часу дійсного способу, тому він менш досконалий, ніж у М. Смотрицького, що враховує всі флексії теперішнього часу, в тому числі й 3-тю ос. множини.

Першу дієвідміну І. Ужєвича (42 зв.— 46 зв.) складають дієслова, які в 1-й ос. теперішнього часу дійсного способу перед закінченням мають голосний звук, наприклад *кую, малою*. До другої автор відносить дієслова, що в тих же умовах перед закінченням мають приголосний, наприклад *пишу, вару* «варю». Принцип віднесення до II дієвідміни явно невдалий, бо такі дієслова мають неоднаковий набір флексій і фактично відмінюються за різними зразками (*пишу — пишуть; варю — варять*). Тому доводиться визнати, що в порівнянні з М. Смотрицьким І. Ужєвич зробив крок назад. Щоправда, зразком дієслова II відміни влучно обрано лексему *вару* «варю», що має парадигму, відмінну від дієслова *кую* першої. Взятиши до уваги той факт, що більшість українських (і взагалі слов'янських) говорів не посідає граматичної категорії двоїни, учений в арраському варіанті книги розглядає парадигми дієслів тільки в однині та множині. В паризькому рукописі форми двоїни 1-ї ос. завжди мають закінчення *-ва* (напр.,

пануєва, пановалахва, будєва пановати, пануйва і т. д.), 2-ї ос.— *-та* (*пануєта, пановаласта, будєта пановати, пануйта* тощо). Автор констатує, що двоїна притаманна польській мові. Проте це твердження стосується лише польських говорів, де залишки двоїни або форми двоїни в функції множини зберігаються досі (Klemensiewicz, 366—367) (в тому числі й у тих, котрі межують з українськими,— Деjna 1973, карти № 66—68). У літературній польській мові форми двоїни дієслова вийшли із вжитку протягом XVI ст. (Rospond, 303). Не виключено, що в результаті контактів з говірками польської мови такі форми в середині XVII ст. зберігала й частина українських говорів.

Дієсловом у «Граматыці» І. Ужєвича притаманні три часові форми: теперішній, минулий, майбутній. При цьому слід підкреслити, що в паризькому варіанті автор пише: «Минулий час — в імперфекті, перфекті й плюсквамперфекті — той же самий і передається трьома родами...» (23). І все ж у заголовках парадигм минулого часу автор послідовно пише: *Praeteritum, imperfectum, perfectum et plusquamperfectum difformiter*. В умовному способі автор фактично визнає й давноминулий час.

Парадигма теперішнього часу фіксує узус української писемно-літературної мови XVII ст. Приголосний флексії 2-ї ос. однини виступає з позначенням його твердості через *ь* (*куєшь, варишь*). У 3-й ос. однини послідовно зберігається кінцевий *-ть* (*куеть, варить*). Характерно, що в 3-й ос. наказового способу дієслів I відміни автор подає дві паралельні форми з *-ть* і без цієї флексії (*нехай кує і куеть*).

Перша особа множини в парадигмі арраського варіанта пам'ятки закінчується загальносхіднослов'янською флексією *-мь* (*куємъ, варимъ*), натомість у паризькому рукописі вона засвідчується з характерним для української мови закінченням *-мо* (*пануємо*). Третя особа множини виступає з м'яким *т* у флексії *-ють, -ать*, притаманним українській та старобілоруській мові (*кують, варять*).

Форми минулого часу в «Граматыці» — це модифіковані форми давнього перфекта. В першій і другій особі обох чисел усіх родів фіксуються особові частки, що виникли з форм теперішнього часу дієслова *быти* — *єсмь, єси* і т. д.: *ковалемъ, варилемъ* «я кував, варив», *коваламъ, вариламъ* «я кувала, варила», *коваломъ; ковалесь, варилесь; ковалась, варилась; ковалось, варилось; ковалисьмы, варилисьмы* «ми кували, варили», *ковалисте, варилисте* «ви кували, варили». У 3-й ос. всіх родів та чисел залишків допоміжного дієслова немає (*ковалъ, ковала, ковало; ковали*). У параграфі «Варіанти дієслів... у різних слов'янських народів» (70 аррас.) учений вказує на паралельну українську форму минулого часу *писавемъ*. Такого типу форми досі функціонують на західному ареалі української мови, в тому числі й у волинсько-поліських говірках (Бевзенко 1980, 141). Особова частка 1-ї ос. множини *-смы*, можливо, відбиває вплив польської мови (в сучасних українських говірках *-смо, -с'мо*). У паризькому рукописі тут вводиться форма *-хмы* (*пановалихмы*) (25), характерна і для польської мови XVI — першої половини XVII ст. (*-chmy*). Подібні форми поширені і в сучасних українських надбужсько-поліських та надсянських говорах (*ходилихмо, булихмо*—

Іст. укр. м., 493). Як вузьколокальну автор не ввів її в арраський варіант «Граматыки».

У паризькому манускрипті учений відзначив спеціальні форми множини жіночого роду: *пановальхмы, пановальсте, пановалы*, але підкреслив, що «така множина більш властива польській мові. В інших мовах множина чоловічого роду виступає у всіх родах» (25). Отже, зрозуміло, чому в останньому варіанті праці учений зняв такі форми.

Творча думка, спостережливість мовознавця проявилися і в тому, що він не прагнув за всяку ціну мати в описуваній системі стільки ж часових форм, скільки їх є в латинській (у якій розрізнялися три минулі часи).

Єдиний майбутній час у І. Ужєвича виражається трьома різними способами — двома аналітичними й одним синтетичним. Спочатку автор розглядає парадигму майбутнього часу, яка складається з особових форм майбутнього часу дієслова *быти* в поєднанні з інфінітивом, *отже, буду, будешъ, будеть ковати, варити; будемъ, будете, будутъ ковати, варити*. Такі форми в українській мові XVII ст. були головним засобом вираження майбутнього часу дієслів недоконаного виду. Очевидно, у зв'язку з цим у паризькому рукописі тільки аналітичні форми зазначеного типу (*буду пановати; будемъ пановати*) репрезентують майбутній час описуваної лінгвістичної системи.

Другий тип форм майбутнього часу твориться шляхом поєднання «минулого часу відповідного дієслова з майбутнім часом субстантивного дієслова» (тобто дієслова *быти*): *буду, будешъ, будеть ковалъ; будемъ, будете, будутъ ковали* (43 зв. аррас.). Успадкована з давньоруської мови, ця форма майбутнього аналітичного зберігається в наддністрянських, південноволинських та інших говорах української мови, зокрема в деяких полісько-волинських (Бевзенко 1980, 138). Привертає увагу відсутність аналогічної парадигми у дієслів «другої» дієвідміни І. Ужєвича.

Проста форма майбутнього часу дієслів доконаного виду представлена, звичайно, парадигмами з префіксальними дієсловами: *скую, скуешиъ, скуеъ*.

Форми наказового способу «Граматыки» дуже близькі до сучасних українських: *куй, вари; нехай куе або куеъ, нехай вари(т); куймы, варѣмо; куйте, варѣте; нехай кують, нехай варяъ*. У них як рівноправні виступають народнорозмовні (*нехай куе*) і писемно-літературна (*нехай куеъ*) форми, характерна українська (*варѣмо*) й, очевидно, запозичена з польської (*куймы*) флексії. Характерні українські закінчення *-ѣмо, -ѣте* (сучасні *-імо, -іте*) засвідчуються в дієсловах II дієвідміни, які поширилися з дієслів I дієвідміни й на II (де в давньоруській мові функціонували — *имъ(-о), -ите*). Форми 2-ї ос. множини з афіксом *-те*, коли перед ним зберігається суфікс *-і-* (тобто *-іте*), в сучасній літературній мові є архаїчними і стилістично маркованими.

Форми оптативного (бажального) способу творяться за допомогою часток *о* та *бодай*, приєднаних до особових часток умовного способу (*бымъ, бысь, бы; бысмы, бысте, бы*) у сполучі з формами минулого часу, напр.: *обымъ, обысь, обы ковалъ, варилъ; ковала, варила, бодай*

бымъ, бысь, бы ковалъ, варилъ; ковала, варила; ковало, варило. Додаванням форм минулого часу дієслова *быти* до цих форм оптатива утворюються форми давноминулого часу бажального способу: *обымъ былъ ковалъ, ковала, ковало; бодай бымъ былъ ковалъ, ковала, ковало*. Частка *бодай* і тепер є нормативною в українській мові, але оптативи з часткою *обым* (*обим*), *обысь* (*обисъ*), *обы* збереглися в окремих південно-західних говірках: *обисъ здбрѡу* «щоб ти був здоров», *обисъ ѹрїс великій* «щоб ти вирис великий» (Закарпаття, Верхня Надборжавщина). Форми з *обу* нормативні і в сучасній польській мові.

Умовний спосіб від бажального відрізняється в «Граматыці» тільки часткою (*particula*) *кды*. М. Смотрицький запропонував словенороські форми умовного способу пояснює за допомогою українських із елементом *гды*: *аще бымъ челъ — гды бымъ читалъ*. Проте обидва мовознавці фіксують описові книжно-писемні форми із сполучником, що з'явився внаслідок контактів із польською мовою.

Афікс інфінітива в праці І. Ужєвича виступає в двох формах — стародавній *-ти*, яку зберегла українська мова, та новіший *-ть*, наявний в усіх східнослов'янських мовах: *ковати, варити — ковать, варить*. Другий варіант (*-ть*) і нині притаманний північноукраїнським, крім західнополіських (точніше, до р. Горинь), і деяким південно-східним говорам української мови (Півторак, 17). В параграфі «Добір дієслів із різними закінченнями» в дієслів з давніми основами на *к, т* засвідчуються інші варіанти: *сечи* «сікти» (61 аррас.), *стрыгати* або *стрыгчи*, або *стрычи* (63 зв., аррас.). Афікс *-чи*, успадкований із давньоруської мови, тепер характерний для південно-західних говорів української мови. Інфінітиви на *-гти*, що сформувалися під впливом ітеративних форм відповідних дієслів, де *г, к* збереглися (*обсікати, обстригати*), та більшості дієслів із афіксом *-ти*, є специфічно українськими й охоплюють більшість ареалу української мови (там же, 86—89). Інфінітиви на *-гчи* (відновлення *г* за аналогією до ітеративних форм або основ минулого часу і збереження давнього афікса *-чи*) поширені й тепер в частині українських говорів (наприклад, на території західніше умовної лінії м. Володимир-Волинський — м. Ковель — р. Тур'я, де паралельно функціонують і форми на *-ти*) (там же, 89) і є нормативними в білоруській мові (там же, 68—69).

Поряд із старовинною формою *гresti* в «Граматыці» засвідчується нова (аналогійна) *гребти* (61 аррас.), притаманна більшості українських і білоруських говірок (нормативна в обох мовах).

Прагнучи знайти в описуваній мовній системі еквівалент відповідної латинської категорії, І. Ужєвич герундієм першим називає віддієслівний іменник із суфіксом *-ан-* та флексією *-а* (тобто *-я*): *кованя, вареня*. За автором, замінивши кінцевий *-а* на *-ий, -аа, -оє*, одержимо пасивний дієприкметник минулого часу: *кований, -аа, -оє*, а замінивши його на *-є*, утворимо віддієслівний іменник середнього роду: *коване*. Шляхом додавання до форми I-ї ос. однини дійсного способу «складу» *-чи* «народжується» герундій другий: *куючи, варачи*. Від цієї форми утворюється дієприкметник — *куючий, -аа, -оє* (45 зв.— 46, аррас.). Як відомо, латинський герундій — це віддієслівний іменник, який позначає дію як процес. Він має ознаки іменника (йому притаманні

чотири відмінкові форми) і дієслова (зберігає дієслівне керування, означається прислівником). Латинському герундієві найбільше відповідає віддієслівний (власне — віддієприкметниковий) іменник або інфінітив. Але це не означає, що такий іменник — герундій. І. Ужєвич це розумів, тому суто українській формі іменника з кінцевим **-а** (тобто **-а**, пор. сучасне *кування, варіння*) штучно приписав значення герундія, а за книжно-літературним та північноукраїнським фонетичним варіантом з кінцевим **-е** (тобто **-'е, -е**) залишив його справжню семантику.

Латинському герундієві окремих конструкцій відповідає дієприслівник у слов'янських мовах, напр.: *docendo discimus* «навчаючи, ми навчаємося». Та від цього дієприслівник, звичайно, не стає герундієм. І сам автор сумнівався, як пояснити дієприслівники людям, не знайомим із слов'янською системою: в паризькому рукописі І. Ужєвич називає його дієприкметником усякого (спільного) роду або дієприкметником самостійним і перекладає латинським дієприкметником: *пануючи* «*dominans*» (27, паризьк.). Тут учений був ближче до розуміння категорії дієприслівника і точніше інтерпретував її. Категорію дієприслівника відкрив й загалом охарактеризував М. Смотрицький. Імовірно, вчений знав думку М. Смотрицького, інакше й не звернув би уваги на цю специфічно слов'янську граматичну категорію. Але за відсутністю відповідної категорії в латинській та французькій мовах він «спроектував» її на латинський герундій. Приписування живій мові чужих їй латинських категорій характерне для всього європейського мовознавства XVII ст.

Окремо пише автор про творення форм минулого часу від інфінітива з суфіксом **-ати**: *ковати — ковалемъ, писати — писалемъ* й афіксом **-ити**: *варити — варилемъ, чинити — чинилемъ* (50, аррас.), звертає увагу на неправильні дієслова: *иду — шолемъ* або *шедлемъ* (полонізм), *брыду — брылемъ*, на форми наказового способу з кінцевими **-ь, -ъ**: *мажу — мажъ, смажу — смажъ, лажу — лажъ, сежу — сядъ* (51—51 зв., аррас.). У спеціальному параграфі сказано, що дієслова пасивного стану творяться від активних додаванням «складу» *ся*, котрий зберігається в усіх особах і числах: *умываюся, умываєшъся, умывається* (50 зв. — 51, аррас.). У паризькому рукописі І. Ужєвич звертає увагу читача на те, що дієслова «перфективні» мають інфінітив на **-ити** (*позволити*), а починальні й многократні — на **-ати** (*позволати*) (32—32 зв.).

В арраській «Граматыці» І. Ужєвич вмістив підрозділ «Дієвідміна святої мови» (51—54 зв.), де розглянув парадигми церковнослов'янської (словенороської, словеноукраїнської) мови. Для зразка взято лексему *глаголати*.

Форми однини (азъ *глаголю*, ты *глаголши*, онъ *глаголетъ*) та множини (мы *глаголемъ*, вы *глаголете*, они *глаголють*) — звичайні словенороські. Привертає увагу м'який приголосний у закінченнях 3-ї ос., що відбиває систему живої української мови. Фіналь **-ть** виступає в усіх інших часових формах 3-ї ос. Двоїну мають тільки 1-ша і 2-га ос.; родових розрізень, на відміну від парадигми (із штучними формами) М. Смотрицького, немає. Характерно, що займенники при формах дво-

їни дієслів у всіх парадигмах стоять у множині. Закінчення двоїни збігаються з старослов'янськими: мы *глаголевъ*, вы *глаголета*. Фіналі **-въ, -та** притаманні двоїні всіх часів.

У єдиному минулому часі (у автора — минулий час: імперфект, перфект) спостерігається змішування форм аориста, перфекта й імперфекта з перевагою аористних форм: азъ *глаголахъ*, ты *глаголахъ еси*, *глаголала еси*; онъ, она, оно *глагола*; *глаголахомъ*, *глаголасте*, *глаголаша* або *глаголаху*. Подібні форми минулих часів подавав М. Смотрицький, на основі яких, мабуть, і склав свою парадигму І. Ужєвич. Давніх форм перфекта автор і не згадує.

Майбутній час «святої» мови в І. Ужєвича фіксується в двох парадигмах. «Майбутній перший» складається з особових форм дієслова *бити* та інфінітива *буду, будеш, буде* (українська форма) *глаголати; будевъ, будета глаголати; будемъ, будете, будутъ глаголати*. Такі форми відбивають живе мовлення, але не церковнослов'янський узус. Майбутнього часу з допоміжними дієсловами *хощу, иму (имамъ)* у «Граматыці» немає. «Майбутній другий» — синтетичний майбутній час префіксальних дієслів: *возглаголю, возглаголеши, возглаголетъ* і т. д.

Форми наказового способу в пам'ятці характеризуються тим, що в усіх особах вони можуть бути аналітичними: *глаголи* або *да глаголеши; да глаголетъ; глаголъмъ* або *да глаголе(м), глаголътє* або *да глаголете; да глаголють*. Синтетичні форми множини виступають із узагальненими єдиними українськими афіксами **-ъмъ** (суч. **-ім**), **-ътє** (суч. **-іть**, заст. **-іте**). В І. Ужєвича немає штучних форм наказового способу у різних часах, як це спостерігається в «Граматыці» М. Смотрицького.

Форми бажального способу, як і в М. Смотрицького, в теперішньому часі творяться за допомогою частки *да* (*да глаголю, да глаголеши*). У минулому часі вони творяться за допомогою слів *дабы, аще бы*, поєднаних із формою минулого часу (*да бы, аще бы глаголахъ*). Звичайно, це не старослов'янські форми, а сполуки, позначені впливом живої мови з умовною часткою *бы* (пор. ст. сл. *быхъ* у 1-й ос.). Подібне явище спостерігається в формах «подчинительного» та умовного способу в М. Смотрицького.

Творення форм умовного способу в церковнослов'янській мові автор не розкрив. Він пише, що вони виникають цілком так, як і оптативні, шляхом додавання «частки» *когда* (53 зв., аррас.). Очевидно, треба розуміти: *когда бы глаголахъ*. Проте пропонує форма — своєрідно скалькована староукраїнська сполука *кды бымъ ковалъ* — зовсім не притаманна церковнослов'янській (і староукраїнській) мові.

Неозначена форма «святої» мови засвідчується тільки з афіксом **-ти** (*глаголати*).

Герундій-дієприслівник в «Граматыці» являє собою застиглу форму називного відмінка множини чоловічого роду активного дієприкметника теперішнього часу: *глаголюще*. Відповідний дієприкметник виступає з суфіксами **-ющ-ій, -аа, -оє** (діалектна аналогія до прикметників твердої групи). Від інфінітива, за І. Ужєвичем, твориться за допомогою суфікса **-ние** віддієслівний іменник (*глаголаніє*) і за допомогою суфікса **-ний -аа, -оє** — пасивний дієприкметник (*глаголаный, -аа, -оє*).

І. Ужевич (в основному за М. Смотрицьким) виклав деякі особливості церковнослов'янського дієслова, але в його парадигмах та міркуваннях виявляється недостатнє опанування «святої» мови слов'ян. Цей розділ свідчить також, що автор розрізняє українську й церковнослов'янську мови як окремі системи і прагне дати основи для засвоєння обох мов, а не тільки однієї з них. Імовірно, основами словенороської граматики автор оволодів порівняно недавно і правилами М. Смотрицького користувався по пам'яті, не маючи перед собою «Граматики Славенския правильное свнтагма».

Розділ про дієслово в арраському варіанті пам'ятки продовжує параграф «Дієвідмінювання дієслова існування», в якому розглядаються часові парадигми дієслова *быти* (54 зв.—56 зв.). Можливо, в рідній мові автора особові форми дієслова *быти*, крім 3-ї ос. однини і множини (*єсть, суть*), в теперішньому часі занепали чи були в стадії занепаду, тому І. Ужевич подає тільки форми, запозичені з польської мови: *я естемъ, ты естєсь; мы естєсмь, вы естєсте*. Вони зрідка вживалися і в літературній українській мові XVII ст.

Форми майбутнього часу цього дієслова, крім 3-ї ос. однини, — живомовні: *буду, будєшь, будєть; будємъ, будєте, будють*. Форми минулого часу (напр., *былємъ, былєсь, былъ* і т. д.), наказового способу (*будь, нехай будєть* тощо), опатива (*шбымъ былъ, бодай бысь былъ*), умовного способу з часткою *кєды*, інфінітива (паралельно *быти* і *быть*), дієприслівника (*будучи*) — аналогічні до описаних звичайних дієслів.

Параграф «Неправильне дієслово» (57—57 зв., аррас.) містить зразки відміни дієслова *ѣсти*. В парадигмі теперішнього часу зберігаються всі давньоруські особливості відмінювання, успадковані й утримані більшістю українських говорів: *ѣмъ, еси, ѣсть; ѣмы, ѣте, едять* (є < ѣ — північноукраїнська фонетика). Друга й третя особи однини та множини минулого часу характеризуються особовими частками: *ѣлємъ, ѣлєсь; ѣлєсмь, ѣлєсте*. Живомовні й інші форми дієслова наявні в наказовому способі: *ѣжъ, нехай ѣть; ѣжмы, ѣжете, нехай ѣдя(т)*, інфінітиви: *ѣсти* або *ѣсть*, дієприслівнику: *едячи* та ін.

Поділ на дієвідміни в І. Ужевича нечіткий, а в парадигмах представлено тільки по одному дієслову на кожну з двох відмін, тому авторові довелося якось показати особливості відмінювання різних груп дієслів у параграфі «Добір дієслів із різними закінченнями» (57 зв.—69 зв., аррас.), де він подає закінчення та фіналі 1-ї ос. однини теперішнього часу, флексії 2-ї ос. цього ж часу, форми 1-ї ос. чоловічого роду минулого часу, афікси інфінітива, віддієслівний іменник — «герундій», часом уводить афікси дієприслівника і дієприкметників. Із особливостей дієслівних форм, що засвідчуються в параграфі, відзначимо спорадичні полонізми з дл, тл у минулому часі — *кладлємъ* «я клав», *плєтлємъ* «я плів» (63 зв., 68 зв.). Часом українські й польські форми виступають паралельно: *шиолємъ* або *шєдлємъ* (64, аррас.). Спостерігаються форми із епентетичним л і без нього: *люблю* (61 зв., аррас.), *зоблю* і *зобю* «збираю зерно дзьобом» (62 зв., аррас.). Можливо, форма без л відбиває морфонологію рідної говірки І. Ужевича. У паризькому варіанті серед дієслів на -ю автор зафіксував повну парадигму майбутнього

часу дієслова *дати*, в основних рисах типу для української мови: *дамъ, даси* або *дашь* (тепер є тільки в говірках, насамперед південно-західних), *дасть* або *да* (очевидно, польська форма); *дамо* (суто українська форма), *дасте, дадутъ* (31 зв.—32).

Заслугує уваги спеціальний параграф арраського рукопису (в паризькій версії він окремо не виділений) «Відмінності дієслів... у різних народів Славії...» (69 зв.—70 зв.), де автор викладає свої спостереження над деякими особливостями фонеморфології дієслова в слов'янських мовах. Він зауважує, що поляки першу особу дійсного способу (теперішнього часу) передають через -ę (*piszę*); русини в цьому випадку вживають -у (*пишу*); богеми (чехи), морави, далмати (в паризькому варіанті — кроати, тобто хорвати) — -и або -имъ (*пиши* або *пишимъ*; в паризькому рукописі тільки -и — *пиши*) (70, аррас.). Форма 1-ї ос. одн. теп. часу *пиши* є закономірною новочеською формою зі зміною *и* на *і* після шиплячого приголосного (*piši*), але вона ніяк не характерна для сербохорватської мови, в якій функціонувала й функціонує форма *пишем* (*pišem*). Закінчення -им (-ім) фіксується тільки в дієслів II відміни — *видим* (*vidim*). Можливо, у варіанті *пишимъ* «Граматыки» відбивається якась діалектна чеська або сербохорватська форма. І. Ужевич твердить, що форми минулого часу в поляків і русинів однакові — *pisalēm, pisalēmъ*; проте деякі русини кажуть *писавемъ* (70) (у паризькій версії точніше — *писавѣмъ* і *писавемъ* — 44), а богеми (чехи) та морави — *pisalsem* або *pisawsem* чи *psawse(m)* (у паризькому рукописі — *псалсемъ* і *писалсемъ* — 44). Граматист підкреслює, що інфінітив у поляків закінчується на *є*, наприклад, *писає, czytaє*, проте русини, богеми, морави та інші народи Слов'янщини, як і «свята» мова, мають неозначену форму на -ити або -ить (70—70 зв.) (у паризькому оригіналі повніше: -ати, -ути, -ити та ін., 44), наприклад, *писати* і *писать, чути, бити*. Звичайно, навіть у східнослов'янській редакції церковнослов'янської мови інфінітив на -ть фіксується вкрай рідко. І. Ужевич говорить, що поляки «герундіум» — дієприслівник творять за допомогою -ас (*czytaias*), русини — -чи (*читаючи*), богеми, морави, далмати — *читаици, czytaici* (70 зв.). Дієприслівник *čitaјici* засвідчує чеську діалектну форму (залишки аналогічних дієприслівників є в моравських говорах: *rјud'asu* від *rјijit* «прийти» — Bělić, 196), але не сербохорватську (*читајући, čitajući*).

Написання чеських слів засобами кириличної та польської графіки вказують на те, що І. Ужевич сам вів спостереження над живою мовою своїх інослов'янських товаришів по навчанню, а не черпав свої відомості з книг. Автор фіксує деякі діалектні особливості слов'янських мов, зокрема деяких східноморавських говірок чеської, де поширена форма з кінцевим -ц < -і (там же, 82). Але, очевидно, його знання хорватської мови були недостатні.

У цьому параграфі, а також у параграфах про глаголицю, церковнослов'янську дієвідміну найвиразніше виявляються в І. Ужевича ідеї слов'янської єдності, чуття мовної спорідненості слов'ян.

Параграф «Про дієприкметники» (70 зв.—71, аррас.) свідчить про самостійність лінгвістичного мислення автора, який підкреслює, що

слов'янська мова не знає дієприкметників на *дus* і *гus* — замість них уживаються інші засоби, наприклад, латинському сполученню *scribendus est liber* відповідає *потреба писати книгу*, *scripturus sum liber* — *напишу* або *буду писати книгу* (70—71, аррас.). М. Смотрицький відповідником латинського дієприкметника на *-dum* зробив вигадану ним граматичну категорію *причастодіміє*, яка твориться за допомогою афікса *-телно*: *читателно*, *писателно*.

Розділ про дієслово в арраській версії пам'ятки завершується параграфом «Про стани дієслів» (71—72 зв.). Мовознавець вважає, що виходячи з латинського дієслова, нібито можна визначити й стан слов'янського: якщо латинське дієслово означає активний, пасивний, середній або відкладний стан, то й слов'янський відповідник матиме той же стан, наприклад, *ваблю* — активного, *ваблюся* — пасивного (71 зв., аррас.), *достигаю* «досягаю» — відкладного, *бежу* «біжу» — середнього (44 зв., паризьк.) стану. Пасивні дієслова творяться від активних через додавання «складу» *ся*: *крещу* — *крещуся*. Він твердить, що різниця між пасивним і відкладним станом така ж, як і в латинській мові: з відкладного не можна утворити активного, наприклад, із *дивуюся* — *дивую* (71 зв.). Отже, в автора підхід до явища не граматичний, а логічний.

Розгляд розділу про дієслово переконливо показує, що в «Граматыці» описана насамперед українська система.

Оригінально опрацьовано великий розділ «Про прислівник» у паризькій версії «Граматыки» (45—51 зв.). В арраському варіанті цей розділ надто стислий і неповний (72—72 зв.). Тут автор тільки згадує про творення прислівників від прикметників і говорить про специфічні прислівники типу *шанно*, *служно* і т. п.

Прислівники на *-е*, *-о* творяться від прикметників: *добрий* — *добре*, *злий* — *зле*, *трудный* — *трудно*, *прудкий* — *прудко*. Окремі прислівники на *-о* виражають те, для чого в латинській мові необхідні багатослівні пояснення: *соболно* «соболевими шкурками оздоблено», *служно* «в супроводі багатьох слуг», *конно* «багатьма кіньми оточений». Автор слушно твердить, що деякі прислівники виникли з відмінкових форм і сполучаються з прийменниками (у сучасній термінології це адвербіалізація прийменникових сполук): *з(ъ)далека*, *звысока*, *зглубока* (неправомірно автор відніс сюди також: *з(ъ)застоля* «з другого боку столу», *з(ъ)заречя* «з заріччя»). Прислівники від прикметників на означення приналежності до якогось народу або «обов'язків людей чи вдачі тварин» творяться за допомогою «частки» *по* та прикметника з закінченням *-у*: *по французьку*, *по немецьку*, *по панську*, *по гультайську* «за гультяйським звичаєм» (48 зв.).

У класифікаціях слів прислівник тривалий час був збирачем найрізноманітнішої невідмінюваної лексики (Пешковский, 50). До класу прислівників, як і інші європейські граматисти XVI—XVII ст., І. Ужєвич відніс деякі частки, сполучники і вторинні прийменники. Кількість розрядів у І. Ужєвича велика — 22 групи, а саме прислівники: 1) місця, в тому числі із значенням «на місці»: *где*, *всюды*, *ледагде* «де б не було», *внутрь* «всередині», *близко*, *нагорь*; «з місця»: *ω(т)тондъ* або *ω(т)туля* і *ω(т)селя* «звідти, відсіля», *зтамътуль* «звідти»,

зверху, *здолю*; «до місця»: *самъ* «сюди», *тамъ*, *где*, *вспакъ* «назад», *догоры*, *направо* та ін.; «по місцю»: *туды*, *сюды*, *овды* «туди» і т. д.; 2) часу: *днесъ*, *теперъ*, *недавно*, *рано* «вранці», *вечоръ* і *позно* «увечері», *ранюхно* «дуже рано», *завжды*, *нигды* «ніколи», *мало*, *малючко*, *на хвилю*, *поки* і *покуль*, *поты*, *давно*, *скоро*, *еще*, *ажъ*; 3) кількості: *разъ*, *рѣдко*, *иле* «скільки», *зноуу*; 4) ствердження: *такъ*, *заправды*, *поправде* «справді»; 5) заперечення: *не*, *ани* і *ни*, *жадною мѣрою*, *никако*, *нияде*; 6) вказування: *што*, *ово* «ось»; 7) бажання: *обы*, *бодай*; 8) спонукальні: *нужъ*, *нуже*; 9) послідовності: *заты(м)*, *потымъ*, *напохвилокъ* «трохи потім», *ктому* «аж досі»; 10) питання: *чому*, *для чого* «чому», *аза*, *азажъ*, *за*, *зали* «невже»; 11) подібності: *яко* «яким чином», *якобы* «нібито», *бы* або *такъ* *яко* «як ніби», *ркомо*, *якбыто* «ніби»; 12) якості: *добре*, *зле*, *прудко*, *лацно* «легко», *двояко*; 13) кількості: *веле* і *много*, *сила*, *мало*; 14) вагання: *снать* і *подобно* «може», *если* «коли»; 15) з'єднування: *сполу*, *сполемъ*, *посполу*, *заедно* «разом», *громадоу*, *гурмомъ* «гуртом»; 16) відокремлення: *повдинкомъ*, *розделне*, *зособна* «поодиноці»; 17) вибору: *рачей* «краще», *овшемъ* «авжеж»; 18) заборони: *нехай*, *не*, *нехъ*; 19) ознаки події: *збѣды*, *зприпадку* «випадково»; 20) порівняння: *близко* — *ближей* — *найближей*, *совито*; 21) здрібнення: *смачно* *сма(ч)нюхно*, *смачносенечко*, *мало* — *мнѣй* «менше» — *наймнѣй*; 22) співвідносні: *имъ*, *тымъ*.

У групі прислівників на означення порівняння йдеться про ступенювання їх; в групі на означення здрібнення — про здрібніло-пестливий словотвір (сюди помилково віднесено й деякі пари із ступенювання).

Автор спостеріг, що «в прислівниках, які постали з найвищого ступеня, користуємося частками *що* або *цо* (польська форма — *В. Н.*) і *яко* або *якъ*: *якъ* *найлепий* «якнайкраще» (51 зв.). В розділі дуже багато лексичних полонізмів.

Зовсім невеликий розділ «Про прийменники» (52—53, паризьк.) містить спостереження І. Ужєвича над вживанням цього класу лексики. Учений звернув увагу на те, що в латинських і слов'янських прийменників «властивості щодо сполучення слів різні» (52). Опис автора майже бездоганний.

Особливо повний перелік прийменників, уживаних із родовим відмінком, серед яких чимало відприслівникових: *до*, *у* «коло», *около*, *навколо*, *за*; *подле*, *ведле*, *ведлугъ*, *подлугъ* «біля», *мимо*, *близко*, *безъ*; *окромъ*, *прочъ*, *шпрочъ*, *кромє* (в арраськ. — *кромъ*); *для* «поруч, внаслідок», *потай*, *презъ*, *черезъ*, *од* або *от*, *з(ъ)*. В арраському варіанті сюди віднесено також *далеко*, *про* і *пре* «внаслідок». Давальний відмінок супроводжують прийменники *ку*, *к(ъ)*, *противко*, *противъ*, *напротивъ*, *знахідний* та аблатив-орудний (на означення руху або спокою) — *за*, *на*, *подъ*, *межи*, *надъ*, *предъ*, *объ*. «Сприяють несталім відмінкам» (52 зв.) (власне вживаються з місцевим та іншими відмінками) прийменники: *при*, *по*, *в(ъ)*, *ω*. Аблативом-орудним керують: *предъ*, *с(ъ)* і *зъ* «з», а знахідним — *по* і *за* «по», *на* «на», *в*, *подъ*, *межи*, *надъ*, *предъ*. Граматист не забув і про те, що «прийменники *з(ъ)* і *в(ъ)* заради милозвучності іноді приймають до себе голосну *о*, а «надъ і предъ кінцеву голосну *ь* змінюють на іншу — *о*»: *зо* *всеми*,

во всихъ, предо мною, надо мною (53). В коло приименників введено навіть сполуки з той страны «з того боку», з оной страны «з цього боку» (в арраському варіанті знято). Цей розділ доповнюється параграфом «Керування приименників» у третій частині книги — «Синтаксисі». Система описаних приименників — живомовна. Щоправда, в ній виявляються поодинокі полонізми (*ведлугъ, подлугъ, презъ* та ін.), вживані в літературно-писемній мові. Приименник *для (дле) < подья* у функції «біля» характерний для північноукраїнських говорів (Лисенко, 68). Серед приименників І. Ужєвич правильно називає слова *безъ* та *черезъ*, що традиційно в українському мовознавстві XVI—XVII ст. (у Л. Зизанці тільки *без*, а в М. Смотрицького обидва) трактувалися як прислівники.

Розділ «Про сполучники» (53—53 зв., паризьк.) за стислістю нагадує параграф. Автор заявляє, що сполучники, як і в латинській мові, бувають прості та складні. До простих він відносить *злаца* «тим більше», *бо, кгда* «коли», *и та а, если* «якщо», *теды* «тим-то», *венцъ* «отож», до складних — *ани*, або *албо, любъ тежъ* «або теж», *притымъ* «при цьому», *яко* (до складних віднесено випадково), *нижли*. І. Ужєвич не поділяю сполучники за їх синтаксичними функціями. У єдиному виділеному ним розряді «сполучників для порівняння предметів» автор перераховує і порівняльні, і розділові та ін.: *вино лѣпшее нижли* пиво: *нимъ* «перш ніж», *скоро* «чим скоріш», *любо і або, хотя* «хоч», *лечъ, але*. І в цьому розділі багато полонізмів, не притаманних живому українському мовленню.

Ще лаконічніший розділ «Про вигуки» (53 зв., паризьк.). І. Ужєвич пише, що «використання вигуків для виявлення різного душевного стану властиве слов'янській, як і іншим мовам». Це положення він ілюструє кількома розрядами — вигуками радощів: *гойда, гойбре, гоцъ*; суму: *ахъ, охъ, ѿ*; сміху: *ха ха ха, го го го*; докору: *агай, гала, тфу*; мовчання: *цйтъ* (в арраському варіанті — *цйтъ, пстъ*), схвалення: *то то то* (в арраському також *ля ля*).

Вдалою є третя частина граматики І. Ужєвича — «Синтаксис», детально опрацьована в паризькому варіанті (54—69 зв.) (за цим варіантом її аналізуємо). Вона скорочено викладена в арраському (75—81 зв.) рукописі, на початку якого вчений підкреслює, що розглядає «лише ті правила, що розходяться з латинською конструкцією». Але в арраському манускрипті багатьох специфічних слов'янських конструкцій, описаних у першій версії праці, не враховано.

На початку розділу І. Ужєвич говорить про узгодження.

Прикетники та відносні займенники узгоджуються з іменником в роді й числі: *всемогучий богъ, цнота милая* «доброчинність мила», *мѣлемъ сокола, который качки хижо ловилъ* (54). Два чи більше іменників, що стосуються одного предмета, стоять у тому ж відмінку: *Исусъ Христосъ ѿ(т)купитель* (54). Лінгвіст звертає увагу на вживання родового відмінка в атрибутивних сполуках: напр.: *здоровость тѣла; по(л)ный цноты; человекъ великого розуму, волъ великихъ роговъ* (54—54 зв.). Автор твердить, що на означення присвійності родовий іменник вживається лише тоді, коли в конструкції є прикетник: *корона кроля перѣского*. В інших випадках при іменнику вживаються

присвійні прикетники з суф. *-овъ* або *-ский*: *книга Павлова, а не книга Павла, корона кролевѣская, конь гетманскій, а не корона кроля, конь гетмана*.

Підкреслюючи особливість рідного синтаксису, учений в цьому випадку надто категорично заперечує конструкції родового приналежності без означення, вживані часом і в староукраїнській мові (Слинько, 82—83).

І. Ужєвич пише, що прикетники на означення виміру вимагають знахідного відмінка з приименником *на*: *долгое поле на две миле*, але коли такі прикетники стоять у формі вищого ступеня, при них уживається орудний відмінок: *шириший каба(т) двема локтями*.

Учений не забув про давальний відмінок відношення — «прикетники подібності або неподібності, користі або витрати сполучаються з давальним відмінком»: *подобный сынъ ѿцу; слуга пану послушный и пожитечный; милостивый есть богъ милующимъ и боячим(ѣ)ся ѿного* (55 зв.). Засвідчує автор й орудний відмінок обмеження: *немецъ родомъ, Геркулесъ силою* (56).

Окремий параграф — «Зауваження, що їх потрібно зробити до займенників» (56—56 зв.) присвячено важливій особливості слов'янських займенників — присвійному *свой, -я, -оє* та зворотному — *себе, собѣ*, що сполучаються з усіма особами, на відміну від відповідних латинських: я маю *свого* пана; ты маєш *своего* ѿ(т)ца; ѿнь покорнымъ *єсть своему* старшому; я буду *собѣ* ѿрати; ты *собѣ* сѣєшь; вы *себе* вымовляете «ви себе виправдовуєте».

Параграф «Синтаксис дієслів» (56 зв.— 57 зв.) та «Додаток» (57 зв.— 59 зв.) містять спостереження І. Ужєвича над цією частиною мови. «Особові дієслова відзначають називний відмінок явно чи приховано, як-от: *я спєваю, молюся*», — твердить лінгвіст (звичайно йдеться про вживання особових займенників при особових формах дієслів). Він говорить, що більшість активних дієслів виступають із знахідним відмінком: *облеглъ мѣсто; забилъ звѣра стрелецъ*. Переважна частина дієслів вживається з родовим частинним: *дай ми хлѣба, укроилъ ми сукна, коштовалемъ вина, потравы* «я куштував вина, страви» (57). «Частинним же (*partis genitium*) я називаю такий відмінок, який виражає частину речі, а не річ, дану в цілому...», — пише вчений (57). Аналогічні конструкції І. Ужєвич відзначає у французькій мові.

У «Додатках» привертають увагу префіксальні дієслова з безприймениковим родовим віддалення: *ѿ(т)ступити цноты* «відступитися від добродетності», а також конструкції з родовим неповного або тимчасового об'єктування: *надѣставилъ хрыбта* «підставив спину», *поправи(л) маляръ ѿбраза, подѣпарлѣ дому* «підпер дім», *замешкиваю ѿбѣда* «затримую обід», *занедбалемъ науки* «я занедбав науку» та ін. Учений свідомий того, що всіх випадків дієслівного керування не можна охопити в книжці, тому пише, що правильному вживанню сполук навчить практика писемної або усної мови (мовлення) (57 зв.).

У параграфі «Конструкція дієслова в пасивному стані» (59 зв.— 60) лінгвіст застерігає, що більшість дієслів в «пасивному стані» керують орудним відмінком якості і знаряддя без приименника:

учернилъся черниломъ (59 зв.), однак «свята» мова слов'янська, як і латинська, звичайно вживає пасивну конструкцію з прийменником: Христосъ крестиса ѿ(т) Іоанна во Іердани (60). Отже, прийменникову конструкцію в цьому значенні І. Ужєвич не вважає живомовною.

У параграфі «Про конструкцію ціни» (60) граматист дає вказівку, що на позначення ціни або обміну вживається сполука знахідного відмінка з прийменником *за*: *продаль коня за десеть злотыхъ, фрымарчи(л) коня за вола* «він виміняв коня за вола».

Параграф «Конструкція з дієсловами середнього стану» (60—61) присвячено розглядові конструкцій із дієсловом *быти*, зокрема з називним (*чловекъ есть смертелное створене*), орудним (*Генрикъ четвертый есть кролемъ в Франции*), родовим «хвали або осуду» (*гетманъ е(ст) анимушу великого «вождь великодушный»*). Тут зазначається, що коли це дієслово вживається замість сполуки «бути одягненим», воно має при собі аблатив-місцевий з прийменником *в(ъ)*: *панъ есть в(ъ) соболяхъ, в(ъ) злотоглови, в(ъ) шапцѣ, в(ъ) ботахъ* «пан у соболевих шкурках, у парчі, в шапці, в черевиках». Часом дієслово *быти* опускається, але домислюється: *не долго тои роскоши, де розуміється буде або было*. Дієслова *стаю, ставаю, застаю* вживаються з орудним відмінком: *стаю, заставаю королемъ; зосталь гетманомъ*.

В арраській версії є додатковий параграф «Конструкція з дієсловом існування *естемъ* «я є» (78), де автор пише, що *естемъ* передбачає називний відмінок або аблатив-орудний: *естемъ кроль* або *естемъ кролемъ, былемъ богатый* або *былемъ богатымъ*. У параграфі «Про відкладні» (78 зв.) мовознавець розглядає конструкції з дієсловами *уживаю* або *зживаю* (роскоши), *вѣншию* (тобто доброго здоров'я), *радуюся, тѣшуся* (з доброго здоров'я) твоего), *лечу* (хоробу) (тобто «лікую хворобу»).

Під заголовком «Про аблатив самостійний» (61—61 зв., паризьк.) йдеться про дієприслівникові звороти української мови: *танцювавъши, шермовавъши пошолъ додому* «потанцювавши, пофехтувавши, пішов додому». Ця конструкція відповідає латинській з аблативом самостійним (абсолютним). Автор називає тут дієприслівник орудним самостійним («орудний самостійний у слов'янській мові твориться майже від усіх дієслів, завжди закінчується на *-ши*, як-от: *скакавъши, писавъши* — і постає з інфінітива шляхом заміни складу *-ти* на *-въши*, як-от: *писати* — *писавъши*) (62), помилково проєктуючи слов'янський дієприкметниковий зворот на латинську конструкцію. В розділі про дієслово І. Ужєвич (також на латинський лад) називає дієприслівник герундієм. Таким чином, щодо категорії дієприслівника мовознавець виявився безпорадним. У цьому ж розділі вміщено параграф «Конструкція з герундієм» (65), де сказано: «Конструкція з герундієм передається не через герундій, а з допомогою дієприкметника самостійного»: *жартуючи ранилъ мене*. Знов йдеться про переклад слов'янською мовою латинської конструкції з герундієм. А в параграфі «Про дієприкметники» автор кваліфікує дієприслівники як дієприкметники: «Дієприкметники керують тими ж відмінками, що й дієслова, від яких вони походять» (65 зв.): *малюючи образъ; пишуци листы поведалъ гисторію*.

Засоби передачі темпоральних значень розглядаються в параграфі

«Про час» (61 зв.— 62 зв.). Тут викладено безприйменникові родовий та орудний (*того часу і тымъ часомъ; той години і тоєю годиною*), прийменникові конструкції з *в(ъ)*, *за* (*в той часъ, за погоды пожалъ жито*).

Узус української мови XVII ст. описано в параграфі «Синтаксис місцевостей» (62 зв.— 63 зв.). Автор говорить, що власні назви міст, сіл, держав, провінцій завжди треба вживати з прийменником і тоді, коли позначається спокійний стан на місці і коли відбувається рух до місця, з місця, через місце: *кроль есть в Парижу, купцы едут до Парижа, прислано ми листъ з Парижа*. Рух через місцевість у деяких назвах може передаватися орудним відмінком без прийменника: *шлись морем, рікою*, хоч допускаються й прийменникові конструкції: *плыву презъ Дунай і Дунаемъ*. Тут же йдеться про хороніми, що мають форму множини етронімів: *Венгры* «Угорщина», *Влохи* «Італія», хоч згадує назви країн й іншого типу: *Франція, Москва, Польша, Англія, Хина, Індія, Японія, Калябрія*.

У параграфі «Про числівники» (62 зв.— 64 зв.) автор з'ясовує особливості слов'янських сполук, у які входить цей клас слів: до чотирьох (включно) «обчислюваний предмет» ставиться в називному відмінку, від п'яти — в родовому (*единъ волъ, два воли, три козлы, чтыри гроши; пять воловъ, шесть жолнѣровъ*). Учений підкреслює, що порядкові числівники, як і в латинській мові, мають прикметникову форму (*перший, второй* або *другий* тощо). В розділовому значенні числівники вживаються тільки описово з прийменником *по* (*по два, по три*). Автор відзначає, що з «числом» поєднується займенник *ихъ* (родовий відмінок множини) у сполуці з безособовим дієсловом із «закінченням середнього роду на *ло*» (*пять ихъ приехало, десять ихъ утукло, сто ихъ полегло*). Конструкції, в яких числівник має збірне значення, тепер притаманні говіркам української мови, зокрема південно-західним (Німчук 1961, 52). І. Ужєвич звертає увагу на відсутність в описуваній системі питальних порядкових числівників, замість яких використовується займенник *который* (*-ая, -ое*): *который имеетъ ябло*.

«Конструкція з інфінітивом» (64 зв.— 65) — параграф, де розглядаються поодинокі сполуки, до складу яких входить неозначена форма в поєднанні з особовим дієсловом (*хочу тобѣ ялмужну дати*) і «замість майбутнього часу дійсного способу» (*писати ѿному лист* «писати йому листа, тобто він напише листа»; *быти тобѣ в Парижу* «бути тобі в Парижі, тобто будеш у Парижі», отже, йдеться про інфінітивне однослідне речення). І. Ужєвич виділив характерну конструкцію живої мови, в якій «особове дієслово пропущене або невиразне»: *скоро з ложка Панъ встанеть, то ести, то пити, то скакати* «ледве-но з ліжка пан устане, то він уже — то їсти, то пити, то фехтувати». «Тут домислюється «починає» або «має звичку», — зауважує граматист.

У параграфі «Конструкція з герундієм» (65) І. Ужєвич говорить, що латинська конструкція з герундієм передається за допомогою «дієприкметника самостійного», тобто дієприслівника (*жартуючи, ранилъ мене*).

У параграфі «Про дієприкметники» (65 зв.) учений підкреслює, що оскільки «словенська» мова не має дієприкметників на -tus, вона використовує описовий зворот, до якого входить дієслово у формі майбутнього часу дійсного способу та сполучники *же, ижъ*: *сподеваю-ся ижъ* ми за мою працю нагородишъ — *spero te mihi pro teo labore compensaturum*.

Багато уваги лінгвіст приділив безособовим зворотам, яким присвятив окремий параграф (66—66 зв.). І. Ужевич правильно кваліфікує походження «безособових дієслів» на -o з дієприкметника минулого часу пасивного стану і керування знахідним відмінком: *стато* мечемъ *святюю* Єкатерину, *написано листъ*. Граматист, отже, звернув увагу на характерну рису саме української мови.

До безособових він залічує і форми на -lo, «що походять від третьої особи минулого часу дійсного способу, або краще — від третьої особи середнього роду» (*приехало деся(т) жолнѣровъ, умерло килка люде(и)*), очевидно, на основі подібності таких конструкцій до безособових, у склад яких входять дієслова на позначення явищ, процесів природи (типу *уже смеркло* і под.). В арасський варіант «Граматыки» цей пункт не внесено.

Учений розглядає також інші засоби вираження предикативності в безособових реченнях — іменники (*жалъ* ми убогого, *естыд* ми), прислівники, що виступають переважно з родовим відмінком (*тескно* ми убозтва «обридло мені убозтво»), інфінітивні (*знати* з плане(т) який буде(т) рокъ пришлый), безособові форми певних дієслів (*пристоить* «подобає», *годится*, *належить*; *трафяется*, *придается* «трапляється», *здае(т)ся*, *пригожається*: *пристои(т)* человеку цногливе жити; *належить* пану вѣдати ѿ челяди), предикативне слово *немаишъ* «немає», що вимагає родового відмінка (*немаишъ* гроше(й) в мѣшку).

У параграфі «Про прислівник» (67) мова йде про те, що деякі лексеми цього класу слів сполучаються з родовим відмінком (*досыть* уроды, хижости, науки, смѣлости; *назаютрѣ* божого нарोजना), як і ступені порівняння прислівників (слонце *дале(й)* мѣсена «сонце далі, ніж місяць»). До ступеньованих приєднано відприслівникові приєменники (новый мостъ *недалеко* королевськихъ палацовъ).

Параграф «Конструкція ступенів порівняння прикметників» (67 зв.) показує, що вищий ступінь порівняння прикметників виступає з родовим відмінком або з приєменниками *межи, надъ* (песъ *прудийши* kota або павъ *пенкнѣйшии* надъ паву «павич кращий за свою самичку», левъ *срощийши* межи звертатами), а найвищий — з родовим відмінком множини у сполучі з приєменником з(ѣ) (*наичистиша* з людеи *матка бжаша*).

Докладним є параграф «Керування приєменників» (67 зв.— 69 зв.), в якому розроблено синтаксичні функції названого класу слів. І тут І. Ужевич виявляє глибоке знання рідної мови, вміння аналізувати характерні явища її граматичної будови. Наприклад, він пише, що *по* в значенні *tenus* «по» або *pro* «за» вживається із знахідним відмінком (упалъ в яму *по* пасъ «упав у яму по поясу», пошоль на рыно(к) *по* хлѣбъ), а в значенні *ex* «з, від» та *post* «по» — з давальним (сынъ великий скарбы взя(л) *по* ѿ(т)цу; пришоль *по* ѿбѣдованю «він прийшов

по обіді»). Всі правила вживання приєменників відображають український загальнонародний синтаксис. Тільки конструкція з *предъ* у значенні *propter* «через, унаслідок» (не моглемъ *предъ* хоробою до тебе приехати «не міг через хворобу до тебе приїхати»), очевидно, відбиває діалектний синтаксис приєменника *перед*. Пор. *перед* (*сперед*) у конструкціях причини закарпатських говірок: ни годеи-им *перед* тоббу уснѣти. Щоправда, таке значення сполуки властиве й старопольській і сучасній польській мові.

Увесь матеріал третьої частини «Граматыки» — «Синтаксису» — спрямований на виявлення характерних рис слов'янської системи, для того, щоб людина, яка володіє латинською або іншою мовою, легко засвоїла їх і навчилася висловлюватися «по-слов'янському».

У кінці паризького манускрипта І. Ужевич написав латинською мовою віршовану «Епіграму на книжку» (70) й додав три молитви церковнослов'янською мовою (71) з міжрядковим латинським перекладом.

Дослідження пам'ятки показує, що в ній описана система української мови. Автор не переслідував суто кодифікаційних цілей, тому в «Граматыці» представлена не тільки літературна мова і загальноукраїнські явища. В праці відбиваються також локальні північноукраїнські (точніше — волинсько-полські) риси, які найбільше виявляються в фонетиці (е на місці ненаголошеного *ѣ* та *а*, твердий *р*), в морфології (інші звукові континуанти давньої флексії -ѣ або інші закінчення на її місці в результаті дії аналогії, переважання флексії -у в давальному відмінку однини теперішньої II відміни, закінчення -мъ в I-й ос. однини теперішнього часу дійсного способу та ін.). Оскільки староукраїнська й старобілоруська писемні мови були дуже близькі, а північноукраїнські говори мають багато спільних елементів із білоруською мовою, «Граматыка» певною мірою репрезентує ширший лінгвістичний ареал, ніж суто український.

Некодифікаційний характер «Граматыки» дозволив І. Ужевичу внести низку фонетичних, граматичних і лексичних полонізмів, які не набули поширення ні в староукраїнській літературній мові, ні в живому мовленні.

І. Ужевич у своїй праці, очевидно, прагнув описати абстрактну слов'янську лінгвістичну систему, ілюструючи її конкретним матеріалом з української мови, часом підкреслюючи поодинокі особливості інших слов'янських мов — польської, чеської, хорватської; польські елементи, особливо лексичні, в багатьох випадках виразно не виділені. Таке спрямування «Граматыки» щільно пов'язане з тодішніми поглядами мовознавців Європи, насамперед Й. Ю. Скалігера, що виділяв на континенті мови-матері, а серед них чотири великі — латинську, грецьку, тевтонську (тобто германську) і слов'янську, які розпадаються на наріччя (діалекти) (Томсен, 35), тобто окремі мови. Вони імпонували думкам слов'янських, в тому числі й східноєвропейських, учених про етно-мовну спорідненість слов'янського світу (пор. Otwinowska, 161—167). Тому І. Ужевич називає свою граматику слов'янською, а себе визначає як «слов'янина». В XVI—XVII ст. користувалася популярністю думка про те, ніби слов'яни — потомки сарматів, а оскільки Сарматію локалізовано на території східних

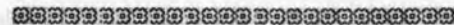
слов'ян, вважалося, що руська мова найближча до первинної мови слов'ян і нерідко з нею ідентифікувалася (там же, 150, 179).

Саме прагнення створити працю про абстрактну слов'янську граматичну систему співзвучне тодішній французькій граматичній думці, котра знайшла яскраве вираження в універсальній граматиці А. Арно і К. Лансло, опублікованій пізніше (1660 р.).

Дуже помітний у «Граматыці» І. Ужєвича порівняльний аспект. Найчастіше слов'янську систему автор зіставляє з латинською, спорадично — з грецькою, в поодиноких випадках — із староврейською (гебрайською) мовами.

Твір І. Ужєвича свідчить про секуляризацію староукраїнської філології, про зростання в Європі інтересу до живих мов, до слов'янського світу.

Невелика за обсягом «Граматыка» І. Ужєвича є непересічним явищем в історії української лінгвістики. Українська мовна система в ній викладена вдало, хоч у автора виникали труднощі при витлумаченні деяких специфічних слов'яноукраїнських граматичних особливостей (наприклад, орудного й місцевого відмінків, дієприслівника) засобами латинської схеми й термінології. В історію філології І. Ужєвич увійшов як учений, що перший лінгвістично опрацював українську мову. Неминуше значення має й фактичний матеріал його праці.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Маркс, Енгельс, Ленін — *Енгельс Ф.* Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 319—576.
— *Ленін В. І.* До характеристики економічного романтизму. Сісмонді і наші вітчизняні сісмондисти.— Повне збір. творів, т. 2, с. 117—250.
- Аксенова — *Аксенова Е. А.* Важный памятник средневековой грамматико-лексикографической традиции (текстологический и акцентологический анализ).— Сов. славяноведение, 1981, № 1, с. 66—77.
- Акты — *Акты*, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.— Спб., 1851.— Т. 4. 529, 45 с.
- Алексеевко — *Алексеевко С. И.* Влияние «Граматики» М. Смотрицкого на «Русскую грамматику» Генриха Лудольфа.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 108—110.
- Амирова и др. — *Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В.* Очерки по истории лингвистики.— М. : Наука, 1975.— 559 с.
- Аниченко — *Аниченко В. В.* Московское издание грамматики М. Смотрицкого.— Рус. речь, 1973, № 5, с. 104—110.
- Анічєнка 1957 — *Анічєнка В. В.* «Граматыка» Л. Зізанія.— Вєстї АН БССР Сер. грамад. наук, 1957, № 4, с. 93—105.
- Анічєнка 1982 — *Анічєнка У. В.* Вивучєннє мясцовай разнавїднєстї кнїжнаславянскєй мовы у граматыцы М. Смятрыцкага.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 122—127.
- Античные теории — *Античные теории языка и стиля / Под общ. ред. О. М. Фрейденберг.*— М. ; Л. : Соцэкгиз, 1936.— 343 с.
- Анушкин — *Анушкин А.* Во славном месте Виленском.— М. : Искусство, 1962.— 172 с.
- Атанасов — *Атанасов П.* Книги Ивана Федорова в Болгарии.— В кн.: Книга и графика. М. : Наука, 1972, с. 107—114.
- АУМ — *Атлас української мови.* Т. 2.— Рукопис Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.
- Балицкий — *Балицкий И. И.* Материалы для истории славянского языкознания. Ч. 2. Литература на славянорусском и русском языках.— Киев, 1876.— 83 с.
- Барсов — *Российская грамматика А. А. Барсова / Подгот. текста и текстол. коммент. М. П. Тоболовой; Под ред. и с предисл. Б. А. Успенского.*— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981.— 776 с.
- Баценко — *Баценко К. С.* «Граматыка» М. Смотрицкого і сучасні говірки Смотриччини : (Про деякі особливості словозміни іменників).— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 155—158.
- Бевзенко 1960 — *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови.— Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960.— 416 с.

- Бевзенко 1980 — *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія.— К. : Вища шк., 1980.— 246 с.
- Бевзенко 1980а — *Історія українського мовознавства : Програма спец. курсу для філол. фак. / Упоряд. С. П. Бевзенко.*— Одеса, 1980.— 35 с.
- Бевзенко 1982 — *Бевзенко С. П.* Система форм минулого часу у «Граматиці» М. Смотрицького.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 142—143.
- Безпалько — *Безпалько О. П.* Нариси з історичного синтаксису української мови.— К. : Рад. шк., 1960.— 236 с.
- Белодед — *Белодед И. К.* Славянская грамматика И. Ужевича 1643 г.— Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка, 1972, т. 31, вып. 1, с. 32—40.
- Березин — *Березин Ф. М.* История русского языкознания.— М. : Высш. шк., 1979.— 223 с.
- Беринда — *Лексикон словенороский П. Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.*— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.— 272 с.
- Білодід, Кудрицький — *[Білодід І. К., Кудрицький Є. М.]* Іван Ужевич і його граматики.— В кн.: Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький.— К. : Наук. думка, 1970, с. VII—XXVI.)
- Білоштан — *Білоштан А. П.* Наголос членних прикметників у сучасній літературній мові.— К. : Вид-во АН УРСР, 1958.— 43 с.
- Ботвинник 1973 — *Ботвинник М.* Лаврентий Зизаний.— Минск : Наука и техника, 1973.— 200 с.
- Ботвинник 1983 — *Ботвинник М.* Откуда есть пошел букварь.— Минск : Вышэйш. шк., 1983.— 199 с.
- Брицын — *Брицын В. М.* Синтаксис причастия в «Грамматике» М. Смотрицкого.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 147—151.
- Брицын 1982 — *Брицын М. А.* Синтаксис «Грамматки» М. Смотрицкого и «Российской грамматики» М. В. Ломоносова.— Там же, с. 78—82.
- Будилович — *Будилович А. М. В. Ломоносов как натуралист и филолог.*— Спб., 1869.— 120, 72 с.
- Булахов — *Булахов М. Г.* Восточнославянские языковеды : Библиогр. словарь.— Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1976.— Т. 1. 319 с.
- Булич — *Булич С.* Очерк истории языкознания в России. Т. 1. (XIII в.— 1825 г.).— Спб., 1904.— 11, 1248 с.
- Быкова — *Быкова Т. А.* Место «Букваря» Ивана Федорова среди других начальных учебников.— Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз., 1955, т. 14, вып. 5, с. 469—473.
- Быкова, Гуревич — *Описание изданий, напечатанных кириллицей, 1689 — январь 1725 г. / Сост. Т. А. Быкова, М. М. Гуревич; Ред. и вступ. ст. П. Н. Быкова. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1958.— 402 с., ил., 7 отд. л. ил., 5 л. табл.*
- Вавилов — *Вавилов С. И.* Собрание сочинений. Т. 3. Работы по философии и истории естествознания.— М. : Изд-во АН СССР, 1956.— 870 с.
- Вайан — *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку.— М. : Изд-во иностр. лит., 1952.— 446 с.
- Ван-Вейк — *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка.— М. : Изд-во иностр. лит., 1957.— 368 с.
- Венелин — *Влахо-болгарские* или дако-славянские грамоты, собранные и объясненные Ю. Венелиным.— Спб., 1840.— 359 с.
- Вернадский — *Вернадский В. И.* Очерки, речи.— Пг. : НХ-ТИ., 1922.— Вып. 2.— 124 с.
- Верхратський — *Верхратський І.* Про говір долівський.— Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1900, т. 35/36, кн. 3/4, розд. 3, с. 1—127.

- Виноградов 1938 — *Виноградов В. В.* Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв.— 2-е изд.— М. : Учпедгиз, 1938.— 448 с.
- Виноградов 1947 — *Виноградов В. В.* Русский язык : Граммат. учение о слове.— М. ; Л. : Учпедгиз, 1947.— 784 с.
- Возняк 1909 — *Возняк М.* Студії над галицькоукраїнськими граматиками XIX ст.— Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1909, т. 90, кн. 4, с. 33—118.
- Возняк 1911 — *Возняк М.* Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р.— Там же, 1911, т. 101, кн. 1, с. 5—38; т. 102, кн. 2, с. 11—87.
- Возняк 1921 — *Возняк М.* Історія української літератури. Львів, 1921.— Т. 2. Ч. 1. 416 с.
- Гагкаев — *Гагкаев К. Е.* Курс лекций по истории языкознания.— Одесса, 1957.— 155 с.
- Георгиев — *Георгиев Е.* Кирил и Методий, основоположники на славянските литератури.— София, 1956.— 293 с.
- Голованов — *Голованов Я.* Этюды об ученых.— М. : Мол. гвардия, 1976.— 415 с.
- Голоскевич — *Голоскевич Г. К.* Описание говора с. Бодачевки (Колодиевки) Ушицкого уезда Подольской губернии.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности АН, 1910, т. 14, кн. 4, с. 106—131.
- Голубев — *Голубев С.* История Киевской духовной академии. Вып. 1. Период домогилянский.— Киев, 1883.— 3, 235, с прил. 117, 3 с.
- Горпинич — *Горпинич В. А.* Оттопонимические производные в грамматиках XVII—XVIII вв.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 86—89.
- Горский, Невоструев — *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки.— М., 1859. Отд. 2. Ч. 2.— 688 с.
- Граматыка — *Граматыка* белоруской мовы.— Минск : Вид-во АН БССР, 1962.— Т. 1.— 540 с.
- Гринчишин — *Гринчишин Д. Г.* Характеристика іменних категорій у граматиках XVI—XVIII ст.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 63—66.
- Грунский — *Грунский Н. К.* Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков.— Спб., 1910. Т. 1.— 169 с.
- Дзензелівський — *Дзензелівський Й. О.* Традиції М. Смотрицького в рукописній граматиці церковнослов'янської мови А. Коцака другої половини XVIII ст. : (Заг. характеристика, невідміювані частини мови).— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 100—105.
- Дзюба — *Дзюба О. М.* Значення «Граматики» М. Смотрицького для розвитку освіти у східних слов'ян.— Там же, с. 113—115.
- Дмитриевский — *Дмитриевский А.* Арсеній, архиепископ элласонский (суздальский тож) и его вновь открытые исторические мемуары.— Тр. Киев. духов. акад., 1898, янв., с. 1—74; март, с. 345—372; апр., с. 559—595.
- Добровский — *Добровский И.* Грамматика языка славянского по древнему наречию / Пер. с лат. М. Погодин.— Спб., 1838.— Ч. 1. 70, 522 с.; Перше вид.— Відень, 1822.
- Древн. вол. пом. — *Древние* волынские православные помянники.— Житомир, 1892.— 43 с.
- Дылевский — *Дылевский Н. М.* Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возрождения.— Тр. Отд. древнерус. лит. / АН СССР. Ин-т рус. лит., 1948, т. 14, с. 461—473.
- Житецкий — *Житецкий П. И.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в. : С прил. словаря кн. малорус. речи по рукописи XVII века.— Киев, 1889.— 162, 102 с.
- Жовтобрюх 1976 — *Жовтобрюх М. А.* «Граматыка словенская» Ивана Ужевича — пам'ятка староукраїнської літературної мови.— В кн.: Слово і труд. К. : Наук. думка, 1976, с. 167—169.

- Жовтобрюх 1982 — *Жовтобрюх М. А.* Частины мови в «Граматиці слов'янській» І. Ужєвича.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К.: Наук. думка, 1982, с. 51—58.
- Жуковская — *Жуковская Л. П.* Барсовский список грамматического сочинения «О восьми частях слова». — Там же, с. 29—51.
- Журавлев — *Журавлев В. К.* Внешние и внутренние факторы языковой эволюции.— М.: Наука, 1982.— 328 с.
- Закревська 1962 — *Закревська Я. В.* Епентетичні звуки в українських говірках.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К., 1962, т. 5, с. 62—69.
- Закревська 1966 — *Закревська Я. В.* Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (теперішній час).— В кн.: Українська лінгвістична географія. К., 1966, с. 119—132.
- Запаско, Ісаєвич — *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, вид. на Україні. Кн. 1 (1574—1700).— Львів: Вища шк. Вид-во при Льв. ун-ті, 1981.— 135 с.
- Засадкевич — *Засадкевич Н.* Мелетий Смотрицкий как филолог.— Одесса, 1883.— 204 с.
- Зернова — *Зернова А. С.* Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии.— Тр. Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина, 1958, т. 2, с. 5—37.
- Зизаній — *Зизаній Л.* Грамматика словенская.— Вільно, 1596.— 180 с. (Факс. перевид. К.: Наук. думка, 1980, підгот. В. В. Німчука).
- Іванов 1964 — *Іванов В. В.* Историческая грамматика русского языка.— М.: Просвещение, 1964.— 452 с.
- Іванов 1969 — *Іванов А. И.* Литературное наследие Максима Грека.— Л.: Наука, 1969.— 248 с.
- Изборник — *Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.*— Спб., 1880.— 10, 532 с.
- Ілчев — *Ілчев С.* Речник на личните и фамилни имена у българите.— София: Изд-во БАН, 1969.— 627 с.
- Історія 1980 — *Історія лінгвістических учений: Древний мир.*— Л.: Наука, 1980.— 258 с.
- Історія 1981 — *Історія лінгвістических учений: Средневековый Восток.*— Л.: Наука, 1981.— 301 с.
- Ісаєвич — *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1966.— 251 с.
- Ісаєвич 1975 — *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— Львів: Вища шк. Вид-во при Льв. ун-ті, 1975.— 151 с.
- Ісаєвич 1983 — *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— 2-ге вид., перероб. і доп.— Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1983.— 155 с.
- Іст. укр. м. — *Історія української мови: Морфологія.*— К.: Наук. думка, 1978.— 539 с.
- Калайдович — *Калайдович К.* Иоанн, эксарх болгарский.— М., 1824.— 6, 224 с.
- Каратаев — *Каратаев И.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1652 г.— Спб., 1883.— Т. 1. 8, 554 с.
- Каченовский — *К[аченовский] М.* Исторический взгляд на грамматику славянских наречий.— Вестн. Европы, 1817, ч. 93, № 11, с. 198—207.
- Кграматика — *Кераматика* словенська языка.— Вільно, 1586.— 26 с. (Примітка Центр. держ. арх. дав. актів у Москві).
- Керницький — *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст.— К.: Наук. думка, 1967.— 288 с.
- Кирпичников — *Кирпичников А.* Мелетий Смотрицкий.— В кн.: Энцикл. сло-

- варь / [Изд.] Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1896, т. 19 (полутом 37), с. 23—25.
- Киселев — *Киселев Н. П.* Греческая печать на Украине в XVI в.— Книга: Исслед. и материалы, 1962, сб. 7, с. 171—198.
- Кобиланський — *Кобиланський Б.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття.— Укр. діалектол. зб., 1928, кн. 1, с. 1—92.
- Ковалик — *Ковалик І. І.* Східнослов'янська лінгвістична думка XVI—XVIII ст.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К.: Наук. думка, 1982, с. 66—68.
- Ковальський — *Ковальський М. П.* Джерела про початковий етап друкарства в 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст.).— Дніпропетровськ, 1972.— 83 с.
- Козаржевский — *Козаржевский А.* Учебник древнегреческого языка.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975.— 408 с.
- Коляда — *Коляда Г. И.* Иван Федоров — редактор первопечатного Апостола: (К 400-летию рус. книгопечатания).— Слав. сб., Самарканд, 1963, вып. 2, с. 136—144.
- Кондрашов — *Кондрашов Н. А.* История лингвистических учений.— М.: Просвещение, 1979.— 224 с.
- Конески — *Конески Б.* Историја на македонскиот јазик.— Скопје: Кочо Рацин, 1965.— 103 с.
- Копыленко — *Копыленко М. М.* Рукописная греческая грамматика братьев Лихудов.— Визант. временник, 1960, т. 17, с. 85—92.
- Короткий — *Короткий В. Г.* К биографии Мелетия Смотрицкого.— Рус. лит., 1982, № 2, с. 182—184.
- Кравченко — *Кравченко М. В.* Вчення М. Смотрицького про основні принципи викладання граматики.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К.: Наук. думка, 1982, с. 128—129.
- Краткое собрание — *Краткое потребнейших от грамматического художества вещей собрание...*— Почаев, 1773.— 60 с.
- Крижанич — *Крижанич* изказанје об руском језику попа Јурка Крижанища.— М., 1859.— 30, 256 с.
- Крыловский — *Крыловский А.* Львовское ставропигиальное братство: (Опыт церк.-ист. исслед.).— Киев, 1904.— 544 с.
- Кудрицький — *Кудрицький Є. М.* Іван Ужєвич — український граматист XVII ст. і його праця.— Мовознавство, 1970, № 1, с. 35—48.
- Куев — *Куев К. М.* Черноризец Храбр.— София: Изд-во БАН, 1967.— 454 с.
- Кузнецов 1956 — *Кузнецов П. С.* Букварь Ивана Федорова.— Вопр. языкознания, 1956, № 2, с. 91—97.
- Кузнецов 1958 — *Кузнецов П. С.* У истоков русской грамматической мысли.— М.: Изд-во АН СССР, 1958.— 76 с.
- Кульман — *Кульман Н.* Из истории русской грамматики.— Пг., 1917.— 105 с.: (Извлечено из Журн. М-ва нар. просвещения за 1910 г.).
- Курдиновский — *Курдиновский В.* Рукописная церковнославянская грамматика Гербовецкого монастыря Бессарабской губернии.— Рус. филол. вестн., 1907, т. 57, № 2, с. 389—397; т. 58, № 2, с. 307—330.
- Лавров — *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— Л.: Изд-во АН СССР, 1930.— 200 с.
- Ларин — *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.) — М.: Высш. шк., 1975.— 327 с.
- Лизанець — *Лизанець П. М.* «Грамматика» М. Смотрицького і її вплив на формування граматичної думки на Закарпатті в кінці XVIII — початку XIX ст.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К.: Наук. думка, 1982, с. 105—108.
- Лиса — *Лиса Г. І.* Категорія двоїни в «Граматиці» М. Смотрицького.— Там же, с. 132—135.
- Лисенко — *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів.— К.: Наук. думка, 1974.— 260 с.

- Ломоносов — Полное собрание сочинений Михайла Васильевича Ломоносова, с приобщением жизни сочинителя.— Спб., 1784.— Ч. 1. 18, 344 с., 1 л. портр.
- Лукьяненко 1960 — Лукьяненко В. И. Азбука Ивана Федорова, ее истоки и видо-вые особенности.— Тр. Отд. древн. рус. лит. / АН СССР. Ин-т рус. лит., 1960, т. 16, с. 208—229.
- Лукьяненко, 1973, Лукьяненко, 1975 Макарушка — Лукьяненко В. И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVIII вв.— Л., 1973—1975.— Вып. 1—2.
- Макарушка Е. Граматика Мелетія Смотрицького : (Крит.-іст. студія).— Львів, 1908.
- Макеева — Макеева В. Н. История создания «Российской грамматики» М. В. Ломоносова.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961.— 173 с.
- Максименко — Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574—1800).— Львів : Вища шк. Вид-во при Льв. ун-ті, 1975.— 127 с.
- Малинин — Малинин В. Грамматика Иоанна, экзарха болгарского.— В кн.: Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его ученой и профессорской деятельности. Спб., 1883, с. 179—195.
- Марксистсько-ленінська методологія Мартине — Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів.— К. : Наук. думка, 1983.— 175 с.
- Мартине А. Основы общей лингвистики.— Новое в лингвистике, 1963, вып. 3, с. 366—566.
- Мельничук — Мельничук О. С. Південнополіська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н Одес. обл.).— Діалектол. бюл., 1951, вып. 3, с. 44—68.
- Мирчев — Мирчев К. Историческа граматика на българския език.— София : Наука и изкуство, 1958.— 276 с.
- МЛДУМ — Матеріали для лінгвогеографічного дослідження української мови : (Довідник-показчик : Грамматика. Фонетика).— Рукопис зберігається в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.
- Морозова — Морозова С. Е. Синтаксические проблемы в ранних грамматиках восточных славян : (На материале грамматик М. Смотрицкого и И. Ужевича).— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 83—86.
- Назарова — Назарова Т. В. Іменникові -ь- закінчення в північноукраїнських говорах.— В кн.: Українська діалектологія і ономастика. К. : Наук. думка, 1964, с. 50—63.
- Немировський, — Немировський Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров.— М. : Книга, 1974.— 224 с.
- Немировський 1983 — Немировський Е. Л. Друкарь книг невиданных.— Рус. речь, 1983, № 6, с. 79—86.
- Німчук — Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія : (Автореф. дис. ... д-ра філол. наук).— К., 1981.— 49 с.
- Німчук 1961 — Німчук В. В. Словотвір числівників у верхньонадбужавських говірках.— Діалектол. бюл., 1961, вип. 8, с. 44—56.
- Німчук 1964 — Німчук В. В. «Лексис» Л. Зизанія — перший український друкований словник.— В кн.: «Лексис» Л. Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. К. : Наук. думка, 1964, с. 7—22.
- Німчук 1975 — Німчук В. В. Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства.— В кн.: Буквар Івана Федорова. К. : Дніпро, 1975, с. 82—96.
- Німчук 1975а — Німчук В. В. Іван Федоров і початок світського книгодрукування.— Мовознавство, 1975, № 1, с. 73—80.
- Німчук 1979 — Німчук В. В. Грамматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства.— В кн.: Смотрицький М. Грамматика / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. К. : Наук. думка, 1979.— 111 с.
- Німчук 1979а — Німчук В. В. М. Смотрицький — теоретик і дослідник церковнослов'янської мови.— Мовознавство, 1979, № 6, с. 20—28.
- Німчук 1980 — Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Грамматика словенська» Л. Зизанія.— В кн.: Зизаній Л. Грамматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. К. : Наук. думка, 1980.— 55 с.
- Німчук 1980а — Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К. : Наук. думка, 1980.— 304 с.
- Німчук 1982 — Німчук В. В. Основоположне значення «Граматики» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 6—20.
- Осинский — Осинский А. Мелетий Смотрицкий, архиепископ полоцкий.— Тр. Киев. духов. акад., 1911, № 7/8, с. 425—466; № 9, с. 40—86; № 10, с. 275—300; № 11, с. 405—432; № 12, с. 605—619.— (Окр. відб.— К., 1912).
- Павлюк 1959 — Павлюк М. В. Писемність та граматична література доби Київської держави і наступної епохи феодальної роздробленості (X — початок XIV ст.).— Праці Одес. ун-ту, р. 95, 1959, т. 149. Сер. філол. наук, вип. 9, с. 239—247.
- Павлюк 1970 — Павлюк М. В. Історія українського мовознавства XIV—XVIII ст. : Конспект лекцій для студентів філол. фак.— Одеса, 1970.— 36 с.
- Павлюк 1978 — Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду.— К. : Вища шк., 1978.— 184 с.
- Панькевич — Панькевич І. Слов'янорусська грамматика Арсенія Коцака.— Наук. зб. Т-ва «Просвіта» в Ужгороді, 1927, річ. 5, с. 232—259.
- Пекарский — Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом.— Спб., 1862.— Т. 1.— 7, 6, 579 с.
- Перетц — Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 1. Из истории русской песни. Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России.— Спб., 1900.— 4, 425 с.
- Пешковский — Пешковский А. М. Школьная и научная грамматика : (Опыт применения науч.-граммат. принцип к школ. грамматике).— 4-е изд.— М. ; Пг., 1923.— 115 с.
- Півторак — Півторак Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах.— К. : Наук. думка, 1974.— 144 с.
- Плющ — Плющ П. П. Історія української літературної мови.— К. : Вища шк., 1971.— 423 с.
- Прилипка — Прилипка Н. П. Форми словозміни і ступені порівняння прикметників.— В кн.: Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. К. : Наук. думка, 1983.— 168 с.
- Прокошина — Прокошина Е. С. Мелетий Смотрицкий.— Минск : Наука и техника, 1966.— 160 с.
- Регушевський — Регушевський Є. С. Трактатування М. Смотрицьким граматичних категорій роду та особи.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 139—141.
- Русанівський 1959 — Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI—XVII ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1959.— 99 с.
- Русанівський 1982 — Русанівський В. М. Східнослов'янський компонент у «Граматиці» М. Смотрицького.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст.— К. : Наук. думка, 1982, с. 116—122.
- Русск. ист. библи. — Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическо-ю комиссией. Т. 7, кн. 2.— Спб., 1882, 2016 стлб., 239 с.
- Самійленко — Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови.— К. : Вища шк., 1970.— Ч. 2.— 190 с.
- Сато — Сато Дз. Система граматических терминов в «Грамматике»

- Мелетия Смотрицкого.— In: Comparative and contrastive studies in slavic languages and literatures : Jap. contrib. Ninth intern. Congr. Slav. Tokyo, 1983, p. 35—45.
- Сборник — *Сборник памятников, относящихся к книгопечатанию в России / Текст В. Е. Румянцева.*— М. : 1892 (Моск. синод. типогр.)— Вып. 1. 79 с. разд. паг. 1 л. портр., 26 табл.
- Селищев — *Селищев А. М.* Старославянский язык.— М. : Учпедгиз, 1952.— Ч. 2.— 206 с.
- Середа — *Середа Ф. Я.* Питання словотвору в «Граматиці» М. Смотрицького.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 74—77.
- Сетин 1977 — *Сетин Ф. И.* Обучение родному языку в Древней Руси.— Рус. речь, 1977, № 5, с. 131—139.
- Сетин 1978 — *Сетин Ф. И.* О осми частехъ слова.— Там же, 1978, № 3, с. 122—124.
- Сидоров — *Сидоров А. А.* История оформления русской книги.— 2-е изд.— М. : Книга, 1964.— 391 с.
- Сидоров, Коляда — *Сидоров О. О., Коляда Г. I.* Першодрукар Іван Федоров.— В кн.: Книга і друкарство на Україні. К. : Наук. думка, 1965, с. 24—41.
- Симонова — *Симонова К. С.* Частки в граматичних працях кінця XVI — першої половини XVII ст.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 71—74.
- Сказания — *Сказания о начале славянской письменности.*— М. : Наука, 1981.— 198 с.
- Слав. кн. кирил. печ. — *Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв. : Описание кн., хранящихся в Гос. публич. б-ке УССР / Сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь; Отв. ред. П. Н. Попов.*— Киев : Изд-во АН УССР, 1958.— 266 с.
- Слинько — *Слинько I. I.* Историчний синтаксис української мови.— К. : Вища шк., 1973.— 215 с.
- Слюсарева — *Слюсарева Н. А.* Проблемы советской историографии науки о языке.— М., 1979.— 57 с.
- Смотрицкий — *Смотрицкий М.* Грамматика Славенския явилное Святагма...— Ев'е, 1619 (тип. Виленского братства).— 492 с. (Факс. перевид. К. : Наук. думка, 1979, підгот. В. В. Німчука).
- Соболевский 1883 — *С[оболевский] А.* Рец. на кн.: Засадкевич Н. Мелетий Смотрицкий как филолог.— РФВ, т. 9 1883 с. 358—363.
- Соболевский 1906 — *Соболевский А. И.* Грамматика И. Ужевича.— Чтения в Ист. о-ве Нестора летописца, 1906, кн. 19, вып. 2, отд. 5, с. 3—7.
- ССУМ — *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : В 2-х т.*— К. : Наук. думка, 1977.— Т. 1.— 630 с.
- Строев — *Строев С.* Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции.— М., 1841.— 13, 3, 176 с.
- Студинський — *Студинський К.* «Адельфотес», грамика, видана у Львові в р. 1591 : Студія літ.-язикова.— Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1895, т. 7, кн. 3, с. 1—42.
- Сулима — *Сулима М. М. М.* Смотрицкий — теоретик віршування. В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 173—175.
- Східнослов. грам. — *Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. : Матеріали симпоз.*— К. : Наук. думка, 1982.— 178 с.
- Тимошенко — *Тимошенко П. Д.* Літературознавча термінологія у давньому українському письменстві.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 90—92.
- Тимченко — *Тимченко Є.* Номінатив і датив в українській мові.— К., 1925.— 62 с.
- Ткачук — *Ткачук П. Є.* «Грамматика» М. Смотрицького і тогочасне українське народне мовлення.— В кн.: Східнослов'янські гра-

- матики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 158—159.
- Токар — *Токар Г. С.* Прийменники та їх класифікація у «Граматиці» М. Смотрицького.— Там же, с. 143—145.
- Томсен — *Томсен В.* История языкознания до конца XIX века.— М. : Учпедгиз, 1938.— 159 с.
- Тредиаковский — *Тредиаковский В.* Разговор между чужестранным человеком и российским об орфографии старинной и новой.— Спб., 1748.— 478 с. разд. паг.
- Ужевич — *Грамматика слов'янська I.* Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький.— К. : Наук. думка, 1970.— 459 с. окр. паг.
- Укр. п. — *Українська поезія, кінець XVI — початок XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречетень.*— К. : Наук. думка, 1978.— 431 с.
- Укр. письм. — *Українські письменники : Біобібліогр. словник. Т. 1.* Давня українська література (XI—XVIII ст.) / Уклад Л. Є. Махновець.— К. : Держлітвидав УРСР, 1960.— 979 с.
- Ундольский — *Очерк славяно-русской библиографии / В. М. Ундольского; С доп. А. Ф. Бычкова, А. Викторова.*— М., 1871.— 4, 388 с.
- УРЕ — *Українська радянська енциклопедія.*— К. : Голов. ред. УРЕ, 1960.— Т. 1.— 639 с.
- УРС — *Українсько-російський словник.*— К. : Вид-во АН УРСР, 1953—1963.— Т. 1—6.
- Успенский 1968 — *Успенский Б. А.* Архаическая система церковнославянского произношения : (Из истории литург. произношения в России).— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968.— 156 с.
- Успенский 1975 — *Успенский Б. А.* Первая русская грамматика на родном языке : (Доломонос. период отеч. русистики).— М. : Наука, 1975.— 232 с.
- Федоров — *Федоров I.* Буквар. Післямова В. В. Німчука.— К. : Дніпро, 1975.— 96 с.
- Франко — *Франко I. Я.* Студії над українськими народними піснями.— Львів, 1913.— Т. 1. 532 с.
- Харлампович — *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI—XVII в., их отношение к инославным.— Казань, 1898.— 13, 524, 62 с.
- Храбър — *Храбър, черноризец.* О писменехъ / Критич. изд., изгот. А. Джамбелука-Косова; Словоуказател, изгот. Е. Дограмаджиева.— София : Изд-во БАН, 1980.— 189 с.
- Худаш, Абашина — *Худаш М. Л., Абашина В. Н.* Знаки препинания в освещении восточнославянских грамматистов XVI—XVII вв. и практике современного им восточнославянского книгопечатания.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 74—77.
- Ченіга — *Ченіга I. П.* Вчення М. Смотрицького про просодію орфографію.— Там же, с. 130—132.
- Чехівський — *Чехівський О. О.* Образний синтаксис у «Граматиці» М. Смотрицького.— Там же, с. 151—154.
- Чудинов — *Чудинов А.* О преподавании отечественного языка. Очерки по истории языкознания в связи с историей обучения родному языку.— Воронеж, 1872.— 73 с. (Филол. зап., 1871; № 3).
- Шепелева — *Шепелева Р. Д.* Флексии дательного, творительного и местного падежей множественного числа в «Русской грамматике» Г. Лудольфа и «Грамматике» М. Смотрицького.— В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 110—113.
- Шило — *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра.— Львів, 1957.— 254 с., 4 карти.

- Широкоград — Широкоград Е. Ф. Местоимение в «Грамматике» М. Смотрицкого. — В кн.: Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К. : Наук. думка, 1982, с. 135—138.
- Шкляр — Шкляр Р. М. Союзы в грамматической литературе и словарях доломоносовского периода. — Там же, с. 68—71.
- Шляпкин — Шляпкин И. А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651—1709 г.). — Спб., 1891. — 579 с. разд. паг. — (Зап. ист.-фил. фак. Спб. ун-та; Ч. 24).
- Шор — Дополнения в кн.: Томсен В. История языковедения до конца XIX века : Кратк. обзор осн. моментов / Пер. студентов в обраб. и с послесл. Р. Шор. — М. : Учпедгиз, 1938. — 160 с.
- Штампарија — Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига 1726. — Нови Сад, 1976. — 117 с.
- Ягич 1885 — Ягич И. В. Письма Добровского и Копитара. — Спб., 1885. — 107, 751 с., 8 л. факс. — (Сб. Отд. рус. яз. и словесности / АН; Т. 39).
- Ягич 1895 — Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. — В кн.: Исследования по русскому языку. Спб., 1895, т. 1, с. 289—1070.
- Ягич 1910 — Ягич И. В. История славянской филологии. — Спб., 1910. — 961 с. — (Энцикл. слав. филологии; Вып. 1).
- Ягич 1911 — Ягич И. В. Глаголическое письмо. — В кн.: Энцикл. слав. филологии, 1911, вып. 3, с. 51—262, табл. 1—36.
- Arens — Arens H. Sprachwissenschaft : Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike zur Gegenwart. — München : Freiburg, 1955. — 568 S.
- Barnicot, Simmons — Barnicot J. D. A., Simmons J. S. G. Some Unrecorded Earlyprinted Slavonic Books in English Libraries. — In: Oxford Slavonic Papers. Oxford, 1951, vol. 2, p. 98—118.
- Baumann — Baumann H. Das Erscheinungsjahr der «Slawischen Grammatik» Meletij Smotrickij's. — Z. Slawistik, 1958, Bd 3, H. 5, S. 682—685.
- Bělič — Bělič J. Nástin české dialektologie. — Praha : SPN, 1972. — 463 s., 40 map.
- Claus — Claus H. Slavica-Katalog der Landesbibliothek Gotha. — In: Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, Berlin, 1961, 10.
- Current — Current Trends in Linguistics / Ed. by Th. A. Sebeok. — Vol. 13. Historiography of Linguistics. — The Hague; Paris : Mouton, 1975. — 1518 p.
- Cytowska — Cytowska M. Od Aleksandra do Alvara : (gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.) — Wrocław etc. : PAN, 1968. — 105 s.
- Dejna 1957 — Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. — Wrocław : PAN, 1957. — 164 s., 8 map.
- Dejna 1973 — Dejna K. Dialekty polskie. — Wrocław etc. : Zakł. narod. im Ossolińskich, 1973. — 283 s., 70 map.
- Dictionnaire — Dictionnaire universel des noms propres alphabétique et analogique. — Paris : Soc. nouveau litté dictionnaire le Robert, 1974. — T. 1. — 751 p.
- Encikl. Jugosl. — Enciklopedija Jugoslavije. — Zagreb : Jugosl. leksikogr. zavod, 1968. — D. 7. 688 s.
- Encykl. — Encyklopedia wiedzy o książce. — Wrocław etc. : Zakł. Nar. im Ossolińskich, 1971. — 2873 s.
- Eustatievici — Eustatievici Braşoveanul D. Gramatica românească 1757 : Prima gramatică a limbii române / Ed. stud., introd. și glos. de N. A. Ursu. — Bucureşti : Ed., Ştiinţifică, 1969. — 35, 156 p., facs.
- Freidhof — Freidhof G. Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius-Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580/81) : Die Bücher Paralipomenon, Esra, Tobias, Judith, Sapientia und Makkabäer. — Frankfurt am Main : Athenäum, 1972. — 182 S.

- Gram. ros. — Grammatyka rossyjska. — Poczaiów, 1778. — 195 s.
- Grasshoff, Simmons — Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ivan Fedorovs griechisch-russisch/kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der gothaer Bukvar' von 1578/1580. — Berlin : Akad. Verl., 1969. — 31 S., 33 Taf.
- Harvard libr. bul. — Harvard Library Bulletin. — Cambridge (Mass.), 1955. — Vol. 9, № 1.
- Heinz — Heinz A. Dzieje językoznawstwa w zarysie. — Warszawa : PWN, 1978. — 518 s.
- Ivić — Ivić M. Pravci u lingvistici. — Ljubljana : Drzavna založba Slovenije, 1963. — 190 s.
- Jagić — Jagić V. Johannes Uzevič, ein Grammatiker des XVII Jahrh. — Arch. slav. Philol., 1907, Bd 29, S. 154—160.
- Klemensiewicz — Klemensiewicz Z., Lehr-Splawinski T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. — Warszawa : PWN, 1965. — 596 s.
- Ludolf — Ludolf H. Grammatica russica. — В кн.: Ларин Б. А. Людольф Г. В. Русская грамматика. Оксфорд, 1696 / Перензд. пер., вступ. ст. и прим. Б. А. Ларина. — Л., 1937. — 167 с.
- Maciejowski — Maciejowski W. A. Pismiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. — Warszawa, 1852. — 908 s., 403 s. (dodatki), 6 litogr.
- Macrea — Macrea D. Probleme de lingvistică română. — Bucureşti : Ed. ştiinţif., 1961. — 217 p.
- Martinov — Martinov P. Les manuscrits slaves de la Bibliothèque imperiale de Paris. — Paris, 1858. — 12, 111 p.
- Mayenowa — Mayenowa M. R. Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej. — Warszawa : Państw. inst. nauk., 1955. — 215 s.
- Miklosich — Miklosich F. Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen. — 2-e Aufl. — Wien, 1876. — 551 S.
- Mounin — Mounin G. Historia de la linguistique des origines au XX-e siècle. — Paris : Pres. univ. France, 1967. — 266 p.
- Otwinowska — Otwinowska B. Język — naród — kultura : Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku. — Wrocław etc. : PAN, 1974. — 288 s.
- Panaitescu — Panaitescu P. P. Începuturile și biruința scrisului în limba română. — Bucureşti : Ed. Acad. RPR, 1965. — 230 p.
- Robins — Robins R. H. A Short History of Linguistics. — London; Harlow : Longmans, [1969]. — 248 p.
- Rospond — Rospond S. Gramatyka historyczna języka polskiego. — Warszawa : PWN, 1971. — 392 s.
- Sgambati — Sgambati E. Udio rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII stoljeću. — Slovo, br. 32—33, 1982—1983, s. 103—121.
- Sjöberg — Sjöberg A. Two Unknown Translations of Meletij Smotrickij's Slavonic Grammar. — Scandoslavica, 1966, t. 12.
- SJStSl — Slovník jazyka staroslověnského. — Praha : Academia, 1966—1982. — D. 1—3.
- Skorowidz — Skorowidz do mapi Polski. — Warszawa, 1958. — 149 s.
- Slovník — Slovník jazyka staroslověnského. — Praha : Academia, 1966—1982. — D. 1—3.
- Strungaru — Strungaru D. Gramatica lui Smotrički și prima gramatica românească. — Romano-slavica, 1960, t. 4, p. 289—307.
- Vondrák — Vondrák W. Altkirchenslavische Grammatik. — 2. Aufl. — Berlin, 1912. — 656 S.
- Weingart — Weingart M. Dobrovského Institutiones. Č. 1. Církevněslovenské mluvnice před Dobrovským. — Bratislava, 1923. — 63 s. — (Sb. Filoz. fak. Univ. Komenského v Bratislavě; R. 1, C. 16).
- Winter — Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandskunde im 18. Jahrhundert. — Berlin, 1953. — 502 S., 1 facsim. — (Veröffentlichungen Inst. Slavistik; № 2).

- Wiszniewski — *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej.— Kraków, 1851.— T. 8. 503 s.
- Witkowski — *Witkowski W.* Język utworów Joanicjusza Galatowskiego na tle języka pismnictwa ukraińskiego XVII wieku.— Kraków, 1969.— 164 s.— (Zesz. nauk. Uniw. Jagelloń.; T. 209. Prace język.; Z. 25).
- Zwoliński 1963 — *Zwoliński P.* Stanisław Orzechowski a ruskie tradycje gramatyki bizantyjskiej.— In: *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Sptawinski.* Warszawa : PWN, 1963, s. 325—331.

ПОКАЖЧИК ДАВНІХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
ФІЛОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ *

- Азбука (азбука) Ф. 39; Сказ. 16
 алфавитарь С. 94
 анапесть С. 133
 анаптосіс С. 133
 амфіврахій С. 133
 амфімакръ С. 133
 апострофъ Л. 67
- Букварь С. 91, 94
- Вакхій С. 133
 варіА Л. 67; З. 73; С. 102
 видь О. ч. с. 28
 — — начинателный С. 115
 — — первообразный Л. 61; З. 78; С. 115
 — — первообразный, или совершенный С. 115
 — — производный Л. 61; З. 78; 115
 — — учащательный С. 115
 видь имене О. ч. с. 25, Л. 53; З. 75; С. 106; К. 148
 — — властелинный С. 106
 — — глагольный С. 106
 — — отечественный С. 106
 — — отименный С. 106
 — — отчеименный, иже и притАжательный С. 106
- — первообразный Л. 53; З. 75
 С. 106; К. 148
 — — производный Л. 53; Л. 76, З. 75;
 С. 106; К. 148
 — — оуничжителейный С. 106
 — — оумалительный С. 106
 — — языческой С. 106
 видь мѣстоимене Л. 60; З. 78
 — — зиждителный Л. 60
 — — наносный Л. 60
 — — первообразный Л. 60; З. 78
 — — показателный, или оуказателный Л. 60
 — — производный З. 78
 — — сложный Л. 60
 видь мѣстоименіА С. 113
 — — первообразный С. 113
 — — производный С. 113
 видь нарѣчіА Л. 66; З. 86; С. 126
 — — первообразный Л. 66; З. 86;
 С. 126
 — — производный Л. 66; З. 86;
 С. 126
 видь причастіА О. ч. с. 27; Л. 65; З. 85;
 С. 126
 — — первообразный С. 126
 — — производный С. 126
 видь различія О. ч. с. 28

* У покажчику зазначено сторінки монографії, де подано перелік або дефініцію відповідних філологічних термінів. Перед цифрою вміщено умовні скорочення давніх джерел, у яких вони вживаються: ЖК — «Житіє Кирила (Костянтина)»; ЖФ — «Житіє Феодосія» за Успенським збірником XII—XIII ст.; З. — «Грамматика словенска» Л. Зизанія (Вільно, 1596 р.); Изб. — Ізборник Святослава 1703 р.; І. Е. — Твори Іоанна екзарха болгарського; Кг. — Трактат про вісім частин мови, виданий під назвою «Кграматыка» 1586 р.; К. — «Грамматика», или писменница языка словенскаго (1638 р., Кременець); Л. — «Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» (1591 р., Львів); М. Г. — філологічні твори Максима Грека; О. ч. с. — Трактат «О осмихъ частехъ слова»; С. — «Грамматіки СлавенскіА правилное Сунтагма» М. Смотрицького (1619 р., Єв'є); Сказ. — «Сказаніє како состава стьи Кирилъ Философъ азбуку...» — друкований східнослов'янський список твору чорноризця Храбра; Ф. — Філологічні друки Івана Федорова. Хр. — «Сказаніє» чорноризця Храбра.

Для уникнення повторів спільних елементів різних сполук, що йдуть підряд, подається тільки нове слово наступної сполуки, а на місці спільних лексем ставиться тире.

видъ рѣчи О. ч. с. 26
 — — первообразный О. ч. с. 26
 — — проводный О. ч. с. 26
 видъ слова З. 74
 видъ союза Л. 67; З. 87
 — — виновный З. 87
 — — винословный Л. 67
 — — вопросный З. 87
 — — преисполнительный Л. 67
 — — пресокупительный Л. 67
 — — прикасающийся З. 67
 — — противный Л. 67
 — — отглагольный Л. 67
 — — слѣпляющий З. 87
 — — совокупительный Л. 67
 — — соплѣтательный Л. 67
 — — сопряженный Л. 67
 — — раздѣляющий З. 87
 — — утверждающий, или увѣщающий
 З. 87
 вмѣстна С. 103
 вмѣсто имени М. Г. 30
 вмѣщеніе С. 134
 вопросна С. 102
 вражіа Л. 67
 времена причастіа С. 123
 время О. ч. с. 25
 время глагола Л. 62; З. 78; С. 115
 — — будущее Л. 62; З. 80
 — — мимолетное Л. 62
 — — настоящее Л. 62; З. 80; С. 116
 — — непредѣльное Л. 62; С. 116
 — — непредѣльное, или необавное З. 80
 — — по малѣ бывающее Л. 62
 — — пресовершенное Л. 62; З. 80
 — — переходящее С. 116
 — — прешедшее С. 116
 — — протѣженное Л. 62; З. 80
 время просодіи (просодіа) Л. 67; С. 133
 время причастіа О. ч. с. 27, Л. 65; З. 85;
 С. 126
 время рѣчи О. ч. с. 25
 — — будущее О. ч. с. 26; Ф. 30
 — — мимолетное О. ч. с. 25
 — — минувшее О. ч. с. 26
 — — надпредѣлаемое О. ч. с. 27
 — — настоящее О. ч. с. 25, 26; Ф. 30
 — — непредѣльное О. ч. с. 27; Ф. 30
 — — по малѣ бывающее О. ч. с. 27;
 Ф. 30
 — — предбывшее О. ч. с. 26; Ф. 30
 — — предбывшее О. ч. с. 26
 — — подлежащее О. ч. с. 27
 — — протѣженное О. ч. с. 26; Ф. 30
 вѣршь З. 71; С. 134
 Герундій С. 132
 глаголь Л. 51, 61; З. 74, 78; С. 103, 144;
 К. 147, 150
 — — безличный Л. 64; З. 86; С. 114
 — — звателный С. 114

— иноскланяемый Л. 64; С. 124
 — — изобилующий С. 123
 — — личный С. 114
 — — лишаемый С. 114, 123
 — — осуществленный Л. 64; З. 81, 84
 — — переходительный С. 114
 — — прилагательный С. 114
 — — самостоятельный С. 114
 — — скланяемый З. 86
 — — стропотный З. 86; С. 114, 124
 — — строптивый Л. 65;
 — — существительный С. 114
 грамматика ЖК 12, ЖФ 12
 грамматикѣ Ф. 39
 грамматика Л. 44; З. 68; С. 89
 грамматика Кр. 145
 грамматика ЖК 20, 21
 густа С. 102

Дактвль С. 133
 дасіа С. 102
 дателень самостоателень С. 132
 двосрочіе З. 74
 двоточіе С. 102
 дѣфонгъ З. 73
 долга (просодіа) Л. 67; З. 73
 духъ (просодіа) Л. 67; С. 102
 дѣепричастіе С. 123; К. 151

Еллинисмъ С. 129
 еналлаги С. 133
 етумологіа З. 71; С. 97

Единитна С. 102
 ерикъ С. 102

Залогъ О. ч. с. 29
 залогъ, или родъ глагола Л. 61
 — — — дѣйственный Л. 61
 — — — страдательный Л. 61
 — — — посредственъ, или общій
 Л. 61
 — — — средній Л. 61
 — — — отложный Л. 61
 залогъ глагола З. 78; С. 115
 — — — дѣйствительный С. 115
 — — — дѣлательный З. 78
 — — — отложительный С. 115
 — — — общій З. 78; С. 115
 — — — посредственный З. 78
 — — — средній З. 78; С. 115
 — — — страдательный З. 78; С. 115
 залогъ причастіа О. ч. с. 27;
 Л. 65; З. 85; С. 126
 — — — дѣйственный О. ч. с. 27
 — — — дѣлательный З. 85
 — — — страдательный З. 85
 — — — страстный О. ч. с. 27

залогъ рѣчи О. ч. с. 26
 — — — дѣйственный О. ч. с. 26
 — — — посредствъ страсти и дѣйства О. ч. с.
 26
 — — — страдательный О. ч. с. 26, Ф. 39
 запатаа З. 74, С. 102
 зевгма С. 133
 знаменованіе междометіа С. 128
 — — междометіе боащароса С. 128
 — — — жалующаго С. 128
 — — — желающаго С. 128
 — — — зовущаго и восклицающаго С. 128
 — — — мерзашагоса С. 128
 — — — милосердующаго С. 128
 — — — молчали пovelъвающаго С. 128
 — — — нападающаго напрасно С. 128
 — — — отзывающагоса С. 128
 — — — плачущаго С. 128
 — — — поношающаго С. 128
 — — — понужающаго С. 128
 — — — похваляющаго С. 128
 — — — презирающаго С. 128
 — — — радующагоса С. 128
 — — — смѣющагоса С. 128
 — — — страшюща С. 128
 — — — стѣющаго С. 128
 — — — оудивляющагоса С. 128
 — — — оуказующаго С. 128
 — — — чудашагоса С. 128
 знаменованіе (качество) мѣстоименіа
 С. 113
 — — — возвратительное С. 113
 — — — возносительное С. 113
 — — — вопросительное С. 113
 — — — притѣжательное С. 113
 — — — оуказательное С. 113
 знаменованіе нарѣчіа С. 127
 — — — вопрошеніа С. 127
 — — — време С. 127
 — — — — грядущаго С. 127
 — — — — настоящаго С. 127
 — — — — прешедшаго С. 127
 — — — избраніа С. 127
 — — — качества С. 127
 — — — количества С. 127
 — — — мѣста С. 127
 — — — направженіа С. 127
 — — — недооуменіа С. 127
 — — — ослабленіа С. 127
 — — — отвѣчаніа С. 127
 — — — отдѣленіа С. 127
 — — — отричаніа С. 127
 — — — повеленіа С. 127, 132
 — — — прещеніа С. 127
 — — — розсоужденіа С. 127
 — — — случа С. 127
 — — — собраніа С. 127
 — — — оувѣчаніа С. 127
 — — — оуказаніа С. 127
 — — — оуподобленіа С. 127
 — — — оускореніа С. 127

— — — чина С. 127
 знаменованіе союза С. 128
 — — — винословное С. 128
 — — — исполнительное С. 128
 — — — наносительное С. 128
 — — — недоумѣтельное С. 128
 — — — подчинительное С. 128
 — — — противительное С. 128
 — — — раздѣлительное С. 128
 — — — сопрѣжательное С. 128
 — — — сослагательное С. 128
 значеніе мѣстоименіа З. 78
 — — — зиждательное З. 78
 — — — изъяснительное З. 78
 — — — указательное З. 78
 значеніе нарѣчіа З. 86
 — — — бѣднострадательна, или ридательна,
 Л. 66
 — — — величаніа, или распространеніа
 З. 87
 — — — возбранительна Л. 67
 — — — вопросительна Л. 67
 — — — вопрошеніа З. 87
 — — — време Л. 66; З. 87
 — — — време надстательна Л. 66
 — — — зрительна Л. 67
 — — — гласъ паничи Л. 67
 — — — извѣстна Л. 67
 — — — изавительна Л. 67
 — — — качества З. 87
 — — — клиненіа З. 87
 — — — клѣтвенна, или отвѣщавательна
 Л. 67
 — — — количества Л. 66; З. 87
 — — — молитвенное Л. 66; З. 87
 — — — мѣста З. 87
 — — — неизвѣства З. 87
 — — — неодоубства З. 87
 — — — отклѣтвенна Л. 67
 — — — отмѣтательна Л. 66
 — — — повелительна Л. 66
 — — — полагаательна Л. 67
 — — — посредства Л. 66
 — — — прикровенна Л. 67
 — — — раздѣлительна Л. 67
 — — — отклиненіа З. 87
 — — — отричаніа З. 87
 — — — раздѣленіа З. 87
 — — — разсудительна Л. 67
 — — — разсужденіа З. 87
 — — — риданіа З. 87
 — — — слагательна Л. 67
 — — — собирательна Л. 66
 — — — собраніа З. 87
 — — — таеніа З. 87
 — — — творительна Л. 66
 — — — оуподобительна, или притча Л. 66
 — — — оубодобленіа З. 87
 — — — оувѣчаніа З. 87
 — — — оудивительна Л. 66
 — — — оудивленіа З. 87

— — оуказанiА З. 87
 — — указателнаА Л. 67
 — — оуравнителнаА Л. 66
 — — чина З. 87
 — — чиновнаА Л. 67
 Изложенiе глагола Л. 61
 — — изъавителное Л. 61
 — — молитвенное Л. 61
 — — повелителное Л. 61
 — — подчинное Л. 61
 Изложенiе рѣчи О. ч. с. 26
 — — вопросное О. ч. с. 26
 — — звателное О. ч. с. 26
 — — молитвенное О. ч. с. 26
 — — необавное О. ч. с. 26
 — — повелителное Ф. 40
 — — повелѣное О. ч. с. 26
 — — повѣстное О. ч. с. 26
 — — сказателное Ф. 40
 измѣненiе С. 133
 изАгiе С. 134
 имА О. ч. с. 23; М. Г. 30; Л. 51, 52;
 З. 74, 75; С. 103; К., 147
 — бездушное С. 108
 — дѣйствено О. ч. с. 25
 — женско ЖК 12, 13; О. ч. с. 23
 — иноскланАемое (иносклонАемое)
 Л. 53; З. 78
 — мужеско О. ч. с. 23
 — моужско I. E. 12, 13
 налагаемое Л. 58
 — нарицаемое З. 75
 — нарицательное С. 103; К. 147
 — — прилагательное С. 103; К. 147
 — — — вопросительное С. 103
 — — — неоуравнАемое С. 103
 — — — притАжательное С. 103
 — — — отвѣщательное С. 103
 — — — отечественное С. 103
 — — — отименное С. 103
 — — — совершенное С. 103
 — — — трого оконченiА С. 103
 — — — оуравнАемое С. 103
 — — — оусъченое С. 103
 — — — цѣлое С. 103
 — — — чинителное С. 103
 — — — числительное С. 103
 — — — языческое С. 103
 — — собирательное С. 103; К. 147
 — — существительное С. 103; К. 147
 — одшевленное С. 108
 — оооушественьное З. 75
 — обще О. ч. с. 25
 — первобытно О. ч. с. 25
 — повѣстно О. ч. с. 25
 — прилагемое З. 75
 — производное Л. 59
 — рододатно О. ч. с. 25
 — собно О. ч. с. 25

— собственное З. 75; С. 103
 — среднее О. ч. с. 24
 — строптивное Л. 60
 — числительное Л. 58; З. 78
 истиннословiе З. 72
 Гамвь С. 133
 Канонъ Л. 65; З. 72
 качество (знаменованiе) мѣстоименiА
 С. 113
 кграматика Кг. 31
 количество слога С. 133
 краткаА З. 73
 кроткаА З. 74
 ЛагоднаА З. 74
 литера К. 146
 лице О. ч. с. 28
 лице глагола Л. 61; З. 78; С. 115
 — — второе Л. 61; З. 78; С. 116
 — — первое Л. 61; З. 78; С. 116
 — — третее (третiе) Л. 62; З. 78; С. 116
 лице мѣстоимене Л. 60; З. 78
 — — второе Л. 60; З. 78
 — — первое Л. 60; З. 78
 — — третее Л. 60; З. 78
 лице мѣстоименiА С. 113
 — — второе С. 113
 — — первое С. 113
 — — третiе С. 113
 лице рѣчи О. ч. с. 26
 — — второ О. ч. с. 26
 — — перво О. ч. с. 26
 — — третiе О. ч. с. 26
 Междометiе С. 103, 128; К. 147, 151
 метръ, или мѣра З. 71; С. 133
 — поетскiй З. 88
 мѣра, или метръ С. 133
 мѣсто имене О. ч. с. 28
 — — женско О. ч. с. 28
 — — мужско О. ч. с. 28
 — — средне О. ч. с. 28
 мѣсто имени О. ч. с. 23
 мѣстоименiе С. 103, 113; К. 147, 150
 мѣстоимА Л. 51, 60; З. 74, 78
 мѣстопадежiе С. 133
 маАркаА (просодiа орфографiА) С. 102
 маАркаА (страсть) С. 102
 Наклоненiе глагола С. 115
 — — изъавителное С. 116
 — — молителное С. 116
 — — неопредѣленное С. 116
 — — повелителное С. 116
 — — подчинителное С. 116
 — — сослагательное С. 116
 напрАженiе С. 134
 нарѣчiе О. ч. с. 23, 29; Л. 51, 66; З. 74, 86;
 С. 103, 127; К. 147, 152
 начертанiе глагола Л. 61, З. 78, С. 115
 — — пресложненное С. 115

— — пресложное Л. 61
 — — простое Л. 61; З. 78; С. 115
 — — сложное С. 115
 — — сложное Л. 61; З. 78
 начертанiе имене О. ч. с. 25;
 Л. 53; З. 75, 76; С. 103; К. 148
 — — зиждителное Л. 59
 — — налагаемое Л. 60
 — — прегоАходное Л. 60
 — — пресложное 106
 — — пресложное (пресложно) О. ч. с.
 25; З. 76; К. 148
 — — простое (просто) О. ч. с. 25;
 Л. 53; З. 76; С. 106; К. 148
 — — разсудителное Л. 60
 — — сложное Л. 53; С. 106
 — — сложное (сложно) О. ч. с. 25;
 Л. 53, З. 76; К. 148
 — — умалителное Л. 60
 — — отименное Л. 60
 начертанiе междометiА пресложненное
 С. 128
 — — простое С. 128
 — — сложное С. 128
 начертанiе мѣстоимене З. 78
 — — простое З. 78
 — — сложное З. 78
 начертанiе мѣстоименiА С. 113
 — — простое С. 114
 — — сложное С. 114
 начертанiе нарѣчiА З. 86, С. 126
 — — пресложненное С. 126
 — — простое Л. 66; З. 86; С. 126
 — — сложное С. 126
 — — сложное Л. 66; З. 86
 начертанiе причастiА О. ч. с. 27; Л. 65;
 З. 85; С. 126
 начертанiе рѣчи пресложно О. ч. с. 26
 — — просто О. ч. с. 26
 — — сложно О. ч. с. 26
 начертанiе союза (союза) пресложненное
 С. 128
 — — простое Л. 67; С. 128
 — — сложное С. 128
 — — сложное Л. 67
 ОблеченнаА Л. 67; З. 73; С. 102
 образъ глагола З. 78
 — — желателный имѣти, или молит-
 венный З. 78
 — — изъавительный или указательный
 З. 78
 — — непредѣльный, или необавный З. 78
 — — повелительный З. 78
 образъ имене властный З. 76
 — — глагольный З. 76
 — — отеческiй З. 76
 — — отименный З. 76
 — — умалителный З. 76
 — — языческiй З. 76
 обьАгiе С. 133

оглаголаниЕ Изб. 21
 огланiе имену О. ч. с. 25
 оконченiе глагола нечистое С. 118
 — — чистое С. 118
 оконченiе имене С. 106
 орфографiА (ортографiА, орфографiА)
 Ф. 40; Л. 48; З. 71; С. 97; К. 146
 ослабленiе С. 134
 остраА З. 73; С. 102
 осАженiе С. 133
 отложенiе С. 134
 отложнаА С. 102
 озiА Л. 67; З. 73; С. 102
 Падежъ О. ч. с. 22, 25, 27; Л. 51
 падежъ дателенъ самостАтеленъ С. 132
 падежъ имене Л. 53; З. 75, 76; С. 103;
 К. 148
 — — виновный Л. 53
 — — винительный З. 76; С. 106; К. 148
 — — дателный Л. 53; З. 76; С. 106;
 К. 148
 — — звателный Л. 53; З. 76; С. 106;
 К. 148
 — — именительный С. 106; К. 148
 — — именовный Л. 53; З. 76
 — — родительный С. 106; К. 148
 — — — со безличнымъ С. 131
 — — родный Л. 53; З. 76
 — — сказательный С. 106; К. 148
 — — — со глаголомъ С. 131
 — — — со предлогомъ С. 131
 — — творительный З. 76; С. 106; К. 148
 — — творительный вины, мѣры, обра-
 за, органа, отстоАнiА С. 131
 — — — цены С. 131
 падежъ мѣстоимене Л. 60; З. 78
 — — виновный Л. 60
 — — дателный Л. 60
 — — именовный Л. 60
 — — родный Л. 60
 падежъ мѣстоименiА С. 113
 падежъ правый Л. 53
 падежъ причастiА О. ч. с. 27;
 Л. 65; З. 85; С. 126
 падежъ простый Л. 53
 падежъ различiА Л. 51
 — — виновный Л. 51
 — — дателный Л. 51
 — — званiе Л. 51
 — — именовный Л. 51
 — — родный Л. 51
 падежъ О. ч. с. 22, 27
 — виновно О. ч. с. 24
 — дательно О. ч. с. 24
 — звательно О. ч. с. 24
 — право О. ч. с. 24
 — родно О. ч. с. 24
 палiмвакхiй С. 133
 паерикъ К. 154

паеркь С. 102
паирчикъ З. 87
періспомені С. 102
писама Хр. 14; Л. 50; З. 73; С. 97
— гласное (гласноіе) ЖК 12; Л. 50;
З. 73; С. 97; К. 146
— — двовременное Л. 50
— — двоевременное З. 73; С. 97
— — долгое Л. 50; Л. 73; С. 97
— — краткое Л. 50; Л. 73; С. 97
— — припрАжногласное С. 97; К. 147
— — самогласное С. 97; К. 146
писама двогласное (двоегласное) Хр.
15; Л. 50; С. 97
— — долгое С. 98
— — краткое С. 98
— — несвойственное С. 98
— — общее С. 98
— — свойственное С. 98
писама согласное (сѣгласноіе, сѣглас-
ное) ЖК 12; Л. 50; З. 73; С. 97; К. 147
— — безгласное Л. 50; С. 98; К. 147
— — силливое Л. 50
писама сѣгласное безгласное среднее Л.
50
— — тонкое Л. 50
— — измѣняемое С. 99
— — обоАющее С. 99
— — полгласное Л. 50; С. 98; К. 147
писама согласное полгласное незнамена-
тельное Л. 50
писама сѣгласное полгласное неотмѣнное
Л. 50
— — простое З. 73
— — таемое С. 99
— — странное С. 99
— — сугубое З. 73; С. 99
— — сугубствующее С. 99
повелѣно изложение О. ч. с. 26
подстоліА (подстолкА) Л. 67; З. 74
правописаніе З. 72
предвзАтіе С. 133
предлогъ О. ч. с. 23, 28; М. Г. 30; Л. 51,
66; З. 74, 86; С. 103, 127; К. 147,
152
— двосложный Л. 66
— единосложный Л. 66
препинаніе строчное С. 102
— — двогочіе С. 102
— — запАтаА С. 102
— — точка С. 102
— — черта С. 102
приложеніе С. 131
приложеніе (просвєсіе) С. 133
припѣло З. 72
прирѣчіе М. Г. 23, 30
причастіе О. ч. с. 23, 27; Л. 51, 65; З. 74,
85; С. 103, 126; К. 147, 152
причастодѣтіе С. 123, К. 151
пролифис С. 133

просодіА (прозодіА, просодіА, просодіА)
Ф. 40; Л. 67; З. 71, 73; С. 97, 102; К. 154
— ореографіА С. 102, 133
— стіхотворнаА С. 102, 133
просвєсіе С. 133
пвррїхїй С. 133
Раздѣленіе С. 134
различіе О. ч. с. 23, 28; Л. 51; З. 74
— подчинное О. ч. с. 27; Л. 51
— предчинное О. ч. с. 28; Л. 51
разсужденіе имене З. 75
— — подобоначертательное З. 75
— — стропотное З. 75
разсужденіА степень положенный З. 75
— — превышій З. 75
— — разсудный З. 75
разсужденіе нарѣчіА З. 86
разАтнаА С. 102
распространеніе С. 134
реченіе Л. 51; З. 74; С. 103; К. 147
рнема З. 71
родъ глагола З. 78; С. 115
— — всАкій С. 117
— — женскїй З. 78; С. 117
— — мужескїй З. 78; С. 117
— — среднїй З. 78; С. 117
— — общїй З. 78; С. 117
родъ, или залогъ глагола Л. 61
— — дѣйственный Л. 61
— — отложный Л. 61
— — общїй или посредственъ Л. 61
— — среднїй Л. 61
— — страдателный Л. 61
родъ имене О. ч. с. 25; Л. 53; З. 75;
С. 103; К. 148
— — всякїй С. 105
— — женскїй Л. 53, З. 75; С. 105
— — мужескїй Л. 53, З. 75; С. 105
— — недоумѣнный С. 105
— — общїй Л. 53; З. 75; С. 105
— — преобщїй Л. 53; С. 106
— — среднїй Л. 53; З. 75; С. 105
родъ мѣстоимене Л. 60; З. 78
— — женскїй Л. 60; З. 78
— — мужескїй Л. 60; З. 78
— — общїй Л. 60; З. 78
— — среднїй Л. 60; З. 78
родъ мѣстоименїА С. 113
— — всякїй С. 113
— — женскїй С. 113
— — мужескїй С. 113
— — общїй С. 113
— — среднїй С. 113
родъ причастїА О. ч. с. 27, Л. 65; З. 85;
С. 126
— — женскїй С. 126
— — мужескїй С. 126
— — среднїй С. 126
родъ различїА Л. 51
— — женскїй Л. 51

— — мужескїй Л. 51
— — среднїй Л. 51
рѣчь О. ч. с. 23, 25; М. Г. 30;
СилливаА (просодїА) Л. 67
склоненіе Л. 52
склоненіе имене Л. 53; З. 75; С. 103, 106;
К. 148, 149
— — второе С. 106
— — первое С. 106
— — пАтое (прилагателныхъ) С. 106
— — третіе С. 106
— — четвертое С. 106
склоненіе мѣстоименїА С. 113
склоненіе причастїА С. 126
склоненіе (скланенїе) различїА Л. 52
склоненіе стїснаемо Л. 53
слитнаА (просодїА ореографїА) С. 102
слитнаА (страсть) С. 102
слово О. ч. с. 23; Л. 51; С. 103; К. 147
словотїтла С. 103
слогъ Л. 50, 51; З. 73; С. 103; К. 147
— двовременный З. 73
— двовременный, или обоАтный С. 133
— долгїй Л. 51; З. 73; С. 133
— краткїй Л. 51; З. 73, С. 133
— общїй Л. 51
— послѣднїй С. 133
— преднїй С. 133
— среднїй С. 133
сложенїе С. 133
соединителнаА Л. 67
сочиненіе (сѣчиненїе) нарѣчіА С. 132
сочиненіе (сѣчиненїе) предлога Л. 66;
З. 86; С. 132
сочиненїе союза С. 133
сочиненїе (свнтазїс) Л. 48, С. 128
союз (сѣюзъ, сооюзъ, сѣюзъ) О. ч. с.
23, 29; М. Г. 30; Л. 51, 67; З. 74,
87; С. 103, 128; К. 147, 152
спондїй С. 133
спраженїе С. 115
— глагола С. 115
— — второе С. 117
— — первое С. 117
— — правильное С. 117
— — стропотное С. 117
спраженїе (страсть) С. 134
спраженїе (зевгма) С. 133
срока З. 74
степень стїхотворнаА мѣры С. 133
стїхъ, или вѣршь С. 134
страсть С. 102
— ерикъ С. 102
— изобилїА С. 134
— магкаА С. 102
— паерикъ С. 102
— просодїн Л. 67
— слитнаА С. 102
— скудести С. 134
супїнь С. 132

супружество Л. 62; З. 80
— глагола Л. 62; З. 78, 80
супружество причастїА Л. 65; З. 85
супружество рѣчи О. ч. с. 27
супружество причастїА О. ч. с. 27
сѣчиненїе З. 72
свлїфис С. 133
свнекдохи С. 133
свнекдохи (обАтіе) С. 133
свнтазїс (свнтазїсь) Л. 48; З. 71; С. 97,
128; К. 153
— образнаА С. 129, 133
— простаА С. 129
свнєсіс С. 128
Тїтла З. 74; С. 103
тонкаА Л. 67; С. 102
точка З. 74; С. 102
трїврахвї С. 133
трїмакръ С. 133
трохей С. 133
тажкаА З. 73, С. 102
Оударенїе Л. 67; З. 73; С. 102
оудивнаА С. 102
оулишенїе С. 134
оуравненїе имене С. 103; К. 148
— — неправильное С. 103; К. 148
— — правильное С. 104; К. 148
оуравненїА степень имени прилагател-
на положительный С. 103; К. 148
— — имене прилагательнаго превос-
ходителный С. 103, К. 148
— — имене прилагательнаго разсуди-
телный С. 103; К. 148
оуравненїА степенїе нарѣчіА С. 126
— — — положительный С. 126
— — — превосходителный С. 126
— — — разсудителный С. 126
оусугубленїе С. 134
Часть граматикїА ЖК, 12
часть слова О. ч. с. 18; З. 74; С. 103
— — нескланАемаА (несклонАемаА)
Л. 51; З. 74; С. 103
— — скланАемаА (склонАемаА) Л. 51;
З. 74; С. 103
черта С. 102
чинъ грамматическѣ С. 133
чинъ союза С. 128
— — общїй С. 128
— — подлагателный С. 128
— — предлагателный С. 128
число глагола Л. 61; З. 78; С. 115; К. 148
— — двойственное Л. 61; С. 116; К. 148
— — единственное Л. 61; С. 116; К. 148
— — множественное Л. 61; С. 116;
К. 148
число имене О. ч. с. 25; Л. 53; З. 75,
76; С. 103, 106, К. 148

— — двойно О. ч. с. 22, 25
 — — двойственное Л. 53; З. 76; С. 106
 — — едино О. ч. с. 22, 25
 — — единственное Л. 53; З. 76; С. 106
 — — единствено О. ч. с. 22
 — — множественное Л. 53; З. 76; С. 106
 — — множественно О. ч. с. 22, 26
 — — множно О. ч. с. 22, 25
 число мѣсто имене О. ч. с. 28
 — — — двой[ственное] О. ч. с. 28
 — — — единст[венное] О. ч. с. 28
 — — — множ[ественное] О. ч. с. 28
 число мѣстоимене Л. 60; З. 78
 — — двойственное Л. 60
 — — единственное Л. 60

— — множественное Л. 60
 число мѣстоименїА С. 113
 — — двойственное С. 113
 — — единственное С. 113
 — — множественное С. 113
 число причастїА О. ч. с. 27; Л. 65; З. 85;
 С. 126
 число различїА Л. 51
 — — двойственное Л. 51
 — — единственное Л. 51
 — — множественное Л. 51
 члѣнь М. Г. 23, 30
 Цїли С. 102

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ДЖЕРЕЛА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГРАМАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ (XI—XIII ст.)	11
«Сказаніє» чорноризця Храбра	13
ГРАМАТИЧНІ ТРАКТАТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV—XVI ст.	17
Трактат «О осмихъ частехъ слова»	18
«Сказаніє изьявленно ѿ писмене(х)» Костянтина Костенецького (Грамматика)	31
ГРАМАТИЧНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НА УКРАЇНІ В XVI—XVII ст.	34
Мовознавчі трактати Максима Грека	35
Філологічні видання Івана Федорова	36
«Грамматика доброголаголиваго еллино-словенскаго языка»	41
«Грамматика словенска», Л. Зизанія	68
«Грамматика славенскїя правилое синтагма» М. Смотрицького	89
«Грамматїки, или писменница языка словенскаго»	145
«Грамматика словенская» І. Ужвїча	155
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ПОКАЖЧИК ДАВНІХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ФІЛОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ	215

44-199

Академія наук Української ССР
Інститут лінгвістики ім. А. А. Потебні

**Васи́лій Васи́льевич
НИМЧУК**

**ЯЗЫКОЗНАНИЕ
НА УКРАИНЕ
В XIV—XVII ВВ.**

(На українському мові)

Київ, видавництво
«Наукова думка»

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту лінгвістики
ім. О. О. Потебні АН УРСР*

Редактор
Н. С. Редичук
Художній редактор
О. Я. Вишневський
Технічний редактор
Г. М. Ковальова
Коректори
*Ю. І. Бойко,
В. І. Семенюк*

НБ ПНУС

490399

Інформ. бланк № 7103

Здано до набору 22.05 84. Підп. до друку 16.11.84.
БФ 03522. Формат 60x90/16. Папір друк. № 1.
Літ гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0: Ум.
фарбовідб. 14,38. Обл.-вид. арк. 17,05. Тираж 1000
пр. Зам. № 4—1349. Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво «Наукова думка» 252601
Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання «По-
ліграфкнига». 252057 Київ 57, вул. Довженка, 3
в Нестеровській міській друкарні, м. Нестеров,
Львівської обл., вул. Горького, 8. Зам. 431.